

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЛОЩЕНКО СТАНІСЛАВ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 271.2-4(569.4)"14/16"(083.15):[019.942:003.349](477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УСТАВ ЦЕРКОВНИЙ ЄРУСАЛИМСЬКИЙ XV–XVII СТ.:
КОДИКОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КИРИЛИЧНИХ СПИСКІВ,
ЗБЕРЕЖЕНИХ В УКРАЇНІ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С. А. Волощенко

Науковий керівник: Тимошенко Леонід Володимирович, кандидат
історичних наук, професор

Дрогобич – 2020

АНОТАЦІЯ

Волощенко С. А. Устав церковний Єрусалимський XV–XVII ст.: кодикологічне дослідження кириличних списків, збережених в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України, Київ, 2020.

Дисертація присвячена комплексному кодикологічному дослідженню кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського*. Рукописні пам'ятки вивчено як цілісне історичне та культурне джерело. Праця виконана на основі значного джерельного матеріалу: списків *Єрусалимського Уставу*, давніх каталогів, інвентарів, візитаційних матеріалів і стародруків.

Історіографічний аналіз наукових праць засвідчив, що окремого дослідження цьому типу книг не було присвячено. Досліджувані манускрипти почали вивчатися у другій половині XIX ст. Василієм Березіним і Миколою Петровим. Їхні дослідження реалізувалися у виданні наукових каталогів із описом окремих церковних колекцій, зосереджених у Києві. У цей же період кодекси також вивчалися з точки зору історико-літургійного напрямку, їх тексти аналізувалися із *Студійськими Уставами*, що мало і практичну мету – вироблення сучасного уставу богослужінь. Наукове зацікавлення описом досліджуваних пам'яток продовжується й у першій третині XX ст. – з'являються описи київських зібрань, опубліковані М. Петровим, Олександром Лебедевим, Софією Щегловою, а також рукописних колекцій Львова, здійснені переважно Іларіоном Свенціцьким. У радянський період книгознавці займалися теоретичними проблемами галузі, питаннями мистецької складової пам'яток,

дослідження паперу та водяних знаків, палеографії кодексів, маргіналій та ін. У 90-х рр. ХХ ст. кодикологічна наука набирає якісно нових обертів дослідження. Переосмислюються досвід і напрацювання попередніх поколінь книгознавців, застосовуються нові методи вивчення книги як комплексного історичного та культурного надбання людства. На початку ХХІ ст. різні аспекти, пов'язані з досліджуваними списками *Уставів*, розглядаються у загальних публікаціях з історії книги і книжності в Україні, вивчаються їх покрайні записи, кодикологічні особливості організації блока та оправ, а також публікуються описи *Уставів* ХVІ ст. національних бібліотек у Києві та Львові.

Джерельну основу дисертаційного дослідження безпосередньо становлять 64 кириличних списки *Єрусалимського Уставу*, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, відділі рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, науково-дослідному відділі документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, відділі стародруків і рукописів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, а також у фондах Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького і Львівського історичного музею. Проведене опрацювання джерельної бази дисертації дозволило встановити, що рукописні кодекси надійшли до сучасних місць збереження у ХХ ст.

На основі вкладних і власницьких записів у книгах, за матеріалами колофонів, інвентарів і візитаційних описів визначено, як іменувалися манускрипти у період використання їх за безпосереднім призначенням. Проведене дослідження назви показало, що пам'ятки називалися *Уставом*, а не *Типіконом*, як пропонували літургісти і богослови у ХІХ і почасти у ХХ ст.

Детальне дослідження змісту кодексів дозволило встановити склад і структуру їх змісту. Рукописи складаються із основної та додаткової частин. В основній частині вміщено устав церковних богослужінь, місяцеслов, послідування Чотиридесятниці та П'ятидесятниці, Петро-Павлівського посту, а в деяких випадках – і Маркових глав. Додаткова частина складається із текстів тропарів, кондаків, прокименів, алилуаріїв, загальних служб святым та інших послідувань. У ході дослідження виявлено також наявність різних повчань, окремих приписів стосовно ведення життя ченців та мирян. Інколи кодекси розпочиналися передмовами і післямовами. Аналіз тексту дозволив класифікувати кодекси за п'ятьма групами, визначальним принципом чого була кількість глав Уставу церковним службам. Окрему увагу присвячено дослідженню місяцеслівної (календарної) частини пам'яток, яке дозволило визначити культи пошанування локальних святих, яких ми називаємо киево-руськими, а також святкувань місцевих празників, пов'язаних переважно із прославленням чудотворних ікон. Місяцеслов також слугував атрибууючим чинником при визначенні орієнтовного часу завершення деяких кодексів.

Філігранологічне дослідження паперу дозволило встановити час створення кодексів, які визначено від останньої третини XV ст. до початку другої третини XVII ст. Дослідження колофонів, а також маргінальних записів дозволило визначити, що дев'ять рукописних книг із 64 містять точний час переписування. Варто відзначити, що у семи випадках із дев'яти, окрім зазначення року переписування манускриптів, їх копіювальниками було вказано день і місяць. Рукописи першопочатково не нумерувалися, лише у першій третині XVII ст. у трьох списках трапляється проставлення номерів аркушів переписувачем. Перед формуванням книжкового блока, аркуші об'єднували у зшитки, за нашими матеріалами дослідження, переважно у кількості 8 арк., а в їхніх нижніх зовнішніх кутах чи ближче до середини нижнього берега проставлялися сигнатури (номери) зшитків. Їх записували кириличними цифрами за допомогою коричневого атраменту, кіноварі та рідше чорнила. Фоліація, або пагінація, аркушів здійснювалася музейними чи бібліотечними працівниками, коли кодекси ставали

предметом досліджень. Нумерація переважно здійснювалася олівцем вгорі зовнішніх кутів сторінок. *Єрусалимські Устави* переписано на ганчір'яному папері білого кольору у другу та четверту частини аркушів, що встановлено при філігранологічному дослідженні. Розмір дзеркала запису, кількість рядків на сторінці, розміри літер і міжряддя визначалися форматом блока. Текст пам'яток у 63 кодексах розміщено в один стовпець, лише один рукопис XVI ст. налічує два стовпці. Зручність користування книгами забезпечувалася колонтитулами, системою рубрикації. Завершення текстів окремих розділів часто виконувалося шляхом послідовного скорочення рядків із обох боків у V-подібній, чашоподібній і хрестодібній формах, що надавало мистецької довершеності блока. Списки *Уставу* написані півуставним типом письма, встановлено, що у кількох кодексах XVII ст. півустав з елементами скоропису, а у манускрипті XVI ст. із теренів сучасної Росії півустав переходить у скоропис. Дослідження письма кодексів показало, що їх текст міг виконуватися не лише одним переписувачем, їх могло бути два і більше. Рукописи переважно оздоблені заставками плетінчастого та рослинного типів. Початки розділів інколи містять плетінчасті та сюжетні ініціали, однак переважають звичайні кіноварні ініціали без художньої складової. Для оздоблення пам'яток використовувалися кінцівки, різні за формою, типом і характером виконання, однак переважають плетінчастого типу. Заголовки написано в'яззю та кіновар'ю, проте трапляються випадки застосування позолоти чи жовтої фарби. Дослідження стану збереження рукописних кодексів показало, що книги активно використовувалися, оскільки сторінки блока містять втрати паперу, розриви, кутики забруднені жирними плямами. Для подальшого функціонування рукописів їх реставрували, перешивали блок, виготовлювали нові оправи, втрачені частини паперу доповнювали іншим папером із дописуванням втраченого тексту.

Оправи *Єрусалимських Уставів* у 12 випадках – первинні, тобто часу створення рукописів. Залежно від місця створення книги, а також її побутування вони опрацьовувалися (Волинь, Галичина, Закарпаття, Київщина та російські території). За особливостями оздоблення, конструкції та техніки ми встановили

інтролігаторські майстерні, тобто місця створення оправ, – Києво-Печерська та Троїце-Сергієва лаври і Львівське Успенське братство. За матеріалами записів з'ясовано, що вторинні оправы виготовлювалися в Унівському монастирі та на парафіях. Матеріалом для оправы слугували дерев'яні дошки, поволочені шкірою. Кришки оздоблювалися блінтовим і золотим тисненням за допомогою інтролігаторських інструментів: кліше, штампів, накаток і дорожників.

У дослідженні з'ясовано імена переписувачів списків *Уставу церковного Єрусалимського*. Цими людьми були представники чоловічої статі та особи, наближені до Церкви. У 12 кодексах із 64 віднайдено інформацію про їх створювачів, які були священиками, дияконами, ченцями, дяками, дітьми церковнослужителів і мирянами. Манускрипти виконувалися на замовлення духовенства, парафіяльних громад і світських осіб. Кодекси вкладалися до монастирських і парафіяльних храмів представниками духовенства, родинами і групами людей без кровної спорідненості.

За матеріалами дослідження локалізації створення та міграції манускриптів встановлено, що 53 пам'ятки створено на сучасних територіях України (Волинь, Галичина, Закарпаття, Київщина, Поділля) і на її етнічних землях, у межах Російської Федерації (10 списків) і на історичних землях Молдови (одна книга). За даними покрайніх записів, а також інвентарних описів, давніх каталогів і візитаційних матеріалів, визначено історію побутування кодексів. За проведеним джерелознавчим дослідженням встановлено, що на Галичині побутувало 23 рукописи, Волині – сім, Київщині – сім, Закарпатті – два, Поділлі – один і на сучасних російських територіях – вісім. Маргінальні записи дозволили встановити три групи міграції книг: у межах регіону створення – 15 кодексів, міжрегіональному переміщенню піддавалися п'ять пам'яток та із сучасної Російської Федерації до сучасної території України потрапило сім рукописних книг.

Реалізовано комплексне кодикологічне дослідження кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського*, переписаних в останній третині XV – другій третині XVII ст. і збережених в українських бібліотечних і музейних фондах як

ключові джерела до історії кириличної рукописної книги, книжної культури України, історії повсякдення та уявлень, а також особливостей релігійної культури і літургії.

Охарактеризовано склад і структуру змісту пам'яток, а також з'ясовано, як називалися досліджувані кодекси користувачами. Здійснено датування рукописних книг, досліджено обсяг рукописів, встановлено формат блока і розмір аркушів, матеріал письма, структуру пам'яток, організацію тексту і сторінки, проаналізовано письмо, елементи оздоблення і стан збереженості книг. Визначено час і місце створення оправ, вивчено техніку їх виготовлення та оздоблення. Досліджено імена переписувачів *Єрусалимських Уставів*, рід їхньої діяльності та соціальне походження. Встановлено замовників пам'яток і їх вкладників. Насамкінець простежено локалізацію створення, побутування та подальшу долю досліджуваних манускриптів до моменту надходження до сучасних місць збереження.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вперше в українській історіографії проведено комплексне кодикологічне дослідження списків *Єрусалимського Уставу*, збережених в Україні, як цілісного історичного джерела, продукту історії та культури минулого; вперше досліджено склад і структуру змісту цих пам'яток, вивчено внутрішні та зовнішні кодикологічні особливості цього типу книги; вперше усі виявлені пам'ятки атрибутовано. Також уперше реконструйовано історію побутування кожної пам'ятки від моменту написання до часу потрапляння у фондосховища та наукового опрацювання.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при вивченні інших кирилических рукописних книг богослужбового характеру; написанні досліджень з історії рукописної книги в Україні, книжної культури, історії Церкви, літургії, історії повсякдення та релігійної культури; підготовці методичних рекомендацій з опису та атрибуції манускриптів і каталогів.

Ключові слова: Устав церковний Єрусалимський, кодикологія, рукописна книга, кириличні списки, бібліотека, музей.

SUMMARY

Voloshchenko S. A. Jerusalem Typikon of the 15th–17th Centuries: Codicological Research of Cyrillic Handwritten Copies in Collections of Ukraine. – On the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History. Specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Ministry of Education and Science of Ukraine; M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation is based on the complex codicological research of Cyrillic copies of *Jerusalem Typikon*. Manuscripts are studied as an integral historical and cultural source. The study is composed on the basis of considerable data from primary sources: *Jerusalem Typika* copies, old catalogues, inventories, visitation data and early printed books.

The analysis of historiography concludes that the special study for this book type has not yet existed. The research of examined manuscripts was begun in the second half of the 19th century by Vasily Berezin and Mykola Petrov. Their studies were concluded by publishing the catalogues, including the description of certain church collections, concentrated in Kyiv. At that moment codices were also investigated from the liturgical history point of view, their texts being analysed in combination with *Studites Typika*, bearing in mind practical purpose of elaboration of modern liturgical *Statute*. The professional interest in description of the studied copies had its continuation in the first third of the 20th century, at which time descriptions of Kyivan collections had come into the light, being published by M. Petrov, Oleksandr Lebedev, Sophia Shcheglova, not to mention those of manuscript collections in Lviv, which were conducted mainly by Ilarion Svetsitsky. During Soviet Era bibliologists were occupied by theoretical

problems of their field of study, the art criticism questions, paper and watermarks studies, paleographic research of codices, marginalia etc. In the 1990s codicology has ascended to the new level of research approach. The experience and the result of studies of the past generations were reconsidered and the new methods of research applied with an interpretation of the book as a complex historical and cultural heritage of humanity. At the beginning of the 21st century different aspects, related to investigated copies of *Typikon*, are examined in generalizing studies in book culture history of Ukraine, their donator's inscriptions and codicological features of text block and binding composition, and the descriptions of 16-century *Typika* in National Libraries of Kyiv and Lviv being published.

The source basis of the dissertation thesis consists of 64 Cyrillic copies of *Jerusalem Typikon*, which are stored in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; in Manuscripts Department of Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library of Ukraine; in Rare Books and Manuscripts Department of Maksymovych Scientific Library of Taras Shevchenko National University of Kyiv; in F. P. Maksymenko Manuscripts, Old Printed and Rare Books Department of Scientific Library of Ivan Franko National University of Lviv; in Scientific Research Department of Document Studies, Rare Book and Manuscripts Collections of V. H. Korolenko State Scientific Library of Charkiv; in Early Printed Books and Manuscripts Department of Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv; in holdings of Tyvodar Lehotsky Local History Museum of Transcarpathia Region; in History Museum of Lviv as well. The examination of primary sources in the dissertation made it possible to reveal that manuscripts were transferred to their current storing places in the 20th century.

On the basis of donator's and owner's inscriptions in books, from the information in colophons, inventories and visitation descriptions the names of manuscripts during their use according to their intended purpose are defined. The held research of titles has shown that copies were named as *Ustav*, not *Typikon*, in contradiction with 19-century and, partly, 20-century liturgists' and theologians' opinion.

The detailed study of the manuscript's content made it possible to determine their composition and content structure. The manuscripts are composed of main and

additional parts. In the main part, the Statute of Divine Service, Menologium, Akoluthia of Quartodecima, Pentecost, St. Peter and Paul Lent are placed, supplemented with the St. Mark's Capitula in some cases. The additional part consists of texts of Troparia, Kondakia, Prokimena, Allelujaria and Common Services for Saints, and other Akoluthia as well.

Different homilies and certain instructions on monastic and secular ways of life were revealed while the research was conducting. Sometimes codices had their foreword and afterword. The text analysis has allowed dividing manuscripts into five groups according to the number of chapters of Divine Service Statute. The special attention was paid to menology (calendar) part of investigated books allowing us to identify reverence of local saints, whom we call Kyivan-ruthenian, and local fest celebrations, mainly connected with laudation of miracle-working icons. Menologium has also been used as an identification factor of dating the creation of several manuscripts.

The watermark research made it possible to establish creation dates for codices written between the last third of the 15th century and the beginning of the second third of the 17th century. The examination of colophons and marginalia has allowed determining that nine manuscripts of 64 examined copies had had the exact date of re-writing. It is worth noting that in seven of these nine examples copyists, apart from a year, had indicated a day and a month as well. The foliation had not been applied initially to manuscripts, with folio numbers marked by scribes in three copies since the first third of the 17th century. Before the composing the text blocks, folios were fastened to the gathering, 8 folios each, according to our sources, with signatures inscribed in their lower outer folio corners or more closely to the middle of the lower border. They were written in Cyrillic digits with brown ink, cinnabar or, less frequently, with common black ink. Foliation or pagination usually was applied by museum workers or librarians, when manuscripts had become subject of research. Numeration mostly was stated with pencil marks in the upper outer folio corners. *Jerusalem Typika*, according to watermark research, were copied on white rag paper of in-folio and in-quarto size. Text width, the number of lines, font size and line spacing were determined by text

block size. The text in 63 manuscripts is aligned in a single row, with the only 16-century codex aligned in two columns. The facilitation of book use was supported by running titles and a system of headings. The endings of chapters were often designed in a consecutive contraction of lines from both sides to V-shape, “cup” or “cross-type” shapes. The *Typikon* copies had been written with a half-uncial script, it was established that in a few 17-century manuscripts half-uncial has cursive elements, and in a 16-century copy from the territories of modern Russia, half-uncial is transformed into a cursive script. The examination of codex handwritings has shown that their text could be accomplished not by the only scribe, there could be two or even more of them. The manuscripts were mostly decorated with headpieces of wicker and vegetable types. The chapters incipits sometimes have wicker and pictorial initials, but convenient non-decorated cinnabar initials were more popular.

Tailpieces of different shapes, types and compositions were used with a prevalence of those of wicker type. The titles are written with a cinnabar ornamental ligatured script, but sometimes golden and yellow tints are used. The examination of manuscripts physical condition have revealed that books were used intensively, for pages often marked with the losses of paper, ruptures, the corners are soiled with grease spots. The manuscripts, to make the further usage possible, were restored, text blocks re-bound, new covers applied, the lost fragments of paper being renovated with new material and the lost text fragments being re-written.

The *Jerusalem Typika* bindings are original in 12 cases, dated correspondingly to manuscript creation time. Depending on the place of creation and use they were binded (Volhynia, Galicia, Transcarpathia, Kyiv region and Russian territories). We have determined, being supported by examination of decoration, composition and technique features, certain binding facilities, that the places of binding production are Kyiv-Pechersk and Trinity-St. Sergius Lavras, Lviv Dormition of Virgin Mary Brethren. The inscriptions provided information that secondary bindings had been completed in Univ monastery and certain parishes. The raw materials for binding were wooden plates covered with leather. The plates were decorated with blind and gilded embossing using binder's instruments: cliché, embossing dies and knurling tools.

The research discovered the names of scribes of *Jerusalem Typikon* copies. They were male persons, connected with clergy. 12 of 64 manuscripts consist of information about their creators which were priests, deacons, monks, sextons, clergy descendants and secular people. Manuscripts were produced on order of clergy, parish communities and civilians. Codices were donated to monasteries and parish churches by representatives of the clergy, by families and groups without blood bonds.

The research efforts in the localization of creation and migrations of manuscripts have discovered that 53 copies were composed within the borders of modern Ukraine (Volhynia, Galicia, Transcarpathia, Kyiv region, Podolia) and in ethnic Ukrainian enclaves in Russian Federation (10 copies), and In Moldova historical territories (1 book). The inscriptions on folio margins, as well as visitation descriptions, old catalogues and visitation papers, have revealed the history of manuscript use. Evaluation of sources has established that in Galicia 23 manuscripts were in use, 7 in Volhynia, 7 in Kyiv region, 2 in Transcarpathia 1 in Podolia and 8 in modern Russian territories. Marginalia has allowed determining three groups of book migrations: within the region of origin – 15 manuscripts, trans-regional migration – 5 copies, and 7 more were transferred from the modern Russian to the modern Ukrainian territories.

The complex codicological research has been conducted, that of Cyrillic copies of *Jerusalem Typikon*, which were produced in the last third of 15th – the second third 17th centuries and eventually stored in Ukrainian library and museum storages. These copies were examined as the primary sources to Cyrillic manuscript and Ukrainian book culture history, the history of everyday life and beliefs, and the religion features and liturgical history as well.

The content and structure of manuscripts were described. It was also established which names were given to codices by users. The manuscripts were dated, their size being examined along with text block LBH and folio size, writing material, text and page structures determined, the handwriting being analyzed, as well as decorations and physical condition of books. The bindings creation dates and places of origin were established, the production and decoration techniques being examined. The names of *Jerusalem Typika* scribes were defined along with their occupation and social origin.

Eventually, localization of origin, use and the further fate of manuscripts were traced until the moment of their arrival to the current storages.

The scientific novelty of the research result is that first time in Ukrainian historiography the complex codicological examination of *Jerusalem Typikon* copies, stored in Ukraine, as an integral historic source and a product of history and culture of the past is conducted; it is first time that the content and structure of such a manuscript were investigated, internal and external codicological features of this book type were examined, and all of the revealed copies being attributed. The history of use of every copy was traced since the date of creation until the moment of arrival to storage and the beginning of scientific research.

The practical values of achieved results are as follows: the result of research may be used in other Cyrillic liturgical manuscripts research; it may be used in conducting the research in handwritten book history of Ukraine, the book culture, the ecclesiastical history, liturgical history, that of everyday life and religions, the preparation of guidebooks to formal descriptions and attribution of manuscripts and catalogues.

Key words: Jerusalem Typikon, codicology, manuscript, codex, handwritten book, cyrillic copies, library, museum.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Волощенко С. Єрусалимський Устав XV століття у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Konštantínove listy*. Nitra, 2019. Vol. 12. Is. 1. P. 102–115.
2. Волощенко С. Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч як джерельна база досліджень і перспективи їх подальшого вивчення. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 57. С. 13–22.
3. Волощенко С. Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2018. Вип. 6(379). С. 137–144.
4. Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2018. Вип. 4(139). С. 24–29.
5. Волощенко С. А. Иерусалимский Устав 1603 г. из коллекции Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі*. Мінск, 2018. Вып. 20. С. 31–40.
6. Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 222–231.
7. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (За матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–300.

8. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Волощенко С. А. «Многогрішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 150–154.
10. Волощенко С. А. Стан збереженості кириличних списків Єрусалимських Уставів XV–XVII сторіч як джерело до історії побутування, користування та поновлення. *Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: матеріали доп. Першої Міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 23 листоп. 2018 р.). Львів, 2018. С. 106–113.
11. Волощенко С. А. Церковний устав XVII ст. із Крехівської обителі. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного простору: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 101–106.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких»*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	
Уставів церковних Єрусалимських XV–XVII ст.	26
1.1. Історіографія	26
1.2. Джерельна база	40
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2. Особливості створення кириличних списків	
Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.	50
2.1. Назва, склад і структура змісту	50
2.2. Специфіка організації книжкового блока	84
2.3. Регіональне походження, конструкція й оздоблення оправ	106
Висновки до розділу 2	125
РОЗДІЛ 3. Побутування Уставів церковних	
Єрусалимських XV–XVII ст.	129
3.1. Переписувачі кодексів, замовники і вкладники	129
3.2. Локалізація побутування та міграції кодексів	147
Висновки до розділу 3	169
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Установи

ВБУ	Всенародна бібліотека України
ЗОКМ	Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького
ІК НБУВ	Інститут книгознавства Національної бібліотека України імені В. І. Вернадського
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ЛІМ	Львівський історичний музей
НБ КНУ	Наукова бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділ рідкісних книг та рукописів
НБ ЛНУ	Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка
КДА	Київська духовна академія
ЛННБ	Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів
НМЛ	Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, відділ стародруків і рукописів
ХДНБ	Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, науково-дослідний відділ документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів
ЦАМ	Церковно-археологічний музей
ЦДІА України, м. Львів	Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Слова

арк.	– аркуш (при цифрах)
воєв.	– воєводство
зв.	– зворот
м.	– місто
мм	– міліметр
од. зб.	– одиниця збереження
обл.	– область
оп.	– опис
пов.	– повіт
р.	– рік
рр.	– роки
р-н	– район
смт	– селище міського типу
с.	– село (при назвах)
с.	– сторінка (при цифрах)
спр.	– справа
ст.	– сторіччя
ф.	– фонд

ВСТУП

Актуальність дослідження. У XV–XVII ст. переважну більшість книжкового репертуару складала рукописна книга богослужбового характеру, тобто література, яка використовувалася у церквах при звершуванні різних богослужінь (вечірня, повечір'я, утрєня, часи, літургія, обідниця та ін.) і церковних таїнств. Тому дослідження *Уставів церковних Єрусалимських* як головного регламентатора циклів богослужбового кола є наріжним каменем для цього періоду. Його комплексне кодикологічне дослідження є невід'ємною складовою вивчення історії розвитку кириличної рукописної книги в Україні.

Сучасні кодикологічні підходи у вивченні книги як комплексного історичного джерела сприяють якісному дослідженню збереженої рукописної спадщини, що є цілісним продуктом історії та культури. Методологічні здобутки кодикології і кодикографії, а також залучення комплексу джерелознавчих, палеографічних, філігранологічних, текстологічних, археографічних та інших допоміжних історико-філологічних дисциплін дозволяють вичерпно дослідити особливості кирилических списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.*, які зберігаються в українських наукових бібліотеках і музеях.

Вивчення давніх кодексів сприяє розумінню ідей, уявлень і ментальності минулих поколінь, рівня їх освіченості, що є частиною досліджень культурної антропології й історії повсякдення ранньомодерного часу. Кодикологічне дослідження рукописних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.* є вагомим аспектом у вивченні унікального культурного здобутку та спадщини України. Залучення кодексів із різних українських бібліотечних і музейних колекцій, а також вивчення збережених пам'яток у межах однієї інституції надає репрезентативності та цілісності дослідженню. Міжінституціональний підхід у вивченні манускриптів забезпечує наявність різних за часом і місцем створення списків, залежно від цього і відмінностей у формуванні змісту, структури кодексів, їх організації, оформлення та особливостей побутування.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу здійснено у межах реалізації науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Пізньюсередньовічна, ранньомодерна та модерна історія Дрогобицько-Самбірського Підгір'я (X–XX ст.)» (номер державної реєстрації 0109U004083).

Мета дослідження полягає у кодикологічному дослідженні кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.*, збережених в Україні.

Відповідно до поставленої мети у роботі передбачено вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію проблематики вивчення *Єрусалимських Уставів XV–XVII ст.*, збережених в Україні;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження *Єрусалимських Уставів*;
- дослідити назву, склад і структуру змісту *Єрусалимських Уставів*;
- вивчити специфіку організації книжкового блока кодексів *Єрусалимських Уставів*;
- дослідити регіональне походження, конструкцію й оздоблення оправ *Єрусалимських Уставів*;
- з'ясувати імена переписувачів, а також встановити замовників і вкладників *Єрусалимських Уставів*;
- проаналізувати локалізацію побутування та міграції списків *Єрусалимського Уставу*.

Об'єктом дослідження є кириличні списки *Уставу церковного Єрусалимського* ранньомодерного періоду.

Предметом дослідження є кодикологічне вивчення кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського* останньої третини XV – другої третини XVII ст., збережених у музейних і бібліотечних установах України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. У дисертації застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, а також

методи кодикології та кодикографії у взаємозв'язку із спорідненими науками, пов'язаними із вивченням писемних пам'яток.

Методи евристичного та археографічного пошуку джерелознавства допомогли у виявленні досліджуваних кодексів, а також їх первинних описів. Метод архівознавства – архівна евристика – сприяв у вивченні історії та особливостей формування архівних, бібліотечних та музейних фондів, у яких зберігаються списки *Єрусалимських Уставів*. Бібліографічний пошук книгознавства дав змогу виявити публікації про джерела, що уможливило повноту дослідження.

Методи текстології, зокрема історико-текстологічної критики, дозволили впорядкувати тексти пам'яток для їх порівняння та інтерпретації, з'ясування походження, визначення архетипу та наукового коментування текстових змін, а також його атрибуції. Дослідження складу та структури змісту *Уставів* важко уявити без залучення структурно-типологічного методу, який надав змогу класифікувати зміст кодексів і виділити їх кілька груп.

Залучення методів філігранології, які покликані для вивчення історії паперу, його походження та водяних знаків, дозволило визначити час створення списків *Єрусалимського Уставу*, у яких не зазначено про дату переписування. Поєднавши цей та хронологічний методи, вдалося датувати кодекси за третинами століть.

Методи палеографічного аналізу та графіко-орфографічної атрибуції дозволили встановити типові характеристики письма рукописів, регіону їх створення, а також часу виконання.

Методологічний апарат бібліопегістики сприяв вивченню конструктивних особливостей оправ, матеріалу і техніки виготовлення, особливостей оздоблення та регіонального походження. Іконографічний і формально-стилістичний методи, залучені від мистецтвознавства, дозволили атрибутувати сюжети, втілені в елементах оздоблення блока та оправ.

Методи маргіналістики сприяли виявленню та аналізуванню записів у книгах, класифікуванню одержаної інформації для реконструкції історії створення, побутування та міграції рукописів.

Метод систематизації сформував усвідомлення історії створення та побутування пам'яток, дозволив класифікувати записи у кодексах як одного із мікроджерел.

Застосовані принципи і методи дали змогу провести комплексне кодикологічне дослідження кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.*, збережених в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють останню третину XV – другу третину XVII ст. Нижня часова межа пов'язана із наявністю найранішого за часом створення кодексу, який переписано у 70-х рр. XV ст. Визначення верхньої хронологічною межею другу третину XVII ст. пояснюється найпізнішим збереженим рукописом в Україні, а також появою друкованого варіанта *Єрусалимського Уставу* (1610, 1633), що призвело до скорочення обсягів рукописної продукції та припинення копіювання цих пам'яток.

Географічні межі дослідження окреслюються місцями збереження кириличних кодексів *Уставу церковного Єрусалимського* у бібліотеках і музеях Києва, Львова, Ужгорода і Харкова.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у таких положеннях:

Уперше

- здійснено комплексне кодикологічне дослідження кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.*, збережених в Україні;
- досліджено назву, склад і структуру змісту *Єрусалимських Уставів*;
- вивчено специфіку організації книжкового блока *Єрусалимських Уставів*;
- досліджено регіональне походження, конструкцію й оздоблення оправ *Єрусалимських Уставів*;
- встановлено імена переписувачів, а також визначено замовників і вкладників *Єрусалимських Уставів*;
- проаналізовано локалізацію побутування та міграції *Єрусалимських Уставів*.

Отримало подальший розвиток

– вивчення побутування рукописних списків *Єрусалимського Уставу*;

Вдосконалено

– методику дослідження кириличної рукописної книги богослужбового характеру;

– практику кодикологічного опису та інтерпретацію їх складових.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційної праці та реалізовані у ній методологічні підходи можуть бути застосовані у дослідженнях історії української рукописної книги XV–XVII ст., студіях з історії культури і повсякдення, історико-літургійних працях, каталогах, методичних рекомендаціях із атрибуції та опису кодексів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, викладені наукові результати належать дисертанту особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та тези дисертаційного дослідження представлено на наукових конференціях: Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору» (Київ, 4–6 жовтня 2016 р.), тема доповіді: «Церковний Устав XVII ст. із Крехівської обителі»; Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3 жовтня 2017 р.), тема доповіді: «Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету»; Міжнародна наукова конференція «Сто років академічної славістики в Україні: здобутки і перспективи» (Київ, 24 травня 2018 р.), тема доповіді: «Колофони кириличних списків Єрусалимського Уставу: від «ізволення» до «совершенія»»; Міжнародна наукова конференція з досліджень Східної Європи (КМДСС-СІЕЕС) «Методологія, джерела та концепція здійснення східноєвропейських досліджень» (Київ, 21–23 вересня 2018 р.), тема доповіді: «Jerusalem Typikons of the 15th–17th centuries as a base for research and its perspectives»; IV Карнабідівські читання (Чернігів, 4–5 жовтня 2018 р.), тема доповіді: «Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького»;

Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація» (Київ, 6–8 листопада 2018 р.), тема доповіді: «Многogrішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч»; Науково-краєзнавча конференція «XV Острозькі краєзнавчі читання» (Острог, 22 листопада 2018 р.), тема доповіді: «Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині»; Перша науково-технічна конференція «Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах» (Львів, 23 листопада 2018 р.), тема доповіді: «Стан збереженості кириличних списків Єрусалимських Уставів XV–XVII сторіч як джерело до історії побутування, користування та поновлення»; X Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених і спеціалістів «Библиотека в XXI веке: цифровая реальность» (Мінськ, 27–28 листопада 2018 р.), тема доповіді: «Состав Уставов церковных Иерусалимских: текстологическое исследование списков XV–XVI веков»; «Fragmentology: Теорія та практика роботи із рукописними та стародрукованими фрагментами» (Київ, 14 грудня 2018 р.), тема доповіді: «Фрагменти стародруків у рукописних книгах як джерело при атрибуції оправ (за матеріалами Кодексів Єрусалимського Уставу та Мінеї служебної з колекції Інституту рукопису НБУВ)»; XV Международные книговедческие чтения (Мінськ, 4–5 квітня 2019 р.), тема доповіді: «Локалізація побутування кириличних списків Єрусалимського Уставу».

Публікації. Основні положення роботи викладено у 12 наукових публікаціях: 6 із яких у фахових наукових виданнях; 1 праця у закордонному виданні, проіндексованому у базі даних Scopus, Emerging Sources Citation (Web of Science), International Medieval Bibliography, EBSCO and e Central European Journal of Social and Humanities, віднесеному до першого квартиля (Q1); 1 праця у збірнику, включеному до переліку фахових наукових видань Республіки Білорусь для публікації результатів дисертаційних досліджень; 1 праця, що додатково відображає наукові результати дисертаційного дослідження; 3 праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена її змістом, метою, науковими завданнями і побудована за проблемним принципом. Основна частина роботи складається із вступу та трьох розділів, які містять сім підрозділів і висновків. У першому розділі охарактеризовано історіографію та джерельну базу дисертації. Другий розділ стосується дослідження назви *Єрусалимського Уставу*, складу та структури змісту, кодикологічного вивчення книжкового блока та оправи. У третьому розділі висвітлено проблематику встановлення імен переписувачів кодексів, визначення замовників і вкладників, а також дослідження локалізації побутування та міграції манускриптів.

Основну частину дисертації доповнено списком використаних джерел (342 позицій) і сім додатків. Основний текст дисертації викладено на 164 сторінках, загальний обсяг – 231 сторінка.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ УСТАВІВ ЦЕРКОВНИХ ЄРУСАЛИМСЬКИХ XV–XVII СТ.

Вивчення історіографічного доробку і характеристика джерельної бази дисертаційного дослідження покликані з'ясувати стан розробки теми кодикологічних студій кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського* та історію їх надходження до вітчизняних наукових бібліотек і музейних установ.

1.1. Історіографія

Історіографічний доробок кириличних списків *Єрусалимського Уставу*, переписаних і які побутували на територіях у межах сучасних кордонів України, а також тих, які використовувалися за її межами, однак нині зберігаються у фондах українських бібліотек і музеїв, можна розділити на дві категорії: праці, які безпосередньо пов'язані з окресленою темою дисертаційного дослідження, та праці, які дотичні до наших студій.

Історіографія другої половини XIX ст. характеризується міждисциплінарністю наукових підходів при вивченні книг літургійного характеру, які переважно полягали у поєднанні методики історичних, філологічних, літературознавчих, літургійних і богословських наук. Публікації науковців цього періоду були покликані у вивченні текстів пам'яток їх історико-літургійного дослідження, які мали на меті також практичний характер переважно для студентів богословських курсів і церковнослужителів. Саме у XIX ст. з'являються перші дослідження *Єрусалимських Уставів*, які зосереджувалися на вивченні палеографії, – та їх можна трактувати як перші первинні описи досліджуваних кодексів. В основу нашого історіографічного огляду ліг хронологічно-тематичний принцип.

Значний внесок у розвиток дослідження комплексу книг богослужбового характеру здійснив російський літургіст та історик Церкви Костянтин Нікольський. Вчений насамперед відомий двома фундаментальними працями, які дотичні до нашого дисертаційного дослідження. У 1858 р. К. Нікольський

опублікував монографічне дослідження *Краткое обозрение богослужебных книг Православной Российской Церкви по отношению их къ церковному уставу*, яке стосувалося проблематики вивчення книг літургійного характеру у співвідношенні їх із *Церковним Уставом* [249]. На основі цієї історико-літургійної праці вчений видав у 1900 р. книгу *Пособіе къ изученію устава богослуженія Православной Церкви* практичного характеру, призначену переважно для осіб духовного сану, а також як підручник для осіб, зацікавлених особливостями уставу церковних богослужінь [250]. Цей напрям наукових досліджень був притаманний і працям богослова Андрія Хойнацького, випускника Київської духовної академії (далі – КДА). Дослідником було проведено вивчення богослужбових книг унійного походження. У 1868 р. А. Хойнацький у *Трудах КДА* опублікував статтю *Западно-русскіе уніатскіе часословы, ..., уставы*, присвячену дослідженню *Часословів, Октоїхів, Тріодей, Міней*, а також *Церковних Уставів* [321].

Перші описи списків *Єрусалимського Уставу*, які на сьогодні зберігаються в Україні, з'являються в останній чверті XIX ст. Так, у 1881 р. студентом другого курсу КДА Василем Березіним укладено каталог 47 рукописів Почаївської лаври, які у той час зберігалися в бібліотеці музею КДА [124, с. 138; 253]. Серед рукописів, під № 26 – *Єрусалимський Устав*, завершений 18 грудня 1627 р. В. Березін, вивчаючи цей кодекс, подав лише назву книги, тип письма, формат і кількість аркушів. Дослідник навів заголовки лише двох розділів кодексу на арк. 1 і 2. Укладач відтворив запис колофону, в якому зафіксовано дані про переписування *Уставу* 1627 р., а також опублікував провенієнцію, яка стосується дарування кодексу [253, с. 47].

Професор кафедри церковної археології та літургії КДА Олексій Дмитрієвський є автором багатьох публікацій, які стосуються історії особливостей літургійного життя Православної Церкви у XVI ст., зокрема церковних богослужінь тижневого (седмичного) і річного літургійних кіл, а також з'ясування звершень таїнств [163]. Значну увагу дослідник присвятив вивченню *Студійського Уставу* [165], а також дослідженню *Святогробського*

(Єрусалимського) та *Константинопольського Типіконів* [164, 166]. Завдання історика переважно полягали в аналізі текстологічного аспекту, порівняльній характеристиці пам'яток і літургійній складовій, однак кодикологічні аспекти у його студіях не задіяно. Окрім окреслення цих напрямів досліджень, нам важливо було ознайомитися із методологією автора, термінологічним апаратом, адже досліджуваний нами тип книг визначав склад і порядок богослужінь, а також регулював їх.

Кодикологічні описи кириличних списків *Єрусалимських Уставів* опубліковані вченим Миколою Петровим у 1891 р. Каталог присвячений дослідженню рукописних фондів митрополита Макарія Булгакова, Милецького та Києво-Братського монастирів, а також Київської духовної семінарії [254]. У виданні описано чотири списки *Уставу* – три із колекції Макарія Булгакова (№ 17, 18, 19) та один із збірки Милецької обителі (№ 109) [254, с. 27–29, 177]. М. Петров подав назви пам'яток, зазначив формат, кількість збережених аркушів і тип письма. Беручи за основу пасхалію у кодексі № 17, автор припустив, що рукопис міг бути створений між 1493 і 1563 рр. Стосовно рукопису № 18, то датування здійснено на основі запису переписувача – 1590 р. Однак методологічні засади датування інших двох пам'яток (№ 19, 109) автором не зазначені. Багато уваги М. Петров приділив вивченню змісту рукописів, які передано дипломатичним способом. Не оминув укладач каталогу й питань створення та побутування манускриптів, зокрема, зазначив про переписувача *Уставу* 1590 р. Ананія Шапкіна, який про створення рукопису записав у покрайньому записі [254, с. 28]. М. Петровим подано також інші покрайні записи, які стосуються історії побутування двох кодексів із колекції митрополита Макарія (№ 17, 18) [254, с. 27–28].

Вивченню Місяцеслова (календаря) у складі рукописних кодексів богослужбового характеру, зокрема в *Єрусалимських Уставах*, які станом на 1882 р. зберігалися у колекції Церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) при КДА, присвячені студії Г. Булашова. Праця дослідника опублікована у трьох випусках *Трудів КДА* 1882 р. [119].

У 1896 р. було видано другий каталог М. Петрова з описами 576 рукописів Києво-Печерської лаври, київських Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Миколаївського, Видубицького, Флорівського монастирів, а також Десятинної церкви. У цій публікації п'ять описів відведено дослідженню *Єрусалимських Уставів*, які походять із фондів Києво-Печерської лаври (№ 19, 20), Михайлівського Золотоверхого (№ 424), Пустинно-Миколаївського (№ 550) монастирів і Десятинної церкви (№ 576) [124, с. 138; 255, с. 12–13, 136]. Параметри опису кодексу подано ті ж, що й у попередньому виданні 1891 р. Однак відмінними є назви рукописів, зокрема, *Єрусалимський Устав* XVI ст. (№ 19) дослідник іменує Монастирським уставом початку XVII ст., наводить також його формат і кількість аркушів [255, с. 12]. Наступний кодекс (№ 20), автор подає під назвою як «Збірник Уставів», при цьому не визначає час його створення, а лише фіксує формат, кількість аркушів і те, що він переписаний різними писарями [255, с. 12]. Рукопис Михайлівського Золотоверхого монастиря (№ 424) М. Петров визначив XVI–XVII ст., подав його назву, формат і кількість аркушів [255, с. 136]. Опис кодексів початку XVI ст. (№ 550) і XVII ст. (№ 576) обмежується лише зазначенням назви пам'яток і джерела надходження до бібліотеки церкви [255, с. 252, 254]. Варто відзначити, що при описуванні кодексу із лаврської колекції (№ 20) М. Петров вказав, що вона виготовлена із шкіри, а на верхній дошці із внутрішньої сторони вклеєно пергаментний аркуш із *Апостола*, який на сьогодні відсутній [255, с. 12]. У трьох описах під № 19, 20 і 424 дослідником подано склад рукописів дипломатичним способом. Про побутування кодексу XVI ст. з колекції Межигірського монастиря (№ 19), М. Петров подав відповідний запис із арк. 1 рукопису, в якому йдеться про право власності монастиря на рукопис [255, с. 12]. Однак у випадку рукопису XVII ст. (576) автор зазначив про його дарувальника – ротмістра Андрія Чернишова [255, с. 254].

Наукове дослідження *Уставів* продовжувалося й у наступному сторіччі. Більшою інформативністю щодо опису *Уставів* відзначається каталог рукописів бібліотеки Києво-Софійського монастиря, опублікований у 1904 р. тим же М. Петровим. Мова йде про два списки XVII ст., які описані під № 94 і 95 [124,

с. 138]. Опис кодексів складається із назви книг, часу створення, формату, кількості аркушів, зазначення джерела надходження, переліку основних змістових рубрик і публікації уривків із покрайніх записів [256, с. 24]. У каталожному описі № 95 автором відтворено частину колофону рукопису 1603 р., зокрема відомостей про переписувача Данила Гаврилова та замовника книги – ігумена Захарія [256, с. 24]. М. Петровим висловлено припущення, що кодекс XVII ст. під № 94 походить разом із кодексом 1603 р. із колекції Межигірського монастиря [256, с. 24].

Рукописні *Устави* XVI ст. із колекції Бібліотеки Інституту «Народний Дім» у Львові описав Іларіон Свенціцький. Кодикологічні описи пам'яток було видано у Санкт-Петербурзі 1904 р. [283, с. 41–42, 47–48, 55–56]. Каталог І. Свенціцького сформований подібно до видань М. Петрова, в описах подано назви рукописів, їх датування, формат, покрайні записи і джерело надходження та ін. Значно розлогіші описи І. Свенціцького містяться у каталозі зібрання Музею Ставропігійського Інституту у Львові 1908 р. [282]. Під № 111 автор описав *Єрусалимський Устав* 1629 р. Він коротко охарактеризував його правопис, обсяг кодексу, подав формат. Звернув увагу й на оздоблення, зазначивши про кількість заставок, їх розміщення та матеріал, а також зафіксував механічні пошкодження аркушів блока [282, с. 33]. Про оправу рукопису дослідник записав лише: «прп. дос. въ кожѣ», тобто подав її загальний вигляд і не торкнувся питань конструкції, матеріалу, техніки виготовлення, особливостей оздоблення [282, с. 33]. Автор повністю опублікував запис переписувача рукопису, завершений 18 травня 1629 р. ієреєм Лаврентієм. Однак дослідник помилково відчитав назву села, в якому було здійснено написання кодексу. У слові Пѣієно (арк. 42) І. Свенціцький відчитав літери «с» і «е» як одну літеру «к», а виносну «ч» як титло, і вийшло у його варіанті – Пѣієно [282, с. 33]. Однак рукопис створено у містечку Пісочна (тепер – село Миколаївського р-ну Львівської обл.). Дослідник також навів інформацію про замовника рукопису та місце побутування, зафіксоване у покрайньому записі, який дослівно відтворений [282, с. 34]. Описуючи *Устави* із фонду «Народного Дому» (із колекції Антона Петрушевича) у 1911 р.,

І. Свенціцький до своїх традиційних параметрів опису додав відомості про водяні знаки паперу, однак не ідентифікував їх з альбомами водяних знаків [279, с. 162–165]. Про оправи натомість цей автор не зазначає [279, с. 162–165]. В описі № 130 І. Свенціцький відтворив запис переписувача кодексу 1594 р., дякона Луки із Куликова, в якому також згадується замовник – місцеве братство шевців [279, с. 162]. Варто відзначити численні публікації автором маргінальних записів, які стосуються історії рукописів, зокрема дев'ять нотаток на берегах рукопису під № 133 [279, с. 163–165]. І. Свенціцький, окрім первинного опису рукописних кодексів, багато уваги приділив особливостям оздоблення, зокрема, пам'яток, переписаних у Західній Україні [280].

Вагомий внесок у вивчення кириличних кодексів, зокрема їх кодикологічний опис, текстологічні дослідження, встановлення місць створення та побутування, зробили філологічні семінари академіка Володимира Перетца [331; 248, с. 146]. Методикою вивчення пам'яток було проведення виїзних практичних занять, зокрема у Житомирі, де містилися рукописні зібрання Волинського єпархіального давньосховища та Музею товариства дослідників Волині. За підсумком семінарів з'являлися праці з описом кодексів на шпальтах *Университетскихъ извѣстій* Київського університету Святого Володимира [247, с. 109]. У 1911 р. у десятому випуску цього наукового збірника вміщено один із звітів про результати роботи семінару. Студентом-філологом Миколою Гудзієм було описано ряд кодексів, серед яких – *Єрусалимський Устав* (№ 10) [271, с. 62]. М. Гудзій подав назву книги, його шифр зберігання, формат і орієнтовний час створення: на його думку, це може бути кінець XVI – початок XVII ст. Також коротко зафіксовано про стан збереженості пам'ятки, специфіку орфографії та мовні особливості. Не оминув дослідник і публікації кількох маргінальних записів другої половини XVII ст., які зокрема стосувалися смерті Інокентія Гізеля та переписувача Василя, а також про місцеві погодні умови [271, с. 62].

Описом рукописів у фондах ЦАМ КДА займався Олександр Лебедев, який у 1916 р. видав їх каталог [236]. Серед уміщених описів кодиколога чотири позиції присвячено *Єрусалимським Уставам* (№ 74, 193, 194, 195). Стосовно рукопису

№ 74, то варто зазначити, що він помилково атрибутований дослідником і визначений як *Часослов з уставом і місяцесловом* [236, с. 32]. Можливо, в автора викликав сумнів початок кодексу, де записано часослівну частину, яка трапляється й в інших кодексах *Єрусалимського Уставу* XVI ст. [19; 43; 46; 60; 78]. О. Лебедєв подав посторінковий зміст згаданої пам'ятки, а також інших рукописів XVI ст. (№ 193, 194) і XVII ст. (№ 195) [236, с. 32]. Методика опису О. Лебедєва відзначається більш високим рівнем наукового вивчення рукописів порівняно з попередньо наведеними публікаціями, адже автор, окрім існуючих рубрик, дослідив водяні знаки паперу, на якому писано текст, із відповідним посиланням на альбоми філіграней, описав оздоблення оправи, подав перелік заставок у книзі, опублікував документуючі записи (провенієнції), звернув увагу у коментарях на текстологічні особливості рукописів, а також зазначив про джерела надходження до ЦАМ КДА [124, с. 138; 236, с. 32, 75–77].

У каталозі рукописів Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора Миколи Олександровича авторства Софії Щеглової 1916 р. під № 44 подано опис одного із списків *Єрусалимського Уставу*, який досліджуємо у дисертаційній праці. Авторка вказала назву книги, її розмір, обсяг, датування, тип письма, кількість заставок із відомостями про їх розміщення у кодексі. С. Щеглова опублікувала фрагменти із покрайніх записів, а також описала оправу, однак вивчення змісту *Уставу* проведене дослідницею частково. Вона лише зазначила про передмову, перший розділ кодексу та подала перелік його глав [124, с. 138; 329, с. 15].

У міжвоєнний період вийшла у світ перша праця історика Петра Курінного, присвячена дослідженню інтролігаторства. Дослідник видав у 1926 р. наукову розвідку, яка стосувалася вивчення інтролігаторського мистецтва XVII–XVIII ст. Києво-Печерської лаври [234]. П. Курінний висвітлив історію становлення та розвитку лаврської інтролігаторської майстерні з виробництва оправ кодексів. Дослідником порушено проблематику характерних рис і особливостей печерських оправ, матеріалів їх виготовлення, конструкції, а також елементів оздоблення з

публікацією відповідних ілюстрацій. Завдяки цій праці нам вдалося атрибуувати кілька оправ *Єрусалимських Уставів*, які належать праці лаврських інтролігаторів.

Мистецтвознавчий підхід у вивченні рукописних кодексів заклав у 20-х рр. ХХ ст. доктор мистецтвознавства і відомий музейник Павло Жолтовський. Вчений видав у Харкові 1926 р. монографічне дослідження, яке висвітлювало історію української рукописної книги, а також особливості її оздоблення [182]. Цей напрям продовжив відомий вчений-мистецтвознавець Яким Запаско. Дослідник присвятив багато монографій і статей проблематиці художнього оформлення рукописної [183; 187; 188; 190] і стародрукованої [185] книги, а також запровадив спецкурс із вивчення мистецтва української рукописної книги для студентів [186]. Він – автор видання, що містить цінний каталог та дослідження унікальних рукописних пам'яток, створених в Україні, яке вийшло у 1995 р. [189]. Я. Запаско також займався питанням вивчення осіб переписувачів, зокрема, у його праці 2003 р. опубліковано перелік імен писарів із зазначенням створених кодексів та місцями їх сучасного зберігання [184]. Серед великої кількості «доброписців» дослідником уміщено кілька імен переписувачів *Єрусалимських Уставів*. Я. Запаско заклав основи наукового опису особливостей оздоблення манускриптів тож із його творчого доробку багато теоретичних підходів було використано у нашому дослідженні.

У 1961 р. українською філологинею та мовознавицею Марією Пешак опубліковано правила та основні параметри при виданні пам'яток української мови XIV–XVIII ст. [273]. Значний методичний доробок дослідниці, без якого важко уявити археографічні публікації джерел, продовжив мовознавець Василь Німчук [251]. Філологом було вдосконалено методику М. Пешак і опубліковано правила видання джерельного матеріалу, написаного давньоукраїнською, а також церковнослов'янською мовами, віднесеними до української редакції.

Перший і єдиний на сьогодні опис кодексу *Єрусалимського Уставу* XVII ст. із колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького (далі – ЗОКМ) здійснив Василь Микитась. Літературознавцем у 1964 р. було здійснено опис збірки рукописних і стародрукованих книг музею

[245]. Дослідник подав назву кодексу, його розмір, об'єм, елементи оздоблення, зазначив про загальний вигляд оправи, а також визначив власника рукопису. В. Микитась помилково визначив час створення пам'ятки – XVIII ст. і неправильно атрибутував філіграні паперу. Герб Гоздава, за аналізом автора, – це «фігура, подібна на букву Ж» [245, с. 39].

Багато досліджень, присвячених археографії, палеографії, книгознавству, бібліопегістиці, а також методиці вивчення записів у кодексах, з'явилося друком у 60–70-х рр. XX ст.

Академік Ярослав Ісаєвич у 1964 р. опублікував працю, яка стосується особливостей дослідження української археографії у XVII–XVIII ст. [217]. Теоретичні підвалини книгознавства порушені істориком Сергієм Лупповим, який у 1975 р. видав монографічне дослідження про рукописні та друковані книги [239]. Питанням специфіки, методики, теорії та термінології слов'янської кириличної палеографії присвячена вопома монографічна праця мовознавця Євфимія Карського, видана у Москві 1979 р. [220].

Проблематикою вивчення оправ українського та російського походження займався Сократ Клепиков. Дослідник опублікував кілька статей, в яких характеризував елементи оздоблення типових для оформлення оправ майстерні Троїце-Сергієвої лаври [225; 228]. Завдяки згаданим публікаціям С. Клепикова нам вдалося атрибутувати оправу кодексу 1603 р. Автор також опублікував історичні розвідку, присвячену дослідженню особливостей українських оправ XVII і XVIII ст. [226]. Методологічністю відзначається стаття С. Клепикова 1976 р., у якій порушено питання основних компонентів опису оправ при кодикологічному дослідженні кодексів [227].

Вивченню засад дослідження кодексів, вкладних і власницьких записів, даровизн, а також записів переписувачів у рукописних кодексах присвячено студії Олени Апанович [108; 111]. Джерелами вивчення маргінальних записів для вченої був комплекс манускриптів із колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [109, 110].

Методологічна основа опису та вивчення особливостей монастирських і *Церковних Уставів* була запропонована Д. Іщенком у 1976 р. у зв'язку із укладенням каталогу рукописів, які зберігаються у межах тодішніх кордонів СРСР [202] й у методичних рекомендаціях 1990 р. [201].

Дослідженням *Церковного Уставу* з історико-літургійним підходом займається російський літургіст, дослідник історії богослужіння Олексій Пентковський [266; 270]. Значну увагу вчений приділив вивченню *Студійського Уставу* в історії Православної Церкви [269], а також константинопольських і єрусалимських богослужбових практик [268; 267; 264]. О. Пентковський також здійснив значний внесок у дослідження історії перекладів ранніх списків *Єрусалимського Уставу*, датованих XIV ст. [265].

Філігранологічному дослідженню паперу як ключовому аспекту при атрибуції пам'яток присвячені публікації О. Дзьобан [161], О. Мацюка [241, 242, 243], Я. Дашкевича [160], у яких, окрім історії становлення цієї спеціальної історичної дисципліни, порушено проблематику основних підходів і засад при вивченні водяних знаків. Саме методичні та теоретичні засади у дослідженні філіграней дозволили визначити орієнтовні дати переписування списків *Єрусалимського Уставу*, збережених в Україні.

У 90-х рр. XX ст. українські дослідження рукописної книги відзначаються переосмисленням методологічного підходу. Кодекс вивчається як комплексне історичне джерело і продукт історії та культури. Кодикологічні дослідження здійснюються у поєднанні джерелознавства, палеографії, філігранології, текстології, археографії та інших допоміжних історико-філологічних дисциплін [291].

Ці зміни у теорії та методиці дослідження кириличної рукописної книги східнослов'янського походження пов'язані з науковою діяльністю відомої вченої Любові Дубровіної, яка впродовж 1992–2018 рр. очолювала ІР НБУВ [176; 177; 178]. Л. Дубровіна разом із співробітниками ІР НБУВ Оленою Гальченко та Ольгою Івановою розробили унікальну на той час і актуальну й нині кодикологічну модель структури формалізованого опису рукописів [173], без

появи якої важко уявити сучасні комплексні кодикологічні дослідження, зокрема нашу дисертаційну працю. Під компетентним і фаховим керівництвом Л. Дубровіної ІР НБУВ став провідним українським центром у галузі кодикологічних, кодикографічних, палеографічних й археографічних студій [171; 172; 174; 175; 179; 180].

Унікальний внесок в українську кодикологічну наука здійснила відома дослідниця кириличної книги Віра Фрис. Вчена вивчала палеографію рукописних кодексів [306; 319], збережених переважно у львівських фондах [307; 313; 320]. Результатом опрацювання численних пам'яток писемності були фундаментальні дослідження української кириличної книги XVI–XVII ст. [314; 316], зокрема її кодикології та регіональної специфіки [303; 312; 315; 317]. Вчена також порушила проблематику методології дослідження актуальних питань рукописних пам'яток [299; 318], зокрема їх репертуару [305], історії створення [308] та розвитку [309]. В. Фрис запропонувала авторську періодизацію розвитку книжності в Україні від найдавніших часів і до початку XXI ст. [310]. Наукові зацікавлення В. Фрис також охоплюють вивчення покрайніх записів у кириличних манускриптах і стародруках [301; 302; 304] та історію формування, наповнення та визначення ролі бібліотек на західноукраїнських землях у XVII–XVIII ст. [300].

Досліджування осіб переписувачів рукописних книг XV–XVII ст. як культурних діячів України порушувалося у працях Марти Боянівської [114; 115; 116]. Науковицею опрацьовано значний пласт кодексів із відомостями про їх переписувачів, багато імен, опублікованих нею, створили пам'ятки, які ввійшли до нашого дослідження. Велику увагу автор приділила також проблематиці створення, побутування та міграції кодексів, що лягло в основу дисертаційної роботи вченої [117].

Вагомий внесок у розвиток української кодикології та кодикографії зробили праці відомої української дослідниці О. Гальченко [140; 141]. О. Гальченко присвятила належну увагу питанням вивчення методики опису оправ рукописних книг [135; 139], нею порушена проблематика сучасного підходу до вивчення оправ [136], особливостей їх атрибуції [137], вивчення конструктивних елементів

і оздоблення [142; 143], а також розробки термінології бібліопегістики як однієї із спеціальних історичних дисциплін [138]. Вивченням оправ, зокрема візантійської конструкції займається Світлана Зінченко [195], яка у 2004 р. опублікувала, у формі статті методичні рекомендації з опису середньовічних оправ, оздоблених тисненням, а також щодо визначення місця та часу виготовлення [192]. Джерельним матеріалом праць дослідниці переважно є фонди Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) [193; 194; 196], Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ) [197] та ін. [198]. Науковий доробок О. Гальченко та С. Зінченко дозволив атрибутувати оправи *Єрусалимських Уставів*, які включені до дисертаційного дослідження, зокрема, було встановлено час і місце виготовлення оправ, а методичні рекомендації дослідниці дозволили вивчити та проаналізувати матеріал оправ, їх конструкцію та оздоблення.

Графіко-орфографічній складовій кодикологічного вивчення рукописних книг приділено багато публікацій з наукового доробку Людмили Гнатенко [147; 148; 153]. Методологічна основа палеографічно-орфографічної атрибуції кодексів, розробленої Л. Гнатенко, частково задіяна у нашому дослідженні при вивченні особливостей письма списків *Єрусалимських Уставів* [149; 150; 151]. Окрім атрибутування книг за мовними і палеографічними характеристиками, Л. Гнатенко уточнила датування низки пам'яток, серед яких і досліджувані нами *Устави* із фонду 301, який у свій час описував О. Лебедев [152].

Філологічними аспектами списків *Єрусалимського Уставу* займається російська дослідниця Тетяна Пентковська. Філологом порушені питання ранніх перекладів кодексів, зокрема особливостей лексико-граматичних параметрів пам'яток [262], літургійної лексики кириличних редакцій [263], а також проблематику ранніх болгарських перекладів *Уставу* на Русі [261].

Дослідженням рукописних кодексів XVI ст. ІР НБУВ присвячено публікації Ольги Іванової [212]. Кодиколог запропонувала методику датування кириличних пам'яток [208], визначила засади кодикологічного опису [211]. О. Іванова дослідила мовні характеристики, притаманні східнослов'янським редакціям

церковнослов'янських кодексів постійного змісту [214], а також проаналізувала походження паперу кодексів XVI ст. [210]. О. Іванова у співавторстві з Валентиною Лось у 2010 р. опублікували статтю, присвячену зібранню рукописних кодексів Межигірського монастиря із колекції ІР НБУВ [199]. Результати наукового опрацювання кириличних манускриптів із фондів ІР НБУВ втілилися у фундаментальне монографічне дослідження вченої, у якому значна увага присвячена особливостям списків *Єрусалимського Уставу* XVI ст. [209].

Кирилична книга XVII ст. із колекції ІР НБУВ висвітлена у дослідженнях Марії Іваннікової [207]. Дослідницею висловлено принципи атрибуції кодексів [206], окреслено основні напрями книгознавчих студій кириличних кодексів [205]. М. Іваннікова також дослідила світську кириличну книгу XVII ст. [204] і порушила проблематику вивчення записів у кодексах як мікроджерела у контексті книжкового джерелознавства [203].

Значною подією в українській кодикології стала поява наукового каталогу ЛННБ із описами 349 рукописних кодексів і фрагментів XI–XVI ст., які зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки [223]. У цьому виданні за головною редакцією Марії Кольбух укладачами було описано одинадцять списків *Єрусалимських Уставів*, датованих другою третиною XVI ст. – кінцем XVI ст. – початком XVII ст. (№ 335–345) [223, с. 422–439]. Наукові описи *Уставів* складаються із заголовка, у якому подано уніфіковану назву пам'ятки, датування та номер одиниці збереження. Наступний компонент містить відомості про мову рукописів, їх формат, розмір сторінки, кількість аркушів, характеристику матеріалу, письма, організації сторінки. Укладачі каталогу атрибутували філіграні за альбомами водяних знаків, описали художнє оформлення, дослідили оправи, проаналізували стан збереженості, а також подали зміст кодексів. Відписано також маргінальні записи і провенієнції. Закінчуються описи бібліографією вивчення пам'яток і архівними матеріалами. Опублікований науковий каталог значно збагатив нашу дисертаційну роботу фаховими описами і методологічними принципами дослідження.

Одинадцять описів *Єрусалимських Уставів* XVI ст. (№ 262, 247–256) із фондів ІР НБУВ також були описані О. Івановою, О. Гальченко і Л. Гнатенко та видані у 2010 р. [213]. Публікація цього каталогу стала продовженням досліджень кириличних манускриптів XIV ст. [145] і XV ст. [146]. Каталог 2010 р. містить 263 фахових описів рукописних пам'яток східнослов'янського походження. Принцип каталожних описів ІР НБУВ побудовано як і у виданні ЛННБ, однак описи *Єрусалимських Уставів* відзначаються фіксацією інциптів та експліцитів, визначенням мовних редакцій, описом зшитків, детальними характеристиками письма пам'яток, якісним аналізом особливостей оздоблення та повним кодикологічним дослідженням оправ, а також ґрунтовним вивченням місяцеслівного розділу рукописів. Однак авторами допущено помилку в атрибуції кодексу № 262, записаного під назвою «Часослов з Уставом і Місяцесловом», який, за нашими дослідженнями, є *Уставом* [213, с. 418–419], що не применшує вагомості цього наукового видання.

Вивченням кодикологічних і палеографічних особливостей рукописних пам'яток із колекції ІР НБУВ займається Тетяна Добрянська [167]. Об'єктом дослідження науковиці є українська кирилична книга XVII ст., зокрема методика її описування та атрибуції [169]. Т. Добрянська здійснила уточнення атрибуцій рукописів XVII ст. за каталогом О. Лебедева, зокрема *Єрусалимський Устав* № 195л із фонду 301 ІР НБУВ, що співпало із нашим датуванням кодексу [168].

Історії формування книгозбірень монастирів Львівської єпархії XVII–XVIII ст. за матеріалами інвентарних описів і каталогів присвячені публікації Івана Альмеса [104; 105]. Особливу увагу дослідник приділив вивченню репертуару книг у складі чернечих бібліотек, зокрема Крехівської збірки [106; 332; 333]. Науковий доробок І. Альмеса втілюється у міждисциплінарне дисертаційне дослідження, присвячене вивченню книгозбірень у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст. [107].

Отже, дослідження історіографії кодикологічного вивчення *Єрусалимських Уставів* дозволило встановити ступінь розробки обраної теми дисертаційного

дослідження, виявити недослідженні аспекти й окреслити ряд завдань, які вимагають вирішення та переосмислення підходів до вивчення цього типу кодексів із залученням комплексу історико-філологічних спеціальних дисциплін у дослідженні списків *Єрусалимського Уставу* як історичного та культурного феномену.

1.2. Джерельна база

Характеристика джерельного підґрунтя дисертаційного дослідження полягає у дослідженні місць збереження кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського*, історії формування фондів інституції, у яких вони виявлені, а також встановленні особливостей надходження цих рукописних пам'яток.

Джерельною базою для здійснення дисертаційного дослідження слугували 64 списки *Єрусалимського Уставу*, переписані у період від останньої третини XV ст. до другої третини XVII ст. Ці кодекси зберігаються у бібліотечних установах України – ІР НБУВ (23), ЛННБ (20), ХДНБ (1), Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – НБ ЛНУ) (1), Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НБ КНУ) (1), а також музейних інституціях – НМЛ (15), ЗОКМ (2) і Львівському історичному музеї (далі – ЛІМ) (1).

Найбільшою колекцією кириличних кодексів *Єрусалимського Уставу* в Україні відзначається ІР НБУВ. Досліджувані рукописні пам'ятки зберігаються в одинадцяти фондівих групах цієї установи.

У фонді I «Літературні матеріали (комплексний фонд)», сформованому з колекцій, зібрань й архівів церковних і світських установ, а також приватних осіб, зосереджено шість рукописів *Єрусалимського Уставу* [5; 6; 7; 8; 9; 14]. Перший рукопис під № 1759 надійшов до Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ, нині – НБУВ) із Ніжинського архівного управління у 1930 р. за Актом № 217 (позиція 102), а до цього кодекс належав Ніжинській Хрестовоздвиженській церкві. Він був описаний в інвентарній книзі ВБУ 6 березня 1931 р. [15, арк. 3 зв.].

Інші рукописи під № 3943 і 3945 потрапили до ВБУ із Київського центрального архіву давніх актів за Актом № 519 із Загаєцького монастиря (розташований нині у Шумському р-ні Тернопільської обл.). Вони обліковані 5 травня 1935 р. [15, арк. 129; 127, с. 144]. *Єрусалимський Устав* № 4054 надійшов із бібліотеки Волинської духовної семінарії за Актом № 842 з Білостоцького монастиря й був описаний 2 липня 1935 р. [15, арк. 138; 132, с. 202–212]. Кодекс із № 5359 отриманий із Великої церкви Києво-Печерської лаври і опрацьований 13 жовтня 1936 р. [16, арк. 12 зв.]. Що ж стосується рукопису № 7503, описаного 14 червня 1938 р., то у книзі обліку зазначається, що він походить із Підгорецько-Плісенського монастиря (с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.), хоча згадане джерело надходження може бути помилково вписаним [123, с. 14].

Серед 1347 одиниць збереження фонду 301 «Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (документів від III тис. до н. е. і до XIX ст.) *Єрусалимських Уставів* нараховується чотири [18; 19; 20; 21]. Ця фондова група була сформована з колекції рукописів ЦАМ КДА (1872–1919) (далі – ЦАМ КДА), яка згодом була реорганізована у Подільську філію ВБУ [112, с. 163; 295; 323]. Кодекс із № 193л, закуплений ЦАМ КДА 1900 р. у М. Дубініна із с. Добрянки (Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.), до відділу рукописів ВБУ потрапив 17 березня 1934 р. із відділу письма і друку Всеукраїнського музейного містечка (Інв. № 19 498), де зберігався у складі колекції ЦАМ КДА [236, с. 75]. *Єрусалимський Устав* № 74л, який облікований під назвою «Часослов з Уставом і Місяцесловом» надійшов до музею КДА у 1890 р. від Ієроніма, єпископа Тамбовського і Шацького (в минулому – єпископа Чернігівського та почесного члена Церковно-археологічного товариства КДА). До відділу рукописів ВБУ цей манускрипт потрапив 19–26 листопада 1924 р. із Подільської філії [213, с. 428–429; 236, с. 32]. Рукопис *Уставу* № 194л отриманий ЦАМ КДА у грудні 1878 р. від архімандрита Анатолія, намісника Рильського Миколаївського монастиря (Курська обл., Російська Федерація), який також був дійсним членом Церковно-археологічного товариства КДА. До відділу рукописів книга надійшла так само, як і рукопис

№ 74л [213, с. 418–419; 236, с. 76]. Завдяки архімандриту Антонію, наміснику Києво-Братського монастиря, фонди ЦАМ КДА збагатилися кодексом із № 195л, який до того належав псаломнику В. І. Гордієву із с. Кочубеївка (Уманський р-н, Черкаська обл.) [236, с. 76–77].

У фонді 302 «Зібрання рукописних книг митрополита Макарія Булгакова» було виявлено три списки *Єрусалимського Уставу* [22; 23; 24; 254, с. 27–29]. Ця фондова група надійшла до ВБУ в 1924 р. із колекції митрополита Московського і Коломенського Макарія Булгакова (1816–1882), яка налічує 106 одиниць збереження XVI–XIX ст. [112, с. 219]. Досліджувані рукописи *Уставу* надійшли до відділу рукописів 19–26 листопада 1924 р. із Подільської філії ВБУ [123, с. 14].

Дві рукописні книги містяться у фонді 306 «Зібрання рукописних книг Києво-Печерської лаври» *Уставу* [26; 27]. Ця колекція передана до ВБУ у 1925–1930 рр., після чого було утворено відповідну фондову групу, яка складається із 404 рукописів, датованих XIV–XIX ст. [112, с. 121–122]. Кодекс під № 20 надійшов до відділу рукописів 1925 р. з бібліотеки Києво-Печерської лаври [213, с. 407–409; 255, с. 12–13], а рукопис № 19 – 31 березня 1930 р. із Лаврської філії ВБУ [213, с. 419–421; 255, с. 12].

Єрусалимські Устави також обліковуються у фонді 312 «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору». Ми віднайшли у ньому також два кодекси, історію надходжень яких встановити не вдалось [33; 34; 256, с. 24]. Фонд нараховує 735 одиниць збереження (XV ст.–1918 р.). Книгозбірня Софійського собору була заснована митрополитом Київським Петром Могилою 1633 р., а опис і систематизація колекції – здійснені 1904 р. М. Петровим. За описом бібліотеки 1769 р., її фонди налічували понад 800 найменувань, а у 1803 р. книг було майже тисячу [162, с. 815–816]. На початку 20-х рр. минулого сторіччя бібліотеку реорганізовано у Софійську філію ВБУ. Рукописна частина цієї колекції у 1931 р. надійшла до відділу рукописів ВБУ, а у 90-х рр. XX ст. їй присвоєно фондовий номер – 312 [112, с. 133].

У фонді 303 «Зібрання рукописних книг Милецького монастиря», який налічує 32 одиниці збереження, виявлено один із досліджуваних кодексів [25; 254,

с. 177]. Загалом, фонд 303 репрезентований рукописами XVI–XVII ст., які походять із Милецького монастиря, що на Волині. Сама обитель була заснована 1542 р. й закрита у 1947 р. [112, с. 144]. Ця колекція надійшла до відділу рукописів разом із кодексом № 109 із Подільської філії ВБУ 19–26 листопада 1924 р. [213, с. 411–412].

Ще один кодекс під № 424 зберігається у фонді 307 «Зібрання рукописних книг Михайлівського Золотоверхого монастиря» [28; 255, с. 136]. Ця збірка рукописів, датованих XV–XIX ст., складається із 132 об'єктів [112, с. 129; 127, с. 143], хоча ще у 1808 р. ця колекція налічувала майже тисячу книг [162, с. 816]. Кодекс, який нас зацікавив, надійшов до відділу рукописів ВБУ у складі збірки Михайлівського Золотоверхого монастиря у січні–квітні 1934 р. [213, с. 409–411].

Фондова група з № 308 «Зібрання рукописних книг Пустинно-Миколаївського монастиря» представлена *Єрусалимським Уставом* за № 550 [30; 255, с. 252]. Бібліотека обителі за інвентарем 1787 р. налічувала 800 томів, а також 94 манускрипти [162, с. 818]. Рукопис потрапив до ВБУ 31 березня 1930 р. у складі збірки Київського Пустинно-Миколаївського монастиря [213, с. 400–402], яка налічує 11 одиниць збереження XVI–XVIII ст. [112, с. 130].

У фонді 311 «Зібрання рукописних книг Десятинної церкви», який нараховує 30 рукописів XV–XVII ст., обліковується *Устав* під № 576 [31; 255, с. 254]. Кодекс разом із іншими документами надійшов до ВБУ 1924 р. [112, с. 143].

Рукописна колекція із № 313 «Зібрання рукописних книг Почаївської лаври» у другій половині XIX ст. потрапила до ЦАМ КДА, а у 20-х рр. наступного сторіччя поповнила фондове зібрання ВБУ [112, с. 125]. Серед 46 одиниць збереження цього фонду знайдено один список *Єрусалимського Уставу* з № 26 [35; 253, с. 46–47]. Останній кодекс із колекції ІР НБУВ міститься у фонді 30 «Колекція рукописних книг ІР НБУВ» під № 38 [17].

У п'яти фондових групах відділу рукописів ЛННБ зосереджено двадцять рукописних *Уставів*. Вони найчисельніше згруповані у фонді 3 «Збірка рукописів Центрального василіанського архіву і бібліотеки у Львові» – дев'ять манускриптів

[43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 223, с. 422–423, 426–430, 437–438; 128, с. 222–231; 154; 156, с. 486–488; 289; 235]. Кодекси походять із книгозбірні Свято-Онуфріївського монастиря у Львові, які у 1945 р. ввійшли до колекції відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР (нині – ЛННБ) і сформували відповідний фонд. У 1949 р. ця збірка взята на облік і нараховує 1850 одиниць збереження [159, с. 130].

Колекція фонду 2 «Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту “Народний Дім” у Львові» репрезентована шістьма списками *Єрусалимського Уставу* [36; 37; 38; 39; 41; 42; 223, с. 423–425, 436–439; 283, с. 41–42, 47–48, 55–56; 231]. Ця збірка нараховує понад 200 рукописів, зібраних у 1850–1939 рр. із надходжень від мешканців Західної України [223, с. III; 281, с. 92], а особливо від Антона Петрушевича, який у 1885 р. подарував свою бібліотеку [229, с. 120].

Серед рукописів фонду 77 «Колекція кириличних рукописних книг Бібліотеки Антона Степановича Петрушевича» нами виявлено чотири кодекси [55; 56; 57; 58; 223, с. 425–426, 432–436; 230; 279, с. 162–165; 337, с. 167]. Цей фонд сформовано із збірки історика, етнографа та філолога Антонія Петрушевича (1821–1913). Колекція репрезентована документами XVII ст.–1913 рр., які поділені на чотири описи [257, с. 159–161].

У фондовій групі за номером 76 «Збірка рукописів Бібліотеки ім. Гвальберта Павліковського», серед дев’яти кириличних манускриптів, зберігається один список *Єрусалимського Уставу* [52; 223, с. 430–432; 338, с. 78]. Рукописи цієї книгозбірні у 1921 р. були передані самим Г. Павліковським Національному закладу імені Оссолінських у Львові [223, с. V].

Список *Церковного Уставу* виявлено у зібранні рукописних книг науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ. Пам’ятка [88] надійшла до фондів ХДНБ із місцевого музею українського мистецтва і була каталогізована бібліотечними працівниками 24 грудня 1952 р. під назвою *Типікон з Номоканоном*.

Досліджуючи колекції кириличних кодексів університетських бібліотек, було виявлено по одному *Уставу* у фондах відділу рідкісних книг та рукописів НБ КНУ [60] та у зібранні відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка НБ ЛНУ [61; 123, с. 15].

П'ятнадцять кодексів *Єрусалимських Уставів* зберігається у фонді «Рукописи кириличні» відділу стародруків і рукописів НМЛ [63; 64; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78]. Сам Музей заснований у 1905 р. спершу як приватна колекція митрополита Андрея Шептицького під назвою «Церковний музей», а з 1913 р. переданий митрополитом у дар українському народові і від того часу іменується як «Національний музей у Львові» [144, с. 404; 281, с. 93–94; 284, с. 378]. Фондове зібрання відділу рукописів і стародруків НМЛ станом на 1 січня 2014 р. налічує понад 11 483 одиниці збереження, серед яких кириличні рукописи XII–XIX ст. становлять 3814 одиниць збереження і є однією з найцінніших зібрань в Україні [194, с. 452]. Саме у цій музейній інституції знаходиться найдавніший список *Уставу* XV ст. [76]. Кодекси переважно надходили як дар від приватних і духовних осіб, а також у результаті закупівлі чи з експедицій. За фондово-обліковою документацією НМЛ вдалося встановити історію надходження 13 кодексів. Списки *Єрусалимських Уставів* поповнили фондову колекцію цієї інституції продовж 1908–1930 рр. Два рукописи із номерами Ркк-190 і Ркк-853 закуплені 1908 р. в московських антикварів Павла Шибанова і Миколи Большакова, а кодекс Ркк-973 – у священника С. Маланяка із с. Милик (Новосондецький пов., Малопольське воев., Республіка Польща) 30 травня 1912 р. Ще шість *Уставів* надійшли як дар: Ркк-202 і Ркк-861 – від священника Івана Бодревича із Порохника (Ярославський пов., Підкарпатське воев., Республіка Польща) 10–11 березня 1909 р.; Ркк-296 – від доктора Пачовського 3 грудня 1909 р., він виявив його у дзвіниці храму с. Бориня біля Турки; Ркк-191 – із м. Топорів (Буський р-н, Львівська обл.) – від священника Нестора Долинського у 1909 р.; Ркк-406 – із м. Сокаль (Сокальський р-н, Львівська обл.) – від священника Івана Волосянського 25 квітня 1926 р.; Ркк-412 – як дар Осипа Давидовича із м. Самбір (Львівська обл.) 26 листопада 1929 р.; Ркк-

659 – із с. Щирець (Пустомитівський р-н, Львівська обл.) – від священника Теодора Града 16 червня 1930 р. Кодекс під номером Ркк-283 отримано музеєм від Юрія Яворського у 1909 р. в обмін на два стародруки: львівське видання Йоаникія Галятовського *Небо нове* 1665 р. й унівське Кирила Транквіліона-Ставровецького *Зерцало богословії* 1618 р. Рукопис Ркк-222 надійшов із експедиції 1909 р. А. Ковальського у с. Посада Риботицька (Перемишльський пов., Підкарпатське воев., Республіка Польща). Про кодекс Ркк-474 відомо, що він поповнив фонди НМЛ 28 травня 1913 р. із м. Старий Самбір (Старосамбірський р-н, Львівська обл.). Походження книг Ркк-54 і Ркк-62 на сьогодні не відоме [123, с. 15].

У фондах ЛІМ було виявлено лише один кодекс, датований 1629 р. [59; 282, с. 33–34]. Рукопис походить із колекції музею Ставропігійського Інституту, сформованого Ізидором Шараневичем й Антонієм Петрушевичем у 1888–1889 рр. переважно із зібрання архіву та бібліотеки Успенського братства [282, с. III].

Серед рукописів ЗОКМ є два кириличних кодекси [1; 2]. Рукопис із номером 8436 надійшов до колекції ЗОКМ із міського фінансового відділу Ужгорода (Закарпатська обл.), який був конфіскований 1983 р. у місцевого жителя Олександра Ороса [324, с. 70]. Відповідно до Акта № 39 кодекс було інвентаризовано та описано З. Березою 29 червня 1983 р. [3, арк. 92 зв.–93]. Інший список *Уставу* отримано музеєм від Товариства «Просвіта» в Ужгороді у 50-х рр. ХХ ст. Досліджуваний рукопис було обліковано під номером 438 в Інвентарній книзі історичного відділу 6 лютого 1956 р. [4, арк. 65].

Допоміжними джерелами, які дозволили простежити історію побутування *Єрусалимських Уставів*, слугували давні каталоги бібліотек, інвентарні описи майна та візитаційні матеріали.

Каталоги представлені чотирма описами ХІХ–ХХ ст. із двох київських монастирських бібліотек. Реєстр рукописів Пустинно-Миколаївського монастиря уклав у 1806 р. архімандрит Іриней Фальковський [10], а у 1907 р. – настоятель обителі ієромонах Серапіон [11]. Опис бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря представлений 1808 р. [29] і 1822 р. [32]. Перший із них був укладений

ігуменом обителі, вікарним архієреєм Київської єпархії Іринеєм Фальковським, єпископом Чигиринським [297, с. 107].

Групу описів монастирського майна складають документи із колекцій Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові) та ХДНБ. У першій інституції зберігаються п'ять інвентарів Крехівського монастиря (с. Крехів, Жовківський р-н, Львівська обл.) другої третини XVII ст. [89], 1755 р. [93], 1759 р. [94], 1766 р. [95] і за 1771–1777 рр. [91]. Ще два інвентарних описи із фондів ХДНБ останньої третини XVIII ст. реконструюють побутування *Єрусалимського Уставу* із бібліотеки Загорівського монастиря, що на Волині (с. Старий Загорів, Локачинський р-н, Волинська обл.). Перший опис обителі був здійснений ієромонахом Олександром Квітковським у 1786 р. [87], а другий – ієромонахом Андріаном Шубовичем у 1792 р. [86].

Візитаційні матеріали представлені актами обстеження як монастирів, так і парафіяльних храмів. До дослідження залучено три візитації василіанських монастирів: Крехівського за 1739 р. [92], Унівського (с. Унів, Перемишлянський р-н, Львівська обл.) за 1747 р. [90, арк. 39–48 зв.] та Милецького (с. Мильці, Старовижівський р-н, Волинська обл.) за 1748 р. [90, арк. 117–135 зв.] із фондів ЦДІА України у м. Львові.

Досліджено також акти протоколів генеральних візитацій церков Львівського крилосу Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Київської унійної митрополії. Йдеться про візитації Кам'яно-Струмилівського, Жовківського, Бібрського і Щирецького намісництв за 25 жовтня 1763 р. – 14 червня 1764 р. [79; 288, с. сі–сіі], а також Львівського та Роздільського намісництв за 16 червня 1764 р. – 8 березня 1765 р. [80; 288, с. сіі–сіv]. Ці протоколи надійшли до НМЛ у період між 1905 і 1907 рр. з архіву Львівської греко-католицької митрополичої консисторії. Вони обліковуються у фонді «Рукописи латинські» відділу стародруків і рукописів НМЛ. Ця фондова група станом на 2004 р. містила понад 20 тисяч документів, написаних переважно польською, латинською, німецькою, французькою та італійською мовами [120, с. 99].

Таким чином, виявлено 64 списки *Єрусалимського Уставу* XV–XVII ст. у фондах п'яти бібліотек і трьох музеїв (Київ, Львів, Ужгород, Харків), які становлять основу нашого кодикологічного дослідження. Встановлено історію їх надходження та комплектування у відповідні фондові групи збереження.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографії продемонстрував, що дослідження кодексів *Єрусалимського Уставу* XV–XVII ст., збережених в Україні, здійснювалося переважно у загальних книгознавчих і джерелознавчих працях. Окремого кодикологічного дослідження цих пам'яток не було. Перші публікації описів рукописних книг почали видаватися у другій половині XIX ст., їх метою була атрибуція існуючих кодексів давніх колекцій та первинний опис. Ці риси простежуються й у першій третині XX ст., однак відзначається розширення методики датування пам'яток за філігранями, публікацію маргінальних записів.

У радянський період опубліковано лише опис кодексу із Ужгорода. Проте у цей час з'являються праці, які стосуються дослідження мистецької складової пам'яток, філігранології як ключового методу при визначенні часу створення, розвивається палеографія, вивчаються маргінальні записи. У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. *Єрусалимські Устави* стають одним із аспектів при вивченні історії рукописної книги XVI–XVII ст., змінюється також підхід у їх описуванні, адже залучається якісно новий підхід у кодикологічному дослідженні манускриптів.

Виявлений пласт джерельного матеріалу, репрезентованого рукописними неопублікованими пам'ятками, дає змогу провести цілісне кодикологічне дослідження. Джерельна база представлена 64 рукописами, збереженими у чотирьох містах України, які згруповано у різні за регіонами створення та побутування списки *Уставів*, що сприяє якісному вивченню рукописів як продукту історії та культури. Додатково розкривають історію побутування пам'яток інвентарі, каталоги і візитаційні матеріали.

Список опублікованих праць за темою розділу 1

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати розділу:

1. Волощенко С. Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч як джерельна база досліджень і перспективи їх подальшого вивчення. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 57. С. 13–22.
2. Волощенко С. Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2018. Вип. 6(379). С. 137–144.
3. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких»*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ КИРИЛИЧНИХ СПИСКІВ УСТАВУ ЦЕРКОВНОГО ЄРУСАЛИМСЬКОГО XV–XVII ст.

Кодикологічне вивчення кириличних кодексів *Єрусалимського Уставу* передбачає дослідження змісту пам'яток, особливостей організації книжкового блока, а також оправи. Зміст цих рукописів дозволяє типологізувати наявні списки XV–XVII ст., виявити спільні та відмінні риси у побудові структури. Опрацювання філіграней паперу, письма, художнього оформлення блока та особливостей його опрацювання дало змогу датувати кодекси і визначити регіони переписування та побутування.

2.1. Назва, склад і структура змісту

Історіографічні підходи XIX і почасті XX ст. у визначенні назви для досліджуваних кодексів різняться: *Тупік* чи *Устав*. Вкладні та власницькі записи, матеріали колофонів, а також джерельні відомості візитаційних та інвентарних описів дозволяють встановити, як називали досліджувані книги самі користувачі.

Устав церковний Єрусалимський визначав склад, порядок і чин звершення церковних богослужінь добового, тижневого та місячного кіл. Він також регламентував служіння послідувань Великої Чотиридесятниці та П'ятидесятниці, Петро-Павлівського посту, а також містив правила стосовно ведення чернечого життя [315, с. 58].

В українських землях спершу використовувався *Студійський Устав* (назва походить від укладача – Феодора Студита (759–826), перейнятий Феодосієм Печерським у XI ст. і вперше запроваджений у Києво-Печерському монастирі. З XV ст. його витісняє та набирає масового поширення т. зв. «єрусалимський» [292, с. 320]. Назва походить від місця його первинного укладення Савою Освяченим (439–532) у лаврі, поблизу Єрусалима. Із розвитком церковного богослужіння та літургії *Устав* доповнювався єрусалимським патріархом Софронієм (бл. 560–638), Іоанном Дамаскіном (бл. 75–між 749 і 753), Козьмою Маюмським (+787)

та ін. Початок цих змін був закладений у кінці XIV ст. із літургічними реформами митрополита Кипріяна (1330–1406) у межах Київської Церкви [209, с. 22]. *Єрусалимський Устав* остаточно утверджується у XVI ст. на теренах сучасної України.

За словами О. Пентковського, починаючи із XV ст. запровадження *Єрусалимського Уставу* ознаменувало появу нового комплексу богослужбових книг [266, с. 41]. Вони, як вказує дослідник, іменувалися, як і в попередніх XI–XIV ст., однак у XV ст. відрізнялися структурою та наповненням. Комплект богослужбових книг за *Єрусалимським Уставом* мав містити 12 позицій: сам *Церковний Устав*, службові *Євангеліє-тетр* й *Апостол*, *Псалтир* із поділом на 20 кафизм і біблійськими піснями, а також *Часослов*, *Мінеї службові*, *Тріоді Пісню* та *Цвітню*, *Октоїх* Єрусалимського типу (у цих книгах гімнографічний матеріал мав бути розташованим у відповідних рубриках у порядку використання під час богослужіння із включенням до тексту паремій), *Служебник* Єрусалимського типу та *Требник*, *Ірмолой* і *Четві* для мінейного, тріодного і тижневого кіл [124, с. 139; 266, с. 41].

У переважній більшості записів кодекси іменовано як *Устав* (ѡѣстѡвъ, Ѥстѡвъ, ѡѣстѡ, Ѥстѡ, Ѥтавъ, ustaw) [1; 7; 8; 14; 17; 18; 19; 20; 21; 23; 33; 35; 36; 41; 43; 44; 47; 48; 49; 51; 63; 64; 69; 72]. У вкладному записі 1569 р. рукопис останньої третини XVI ст. іменувався як *Устав*, тобто *Глави* (Ѥстѡ ѡрѣѣ глѡвы) [27, арк. 6–7], а кодекс першої третини XVII ст. – *Устав* або *Розум* (Ѥстѡвъ ѡли РозѤмъ) [9, арк. 1–2]. Назва *Устав* *Єрусалимський* (Ѥстѡвъ ѡерѡлѡмскѡи) вжито у вкладному записі 1624 р. [45, арк. 15–16], а *Устав* *церковний* (Ѥстѡ црѡковнѡи) – у власницькому записі 1643 р. [30, арк. 5]. Дещо більше слів для окреслення назви книги використано у наступних кількох записах переписувачів рукописів: *Устав* *денним* і *нічним* *службам* (ѡѣстѡ днѡвнѡи ѡ ноцнѡвнѡи ѡлоѣбѡмъ) [41, арк. 218], *Устав* *святих* *Отців* *Вселенських* (ѡѣстѡ стѡыхъ ѡцѡвъ вселѡнскѡихъ) [47, арк. 230 зв.] і *Устав* до

церковного правила (Устава къ церковномъ правилѣ) [59, арк. 41]. Не зникає слово «Устав» і при назві кодексів як «Око Церковне», переписувач книги 1612 р. називає її так: Устав – це Око Церковне (Устава еже естъ око церковное) [31, арк. 371], а дарувальник кодексу останньої третини XVI ст. – Око Церковне, чистота тілесна, душевне спасіння Устав (Око церковное Чистота Телесна Дшевноє спасенне Устава) [24, арк. 10–13]. Значно відмінні назви згадано у колофоні кодексу 1515 р. – Типік (Типикъ) [19, арк. 307 зв.] і Полуустав (Полууставъ) у вкладному записі 1673 р. [60, арк. 4].

У візитаційних матеріалах досліджувані кодекси іменувалися *Уставом*. Зокрема, два рукописи, датовані другою половиною XVI ст. [25; 43], у візитаціях середини XVIII ст. називалися *Устав церковний* (Ustaw Cerkiewny) чи просто Устав писаний (Ustaw pisane) [90, арк. 41, 122 зв.]. Подібно записувалися й три рукописи першої третини XVII ст. [39; 51; 59] – Ustaw zwana, Ustaw pisane, Ustaw staroswiecko pisane [79, с. 141; 80, арк. 203 зв., 234 зв.]. *Єрусалимський Устав* першої третини XVII ст. [88] із Загорівського монастиря Різдва Богородиці в інвентарних описах 1786 р. [87, арк. 19 зв.] і 1792 р. [86, арк. 12] вписаний за назвою Ustawy Cerkiewny. Кодекс із Крехівського Миколаївського монастиря другої третини XVII ст. [44] в інвентарних описах згадувався як Устава писані з московикого великі [89, арк. 3], Уставни цѣны [92, арк. 5], Устава на цѣлны годъ [93, арк. 8; 95, арк. 20], Устава на цѣлны рокъ [94, арк. 11 зв.], Устава на цѣлны годъ 1771 р. [91, арк. 26 зв.].

Проблему окреслення назви *Єрусалимський Устав* порушив викладач КДА професор Михайло Скабалланович на початку XX ст. Вчений твердив, що найбільш репрезентивною назвою для цього типу книг повинна бути – *Типікон*. У перекладі з грецької τύπος означає рису, вид, зразок, модель, норму, тому “Тупікон”, на його думку, перекладається як складений за взірцем чи книга взірців, яка подає порядок богослужінь [286, с. 1–2]. Ми не згодні із думкою

згаданого дослідника, що *Єрусалимський Устав* необхідно називати *Типіконом*, адже майже усі досліджувані кодекси іменувалися своїми користувачами у період їх використання за безпосереднім призначенням саме як *Устав* чи *Устав Церковний* і *Устав Єрусалимський*. Назва *Типік* вжита лише в одній пам'ятці 1515 р. – у колофоні, однак при вкладенні цього ж рукопису у 1587 р. вжито назву *Устав*: «Сню кннгѸ ѸстаѸ да богда ЛѣзгнѸ» [19, арк. 307 зв.]. Укладачі *Методичних рекомендацій для державної реєстрації книжкових пам'яток України* рекомендували до вживання уніфіковану назву для досліджуваних кодексів – *Устав церковний Єрусалимський* чи *Устав церковний* [244, с. 50–51]. Для уникнення повторів цієї назви книги у тексті дисертаційного дослідження ми вживаємо такі назви: *Устав церковний Єрусалимський*, *Церковний Устав*, *Єрусалимський Устав* й *Устав*.

Кириличні списки *Єрусалимського Уставу*, які збережені в Україні, за складом змісту можна поділити на п'ять груп. Основним критерієм для нашого поділу є кількість глав розділу під назвою «Устав церковним службам»: 50 нумерованих глав із додаванням трьох ненумерованих наприкінці переліку, 67 глав, 44 глави, 76 і 57 глав. У кожній із п'яти груп різна структура змісту, кожен з яких ми розглянемо окремо.

Російський дослідник змісту *Студійського* та *Єрусалимського Уставів* Іван Мансветов у своїй монографії виділив шість редакцій *Єрусалимського Уставу*, однак найбільшою масовістю відзначалися, за його словами, чотири, які він і охарактеризував. Дослідник виділив найдавнішу, тобто першу, сербську редакцію за списками XIV–XV ст. Особливостями другої, на його думку, є наявність перехідних норм від *Студійського* до *Єрусалимського Уставів*. Поява третьої редакції (XV ст.) пов'язана з перекладом *Уставу* преподобним Афанасієм (бл. 1340–після 1410), ігуменом Висоцького монастиря (м. Серпухів, Московська обл., Російська Федерація), учнем преподобного Сергія, ігумена Радонежського у Константинополі. Ця редакція відома як *Око Церковне* у списку 1409 р. Рукописи четвертої редакції (з другої третини XV ст.) розпочиналися розділом, як повинен ігумен точно дотримуватися і виконувати приписи *Уставу*, після цього містився

Устав церковним службам, Маркові глави та інші розділи [240, с. 271–281]. Дослідник стверджував, що кодекси XVI–XVII ст. за викладом основних частин змісту можна відносити до третьої та четвертої редакцій тексту. Однак, за нашим дослідницьким матеріалом, виділити ці редакції не можливо, адже з розвитком книжності XVI–XVII ст. кожен кодекс може бути унікальною редакцією *Єрусалимського Уставу* залежно від локальних еклезіологічних потреб.

Найперша група *Уставу*, яка, за нашою класифікацією, віднесена до першої групи змістів, репрезентована п'ятьма списками першої – останньої третини XVI ст. [1; 38; 55; 61; 75] і одним – першої третини XVII ст. [73], які наближені за своїм складом і структурою до сербської редакції [85].

Зміст цих рукописних пам'яток можна поділити на дві частини: основну та додаткову.

Основна частина *Єрусалимського Уставу* призначена для пояснення та регламентації різноманітних богослужінь церковного року і складається із самого Уставу церковної служби, Місяцеслова (календарна частина), послідувань у період Чотиридесятниці (богослужіння від Неділі про митаря та фарисея до п'ятниці шостої неділі Великого посту), П'ятидесятниці (служби від Лазаревої суботи до Неділі всіх святих) та Петро-Павлівського посту (богослужіння від понеділка 9-ї Неділі після Великодня до 29 червня за старим стилем).

Текст основної частини розпочинається переліком глав Уставу церковним службам під заголовком: «Глѣбѣзны ѣже въ настоѣщен сѣи кнѣзѣ» [1, арк. 1–3 зв.; 55, арк. 1–2; 61, с. 1–6; 75, арк. 1–2], які призначені для зручності у користуванні книгою «рѣди икобраго ѡбрътѣніа ѡказы», як зазначається в одному із кодексів [55, арк. 1]. У двох рукописах [38; 73] перелік глав відсутній, що спричинено втратою аркушів на початку блока. Наступні підрозділи містять переліки рубрик послідувань із Мінеї та Тріодей: «Скѣзь ѡ ѣже въ минѣнъ вѡбръжѣнымъ», «Скѣзь ѣже въ всѣ трѣхъднъ службы» [1, арк. 3 зв.–6 зв.; 55, арк. 2–3; 61, с. 7–15; 75, арк. 2 зв.–4]. У кодексі 1594 р. із фондів ЛННБ аркуші з переліком глав послідувань із Мінеї втрачено, є лише: «Скѣзь ѣже въ всѣ трѣхъднъ службы» [55, арк. 2–3]. Після

вказаних переліків подано розділ Уставу церковній службі, який у групі цих кодексів записано як «Тіпнѣ црковнѣн слѣбѣ Нже въ іерлѣмѣ стѣмъ лѣвры. Прѣбнаго ѡца нашого сѣвы. Сіе послѣдованіе быває», Н въ прѡчїи іерлѣмскыѣ стѣхъ ѡбнѣтѣлїи» [1, арк. 8–48 зв.; 38, арк. 1–20 зв.; 55, арк. 3 зв.–26 зв.; 61, с. 17–102; 73, арк. 1–23; 75, арк. 4 зв.–26]. Цей розділ містив такі приписи:

1. Оўкаѡ ѡ малѣн вѣрни
2. Оўкаѡ, ѡ бдѣнїи, ѡ велнцѣн вѣрни, ѡ оўтрени нѣлнѣн
3. Вздоображенїе бдѣнїѡ^м взсѣлѣтнѡ^м
4. Потребно ѣ вѣдати. како пѡбаецѣ пѣти ѡлѣръ въ все лѣтѡ
5. Пѡбаецѣ вѣдати. како звонити на всакъ днѣ. Здеже оўкаѡ ѡ вѣрни ѡ оўтрени, днѣмъ сѣмнчнѡ^м. В нї же поѣ^м. ѡлоуѣ
6. О прѡкїмнѣхъ, ѡ ѡлнлдіарѣѣ, ѡ ѡпѣтлѣѣ еже въ бдѣнѣѣ ѡ на трапезѣ чтенїѣ ѡ како свзршатнѣса подобаетъ ѡ ѡ малѣн вечерни како подобаетъ пѣтнѣса въ всеї сѣдмнцн ежеднѣсн празноде^м стѣмъ
7. Пѡбаецѣ вѣдати, ѡко днѣжно ѣсть кононархъ. поѣ створнѣть поклѡненїе, ѡ начати конархати
8. Пѡбаецѣ вѣдати, когда кадитї іереѡ
9. Пѡбаецѣ вѣдати, како кадитн нѣреѡ, ѡлн днѣконоу
10. Вѣдоможе боудн, како подобаетъ пѣти слоужбоу ѡ новыѣ нѣлн. до пенднкоствн
11. ѡ слоубѣ соуботнѣн, ѡ вѣрни. ѡ ѡ оўтрѣѣ. ѡ ѡ лнчѡургїн. ежеднѣ поѣ^м, бгѣ гѣ
12. ѡ днѣхъ сѣдмнцн како пѡютѣса, нже въ ѡ, с мннѣ^м
13. ѡ стѣмъ ѡмоуцнѡ^м полнѣлѣѡ. ѡ празноуѣмоу. на. н. ѡце слоучнѣса въ сѣ^к
14. Пѡбаецѣ вѣдати. ѡко слѣчнѣса въ сѣ^к, прѣпразнѣнство. ѡлн попрѣзнѣнство

15. Ѡ ѿже нетворити вѣдѣды въ цркви
16. Ѡ ѿже како чтоутса ѿвѣліа. того казаніа
17. Ѡ стѣни мѣ тинци рождѣства хѣл. нѣ о поствѣ стѣхъ ѿплз
18. Ѡ трѡ"рѣ павѣрнѣ прѣпрѣзденствнѣ. н попразѣнствнѣ н стѣмѣ н о днѣвнѣ ѿже
въ сѣмнцы
19. Ѡ ѿже како прочнѣтаются ѿвѣліа н тѣ казы въсѣго лѣта
20. Ѡ ѿже како побѣетъ великаго васіліа антѣргіа сврзша"т
21. Ѡ ѿже како побѣетъ прочнѣтатиса оутрзннѣм ѿвѣліам ѡ пѣхы до пендикѣсти
22. Како побѣетъ нмѣти боудника
23. Побѣетъ вѣдати. ѿко всегда поѣмъ на павѣрнѣ канѡ молебнз прѣстѣнѣ бѣн
24. Ѡ прѣзѣннѣ бѣн
25. Ѡ ѡдннѣ прѣзѣннѣм прѣтѣнѣ бѣн
26. Ѡ влѣннѣ прѣзѣннѣм
27. Ѡ ѡдннѣ влѣннѣ прѣ
28. Ѡ ѡдннѣ влѣннѣ прѣзѣннѣм
29. Ѡ прѣпрѣзѣнствнѣ н попразѣнствнѣ влѣннѣ. ѡце слоѣтса въ нѣю
30. Ѡ прѣпрѣствнѣ. н попрѣствнѣ. кондакѡ, глѣмѣ въ нѣю. вмѣсто. нпакога глѣоу
31. Ѡ двѡю стѣмѣ нмоуцнѣ. двѣ. трѡ"рѣ
32. Ѡ прѣпрѣствнѣ н попрѣствнѣ. трѡ"рѣ
33. Ѡ трѡ"рѣ влѣннѣ прѣзѣннѣм
34. Ѡ трѡ"рѣ прѣпрѣствнѣ н попрѣствнѣ
35. Ѡ прѣпрѣствнѣ, н попрѣствнѣ. канѡнѣ

36. Ѡ двою стѣмъ ѿмоуцихъ два кѣ
37. Ѡ прѣпразнѣствѣмъ ѿ поспражднѣствѣмъ ѿще слоуѣтсѧ съ двѣма стѣма въ нѣлю
38. Ѡ стѣмъ ѿмоуцимъ бдѣнїе, ѿще прѣслоуѣнтсѧ въ нѣлю
39. Ѡ стѣмъ ѿмацимъ полїелеу, ѿ прѣзднѣмъ на ѣ ѿще слоуѣнтсѧ въ нѣла
40. Ѡ стѣмъ прѣзѣноуемѣмъ на ѣ ѿще слоуѣнтсѧ въ нѣла
41. Ѡ прѣпразнѣствѣнѣмъ вѣчнѣмъ прѣзѣннѣмъ ѿще слоуѣтсѧ въ нѣлю
42. Пѣѣбаѣтъ вѣдѣти, ѿко ѿще слоуѣнтсѧ стѣмъ въ соуѣтоу. ѿмѣгѣ ѿ полнѣлеу. ѿ прѣзѣноуѣтъ. на. ѿ.
43. Пѣѣбаѣтъ вѣдѣти, ѿко ѿще слоуѣнтсѧ стѣмъ въ соуѣтоу. ѿмѣгѣ ѿ тропарѣ
44. Ѡ стѣмъ прѣзѣноуемѣмъ на ѿ ѿще слоуѣнтсѧ въ срѣ, ѿлѣ въ паѣ, ѿмѣгѣ ѿ полнѣлеу
45. Ѡ стѣмъ прѣзднѣемѣмъ на ѣ ѿмацимъ полїелеу
46. Ѡ прѣзѣмъ бѣгѣрѣчнѣмъ, како глѣнтсѧ въ соуѣтѣ ѿлѣ въ нѣлю
47. Ѡ стѣмъ ѿмоуцимъ вѣхѣ
48. Ѡ ѣже не стѣхѣслобнѣмъ, коѣа, гѣнѣ поѣмъ
49. Ѡ ѣже коѣа поѣтъ чѣтнѣнѣшю. ѿ коѣа не поѣтсѧ
50. Ѡ ѣже како бѣваѣтъ ѿсѣхѣженїе, ѿ коѣа не бѣваѣтъ
- Нк. Чор. Ѡ ѣже како пѣѣбаѣтъ бѣти въ паѣ, вѣрѣ, ѿ оуѣопшнѣмъ поѣлѣванїе
- Нк. Чор. Ѡ ѣже како бѣжнѣглѣнтсѧ свѣщнѣмъ въ црѣкѣнѣ на прѣзѣннѣкѣмъ. ѿ на вѣкакѣ днѣ
- Нк. Чор. Ѡ жнѣтнѣмъ рѣкѣше ѿ поѣценїнѣ. рѣзрѣшенїю вѣѣго лѣтѣ

Розділ Уставу церковної служби досліджуваного рукопису складається із 50 нумерованих глав і трьох додаткових з індексом «Нк. Чор.», які можна поділити на три категорії за джерелами походження. Першу категорію становлять глави з

номерами 1–23, які присвячені загальному порядку богослужінь із обґрунтувальними статтями до них і які є оригінальною частиною тексту. До другої категорії належать глави 24–50, взяті із другої частини Маркових глав, їх ще називають Глави Марка ієромонаха. Вони містять вимоги щодо порядку звершення служб у випадках збігу нерухомих церковних свят із рухомими, із днями тижневого та річного богослужбових кіл. Вказівки Маркових глав полягають у поєднанні послідувань *Мінеї* з послідуваннями *Триоді пісної* чи *Триоді цвітної* [274, с. 1557]. Ще три рубрики із позначенням «Нк. Чор.», за твердженням І. Мансветова [240, с. 276], походять із *Тактикона Никона Черногорця*. *Тактикон* – це збірник правил, написаний монахом Никоном Черногорцем (Дивногорцем) наприкінці XI ст. Книга за своїм характером належить до компілятивного жанру. Вона містить 40 слів (глав), які стосуються приписів стосовно чернечого та літургійного життя, роздумів автора про Православну Церкву, про її потреби і виклики, а також про неправославних християн [274, с. 1666]. На думку І. Мансветова, перша із цих рубрик: «Ѡ ѿже како пѡ°блѣтѣ быти в плѣ, вѣрѣ, ѡ оу҃гопшнѣ послѣ҃ваніе» походить із південнослов'янських рукописів, а сам обряд згадується в *Хиландарському Уставі* 1331 р. Точного відповідника другій рубриці: «Ѡ ѿже како вѣжнгаютьсѧ свѣци вѣ црѣви на празѣнныѣ. ѡ навѣакъ днѣ» він не визначив. Як вважав дослідник, третя рубрика: «Ѡ житїи рекше ѡ пощенїи. разрѣшенїю вѣго лѣта» складена на основі текстів Никона Черногорця і послання Константинопольського патріарха Миколая [240, с. 278–279]. Ми схильні вважати, що позначення перед цими рубриками можуть читатися як скорочення від грецької форми імені Никона Черногорця (Дивногорця) – Νίκωνος τοῦ Θαυμαστορείτου, тобто вони є скороченим посиланням на цього автора [122, р. 106].

Значну частину змісту цієї редакції *Єрусалимського Уставу* становить Місяцеслов, який називають частинами деяких богослужбових книг. Вони містять календар церковних свят із визначенням їх класифікації, пасхалію, індікціон, а

також змінні частини деяких богослужінь річного кола та інформацію щодо днів літургійного року. Трапляються випадки, коли Місяцеслови становлять самостійний кодекс у рукописному чи друкованому вигляді [276, с. 76].

Цей розділ у досліджуваних кодексах подано під назвою: «Послѣдованіе црковнаго пѣніа. ѡ сзбраніа възелѣтнаго. начѣнше ѿ мѣа септѣврія, до мѣа ѡгоста» [1, арк. 49–269; 38, арк. 21–135 зв.; 55, арк. 27–144 зв.; 61, с. 103–514; 73, арк. 24–160 зв.; 75, арк. 27–135 зв.]. Під час дослідження місяцесловної частини встановлено повну відсутність імен киево-руських святих, тобто подвижників із теренів Київської митрополії, а також після реорганізації митрополії та виокремлення з її складу Московської митрополії (з 1458 р.) й російських подвижників.

Наступним обсяговим розділом, який становить основну частину кодексів, є послідування у період від Неділі про митаря та фарисея до Неділі Всіх святих, який називається Чотиридесятницею та П'ятидесятницею: «Слѣжеа сѣтя ѡ велікыа мѣа» [1, арк. 269 зв.–355; 38, арк. 136–183 зв.; 55, арк. 145–190 зв.; 61, с. 515–678; 73, арк. 172–201 зв.; 75, арк. 136–174 зв.]. У рукописах також подано приписи стосовно Апостольського посту (Петро-Павлівський піст), який хронологічно триває від понеділка через тиждень від свята Пресвятої Трійці (понеділок після дев'ятої неділі Пасхи) і завершується у день пам'яті апостолів Петра і Павла (29 червня / 12 липня): «Ѡ словѣх ѡ жителствѣ сѣго поста сѣх ѡплз» [1, арк. 355–357 зв.; 38, арк. 183 зв.–186; 55, арк. 190 зв.–191 зв.; 61, с. 678–682].

Додаткова частина змістів кодексів першої групи починається із загальної служби святим: «Ѡвказы, ѡсѣвшн ѡпломь, ѡ ѡвліа не празноуемы сѣм» [1, арк. 357 зв.–359 зв.; 38, арк. 186 зв.–187 зв.; 55, арк. 192–192 зв.; 61, с. 682–686], продовжується двома рубриками із приспіваними (припілами) до тропарів на утрених: «Прпѣла на велікы велічнх ѡ бгородчнх празни» і «Прпѣла дрѣгѣа

прпѣвѣающе на дѣ и пѣснн вѣчнѣи ѿ бѣчнѣи прѣзѣнн» [1, арк. 360–363 зв.; 38, арк. 187 зв.; 55, арк. 193–195]. Наступні розділи об'єднують: «Сїє послѣдованіє прѣвѣхω^м ѿ чиника ієрѣльмьскаго» [1, арк. 364–368 зв.; 55, арк. 195–198; 61, с. 689–698] і «Ѹ свєрѣніа рѣкше ѿ чиника сѣгымъ гѣры» [1, арк. 368–381; 38, арк. 188–189 зв.; 55, арк. 198 зв.–207 зв.; 61, с. 698–722]. Словом про мовчання преподобного авви Григорія Сінаїта (1268–1346): «Слѣдѣ ѿ мльчѣнн ѡвѣа григоріа синнаїта» [1, арк. 381–383 зв.; 55, арк. 208; 61, с. 722–723] завершується зміст кодексів, які належать до цієї групи. Виняток становить рукопис 1594 р. [55], який продовжується додатковими статтями, зокрема правилом стосовно читання *Псалтиря*: «Правіло хотѣннѣ дрзжѣтн ѡслѣдѣ вх снхѣстїн» і текстів тропарів: «Тро^прѣ вхскрѣннѣа нпѣкоє ѿ бѣгорѣчнн», «Тро^прѣ днѣвнѣа прѣ всѣа сѣмнїю», «Бѣгорѣчннѣ ѿ крѣтѣ бѣгорѣчннн прѣтнѣвоу глагоу тро^прѣ^м днѣвно^м не прнлѣчнѣшагосѣ сѣго», «Бѣгорѣчннѣ ѿ крѣтѣ бѣ ннѣа. прѣтнѣвѣ тро^прѣн гѣма сѣтѣмѣ прнлоушѣсѣа сѣго вх кзн днѣ» [55, арк. 208 зв.–214 зв.]. Переписувачем цього кодексу також уміщено календарні таблиці та пасхалію на арк. 215–223 зв.

Другу групу за особливостями змісту становлять 27 списків *Єрусалимського Уставу*, в яких розділ Уставу церковних служб складається із 67 глав. Ці рукописи за хронологією створення належать до останньої третини XV ст. [76], XVI ст. [18; 22; 23; 24; 36; 43; 47; 49; 57; 58; 67; 68; 69; 72] і першої третини XVII ст. [2; 9; 21; 39; 42; 45; 50; 56; 59; 63; 70; 71].

Текст цих рукописних пам'яток можна поділити на вступну, основну і додаткову частини. Склад змісту цієї групи *Єрусалимських Уставів*, на відміну від попередніх, має вступні розділи, які вміщено перед основною частиною пам'яток. Це – передмови до книг, які по-різному називалися: «Предисловіє вх настоѣщѣю кннгоу» [45, арк. 6–7 зв.; 71, арк. 46–48] чи: «Ѹповѣаннє по вѣрѣ нмѣа.

когноуѣхъ же еѣ трѣдолюбене кннѣзе еѣн. оуставѣхъ еѣтъ ѡко црѣковное. нзбранѣхъ стѣымн ѡцѣы» [23, арк. 1–2; 24, арк. 1–2 зв.]. За цим розділом, у двох рукописах останньої третини XVI ст. із фондів ІР НБУВ записано повчання: «Поучѣненне стѣы апѣлз. Ѣ стѣы бѣгоноснѣы ѡцѣз. Ѣ прѣбнѣы ѡбщежителнѣы велнкѣы ѡцѣз стѣы. ѡ чтинокѣ нзвѣстнѣо» [23, арк. 4 зв.–8; 24, арк. 4–7 зв.]. У п'яти кодексах наявний розділ, що стосується обов'язків настоятеля монастиря, який повинен із точністю виконувати приписи *Уставу*: «Сз Бѣго^а начннаѣт^а сѣа Устаѣвз Црѣковнѣы. прѣбнаго ѡцѣа нѣго Савы. ѡ же сз всѣким тцѣанѣ^а храни^ати Настоятелю, не презира^ати в Устаѣвѣ положѣнна^а всѣа» [18; 47; 56; 57; 72].

Основна частина кодексів починається переліком глав: «Главнѣзны еѣци^а оѣказанѣ^а, вѣ настояцѣенѣ сѣн кннѣзѣ» [2; 9; 18; 21; 22; 23; 24; 36; 43; 45; 47; 50; 56; 57; 59; 67; 71; 72; 76], після чого подано їх текст під заголовком: «Ѡуставз ѡ црѣковнѣнѣ слѡужбѣхъ, Ѣже вѣ іѣрѣлѣмѣхъ стѣымѣ лавры. прѣшвѣнаго Ѣ бѣгоноснаго ѡцѣа нашего савы, сѣе всѣлѣванѣе вываѣт^а, Ѣ вѣ прочѣнѣхъ нѣрѣлѣмьскѣхъ ѡбнѣтелнѣхъ» [2; 9; 18; 21; 22; 23; 24; 36; 39; 42; 43; 45; 47; 49; 50; 56; 57; 58; 59; 63; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 76]. Устав церковним службам складається із 40 глав попередньої групи *Єрусалимського Уставу* та трьох рубрик із *Тактикону*. Таким чином до переліку цього розділу не ввійшли 10 глав із відповідного розділу першої групи: «Взображенѣе бдѣнѣи^а всѣлѣтнѣы^а» (гл. 3), «Ѡ прѡкѣимнѣхъ, Ѣ ѡ аллѣлѣлѣи^а, Ѣ ѡ апѣтлѣхъ ѣже вѣ бдѣнѣхъ Ѣ на трапезѣхъ чтенѣ Ѣ како свѣршати^а подобает^а Ѣ ѡ малѣхъ вечернѣхъ како подобает^а пѣтѣнѣа вѣ всѣнѣ сѣдмѣнѣнѣ егда нѣсѣз празноѣ^а стѣынѣ» (гл. 6), «Ѡ стѣнѣнѣ мѣ чнѣнѣнѣ рѡжѣствѣ хѣа. Ѣ ѡ поѣстѣхъ стѣхъ апѣлз» (гл. 17), «Ѡ трѡрѣхъ павѣрнѣхъ прѣпразденствѣнѣхъ. Ѣ попраженствѣнѣхъ Ѣ стѣы^а Ѣ ѡ днѣвнѣхъ Ѣже вѣ сѣмнѣцы» (гл. 18), «Ѡ ѣже како прочѣтают^а сѣвѣліа Ѣ чѣхъ іказы вѣсѣго лѣтѣа» (гл. 19), «Ѡ ѣже како

пѡбѣтъ великаго вѣліа анѣргіа свѣршѣ» (гл. 20), «Ѡ ѣже како пѡбѣтъ прочитатисѧ оѣтрзніи ѣвѣліа ѡ пѣхы до пендикѡсти» (гл. 21), «Ѡ стѣм ѣмаѣи полїелеѡ, ѣ празднѣ на ѣ лице слоѣчатисѧ в ѣла» (гл. 39), «Ѡ стѣм прѣзѡѡемѣ на ѣ лице слоѣчатисѧ в ѣла» (гл. 40), «Ѡ стѣмъ празднѣемѣ на ѣ ѣмаѣи полїелеѡ» (гл. 45).

Натомїсть до змісту розділу було включено новї 24 глави: «Вѣдомо да бѡдетѣ. како пѡбѣтъ пѣти молѣ. за всѧкѣ прошенїе» (гл. 44), «Ѡ анѣргіа» (гл. 45), «Ѡ житні ѡвцѣжителнаго їребѣванїа» (гл. 46), «Іѣсти ѣ питні кѡлнѣства ѣ кѣства» (гл. 47), «Ѡ молчанї на трапѣзѣ» (гл. 48), «Ѡ сѣщї вѣ запрѣщенї» (гл. 49), «Ѡ рѣсѡуженїи, їастїа ѣ питїа, ѡвцѣжителнаїа потребѣ всѣа брѣтїкыа» (гл. 50), «Ѡ постѣ, в ѣже оѣкѣ, ѣ рѣсѡуженїе, ѡ пици ѣ питїи» (гл. 51), «Ѡ ѣже непѡбѣтъ вѣ ѡвцѣжитїи, кѡмѡѣѡ оѡбѣ в кельи своѣи правнѡ дѣжатїи. пѣти пѣмѣ ѣли ѣноѣ слоѣжѣ крѡмѣ рѣсѡуженїа настоѣщаго» (гл. 52), «Ѡ ѣже пѡбѣтъ, крѡмѣ ѡбѣїа трапѣзѣ. ѡсѡбы їастїи кѡмѡѣ в кельи своѣи вѣз рѣсѣженїа настоѣщаго» (гл. 53), «Ѡ помыванїи оѣсто, їсѣрїю. ѣ прочїи брѣтїи» (гл. 54), «Ѡ сѡщї же в болѣзнѣ, ѣ ѣце ѣ ѣ старѣ» (гл. 55), «Ѡ ѡдежѣ ѣ ѡ ѡвоѣщѣ. ѣ вѣсѣ телеснѣи потребѣ» (гл. 56), «Ѡ хотѣщї ѡходїти ѡ ѡвнтели, ѣ ѡ брѣтѣства рѣслоѣчатисѧ» (гл. 57), «Ѡ слоѣжителѣ. ѣ прочїи пребѣванїи брѣтїа» (гл. 58), «Ѡ слоѣжѣ тѣжкѣ» (гл. 59), «Ѡ дѡмѡѣ ѡсѡбнѡ вѣ ѡвнтели, ѣ деже подѡбѣтъ ївратисѧ всѣм рѡѣкодѣлателѣ» (гл. 60), «Ѡ ѣже кѡнонарѡѣ пѡбѣтъ чѣсти вѣ трапѣзѣ брѣтїа ѡдоѣи» (гл. 61), «Ѡ ѣже пѡбѣтъ всѣмъ брѣтїамъ рѡѣкодѣлѣствовати» (гл. 62), «Ѡ стѣженїе чюжїи трѡѡдовѣ» (гл. 63), «Ѡ постѣ прѣѣмѣ бѣа» (гл. 64), «Вѣ навѣрїи оѣспенїа прѣѣмѣ бѣа. пици

качѣства» (гл. 65), «Ѡ прѣставльшїѣ брѣтїѣ» (гл. 66), «Ѡ празѣнникѡ внї жѣ поѣтѣѣ ѣѣ ѣѣ» (гл. 67). Варто відзначити, що 56-та глава відсутня у кодексі першої третини XVII ст. [45], а в іншому рукописі, переписаному у тій же частині сторіччя, додано додаткову 68-му главу: «Ѡ ѣже кѣко възлѣдовѣнїѣ нѣмѣть выѣѣти, на Ѡсѣченїѣ чѣтнѣѣ главы і на въздѣвїженїѣ» [50], тобто послідування у день пам'яті Усікновення голови пророка Іоана Хрестителя (29 серпня / 11 вересня) й у дванадесятий празник Воздвиження чесного Хреста Господнього (14 / 27 вересня).

Перша частина глав, під номерами 1–16, присвячені загальному порядку богослужінь, як і глави 1–23 із попередньої групи змісту, містять їх пояснення і є оригінальними частинами тексту. Глави 17–40 перейняті з другої частини Маркових глав, а глави 45–67, за твердженням І. Мансветова [240, с. 276], походять із *Тактикона*. Мова йде про дисциплінарні приписи, які стосуються особливостей чернечого життя, скомпоновані з першого Слова (глави) Никона Черногорця. Нам вдалося точно встановити походження дев'яти глав. За співставленням тексту, глави із номерами 45, 47, 49, 53, 54, 56, 58, 64 і 67 рукописів співвідносяться із відповідними рубриками у списках *Тактиконів* XVI ст. [62; 82; 83; 84]. Однак решта глав (46, 48, 50–52, 57, 59–63, 65–66) наразі не ідентифіковані за доступними рукописними джерелами. Джерела написання глав 41–43 ідентичні своїм відповідникам у попередній групі змісту, тобто три рубрики після 50 глав із Никона Черногорця, а 44-та глава має загальнолітургійний зміст [240, с. 278–279].

Багато місця відведено місяцесловній (календарній) частині: «Послѣдованїѣ цѣрковнаго пѣннїѣ, нѣ собранїѣ вселѣтнѣѣѣ. Ѡ мїѣѣ септѣврїѣ, до мїѣѣ лѣвгоуѣ» [2; 9; 18; 21; 22; 23; 24; 36; 39; 42; 43; 45; 47; 49; 50; 56; 57; 58; 59; 63; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 76], у якій на відміну від попередньої групи змістів, уміщено чимало імен києво-руських святих, про що детально йтиметься після характеристики усіх груп за особливостями складу.

Як і у першій групі, друга також містить послідування Чотиридесятниці й П'ятидесятниці: «Вослѣдованіе свѣтъ великіа мѣ. цн» [9; 18; 21; 22; 23; 24; 36; 39; 42; 43; 45; 47; 49; 50; 56; 57; 59; 63; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 76] і Петро-Петропавлівського посту: «Зачало свѣгб поста свѣтъ лплъ» [9; 18; 21; 22; 36; 39; 43; 45; 49; 50; 56; 57; 63; 67; 69; 76]. У двох кодексах другої третини XVI ст. із колекцій ЛННБ [43] і IP НБУВ [18] основна частина також містить Часослов, до складу якого входять послідування опівнічниці, утрени, вечірні, повечір'я великого та малого [18, арк. 11–27; 43, арк. 1–79 зв.; 278], а також часів (шостого та дев'ятого), обідниці [18, арк. 2–10 зв.].

Додаткову частину кодексів становлять рубрики із текстами різноманітних тропарів: загальних, богородичних, іпакоїв, світильних, воскресних, повсякденних й окремим святим: «Трѡѣрнѣ ѡбѣщаніи» [76], «Бѣгѡрѡчны поѣмы на слава нѣ нѣ. по трѡпарѣ свѣтъ» [18; 21; 22; 36; 43; 45; 50; 56; 59; 63; 67; 69; 70; 76], «Пѡблѣтъ вѣдати, аще ѣ, трѡ, трѡе на ѡтрѣни. бѣ гѣ.» [36; 47; 76], «Трѡпарнѣ вкрисѣ богрочны ипакон на нѣ гласѡ» [9; 18; 21; 22; 36; 47; 49; 50; 56; 57; 59; 63; 67; 69; 71; 76], «Трѡѣрнѣ нѣ кѡкнѣ нѣ свѣтлы. днѣны» [18; 21; 22; 36; 45; 47; 50; 56; 57; 59; 63; 67; 69; 71; 76], «Ѡѡка ѡстаѣши лплъ нѣ ѣвліе не празнѣмы свѣтъ» [9; 21; 36; 42; 43; 45; 49; 50; 56; 57; 63; 67; 69; 71; 76]. Уміщено також прокимени воскресні та повсякденні з відповідними алилуаріями, повсякденні антифони, троїчні пісні, а також тексти відпустів на богослужіннях: «нѣвѣстѣно рѣдѣнхо. ѡказаніе нѣ вѣ ѡсмогліницѣ глѣ. нѣ ѡтрѣни ѣвліе вкрисѣны, нѣ лплъ. нѣ ѣвліе на лнѣрѣга» [9; 18; 21; 43; 47; 50; 63; 69; 71; 76], «промены вкрисѣны. нѣ ллоѡга. ѡмн гласѡ» [9; 36; 47; 50; 71; 76], «промены нѣ ллоѡга. днѣны» [43; 50; 71; 76], «антѣны пѡблѣ днѣн» [9; 21; 23; 24; 36; 43; 47; 49; 50; 63; 69; 76], «пѣсни трѡїчнѣ» [9; 18], «пѡблѣ вѣдати како дожно нѣрѣю ѡпоѡ творити» [9; 36; 43; 47; 50; 69; 76],

«Потрѣбно ѣ, њ дѣжно вѣдати. ѡ оубѣдѣнцѣ оубѣдѣна. ѡ ноубныѣхъ потрѣбахъ црковныхъ. въ вѣлѣчѣхъ» [23; 24].

Окрему увагу деякі переписувачі відводили поясненням, як має відбуватися служіння литії на великих поліелейних вечірнях: «Пѣба^т творити лѣтѣю ѣ ѣ^т ѡхожѣнїе». Ця рубрика вміщена у кодексах другої та останньої третин XVI ст., які зберігаються тепер у колекціях ЛННБ і НМЛ [36; 47; 69]. Додаткова частина рукопису другої третини XVI ст. містить кілька рубрик, присвячених служінню загальних служб: «Слѣба побѣла въскрѣнїа», «Сѣры побѣла днї», «Ванѣ побѣла днї» або молебні співи Богородиці, які називають параклисом: «Чи чѣномѣ параклисѣ прѣтѣнѣ влѣчнѣ нашеї вѣнѣ» [43, арк. 361–390 зв.]. Деякі рукописи містять послідування за упокій душ померлих християн: «Слѣба ѡбѣла оубошнѣ» [18], «Ѡ еже како пѣба^т творити лѣтѣю злѣошнѣ инце творити лѣтѣю инѣ мѣтѣоу» [49; 50] і «Мѣтѣа надъ колѣно^м сѣтим: кѣтѣю» [50]. У кодексах другої третини XVI ст. можна знайти правила, як користуватися *Псалтирем* у період Чотиридесятниці: «Ѡказъ како чѣтѣла псалтыръ вѣ пѣтѣ велѣ» [18, арк. 336–336 зв.], приписи стосовно таїнства сповіді: «Послѣванїе ѡ ѡповѣданїю» [18, арк. 334–335 зв.], а у рукописі ЛННБ того ж часу створення – необхідні молитви при прийнятті таїнства євхаристії (причастя): «Вѣлѣванїе сѣго ѡ вѣтѣвнаго причащенїа» [43, арк. 398–418 зв.]. Манускрипт першої третини XVII ст. містив пояснення та приписи, які стосувалися Ісусової молитви: «Ѡтолковано. мѣтѣа. ѡбѣла. гнѣ ѡвѣ бѣ, нѣшѣ помѣлѣнї на. ѡмнѣ» [22, арк. 469 зв.–470 зв.]

Деякі кодекси *Єрусалимського Уставу* мають пояснення пасхалії, тобто приписів як можна визначити дату Великодня (Воскресіння Господнього або Пасхи Христової) та свят пасхального періоду. Рукопис першої третини XVI ст.

уміщає подібний розділ під назвою: «Нѣло паскалїи преложно на ѡсмѣднѣ тысячѣ лѣтѣ», в якому пояснено, як визначати день Пасхи у період 1491–1562 рр. [22, арк. 448–469]. Матеріалом для визначення Великодня слугували також різноманітні календарні таблиці: «Крѣстъ сѣнцѣ на, кнѣ, лѣтѣхъ» [43, арк. 396; 45, арк. 202 зв.; 50, арк. 243], «Крѣстъ лѣтѣ на днѣ лѣтѣхъ. И пѣхѣ жидомъ» [45, арк. 203], «Скара пасхалїи неісходїмаѣ» [50, арк. 243 зв.–244], «Лѣтнѣе теченїе» [22, арк. 470 зв.–475 зв.; 45, арк. 205–206], «Клѣ. ѡфѣлѣ» [43, арк. 390 зв.–396; 45, арк. 202], «Рѣка дамаскїнова», «Граница мрѣѣ іємаго собора», «Сѣй ѡубо седмочисленїику, ѡказоуетъ двѣ неделѣтику Мїѣлѣ, кнїжнїику Первїи, дѣнь» [45, арк. 203–204].

У кодексі останньої третини XV ст. із колекції НМЛ переписувач окрему увагу приділив деяким частинам служб Страсного тижня, навів текст Херувимської пісні у велику суботу: «Да молчит всяка плоть человека» (Вѣ, великою. херувїи҃скаѣ пѣ на лѣтѣхъ), а під ним і традиційного – «Иже Херувимы тайно образующе» (пѣ херувїи҃ска) [76, арк. 420–420 зв.]. У ньому записано також чин умивання ніг святителю чи настоятелю монастиря, який здійснюється у Страсний четвер після заамвонної молитви на літургії: «Пѣблѣтъ вѣдати, ѡѣ како ѡумыванїе творити сѣлю, нѣ в коїи ѡбѣтели наставнїику» [76, арк. 421–424]. У манускрипті вміщено також тексти приспівів (припіл) Великої суботи на утрені: «Припѣлѣ великою ѡубѣтїи» [76, арк. 424–424 зв.]. Наприкінці кодексу переписувачем записано, як має відбуватися похорон духовенства та мирян, чин хрещення, сповіді та причастя [76, арк. 425 зв.–429]. У цьому рукописі подано відповідні молитви над коливом (кутею): «молїтва на коутїю взчѣтѣ» і перед замішуванням хліба: «Пѣблѣтъ вѣдати, іако дѣзжно єсть нѣ ѡ сї послѣдовати

преданію великыѣ ѿбщежителныѣ началникъ. бжега бывають възмѣшеніе хлѣбоѣ» [76, арк. 419–420, 420 зв.–421]. Остання молитва також міститься в рукописі другої третини XVI ст. із фондів ЛННБ [43, арк. 303–304].

У трьох рукописах тексти другої групи *Єрусалимських Уставів* за особливостями змісту завершуються різноманітними повчання про християнське життя мирян [42, арк. 44–45 зв.], «Миръ стій члѣцы» [24, арк. 398 зв.] і приписів щодо чернечого служіння: «Преданіє. по оуставоѣ пребывающіи ѿнокѡи ектисаго житіа» [22, арк. 374 зв.–447 зв.].

До третьої групи змістів зараховано 18 рукописних пам'яток, у яких розділ Уставу церковній службі містить 44 глави. Це кодекси, переписані у XVI ст. [19; 20; 25; 26; 28; 30; 52; 60] і першій третині XVII ст. [5; 7; 8; 14; 17; 31; 35; 51; 64; 88].

Репрезантивною характеристикою цієї групи є те, що більшість кодексів *Єрусалимського Уставу* розпочинається розділом із зауваг до настоятеля чернечої обителі з вимогами дотримуватися норм приписів *Уставу*: «Ѿ ѣж ео всакым тцаніємъ хранити ѿгуменъ. презирати во оуставѣ. положеніа вса. ѿ ѣ не пребывати ѣмоу внѣ монастыра. кромѣ великнѡ ноужѡ. ѿ не перѡти ѣмоу ѿ преданіиѣ ѣмоу дшѡ» [7; 8; 20; 28; 26; 30; 35; 52; 64; 88].

Подібно до попередніх груп змістів, основна частина третьої групи також розпочинається переліком глав Уставу церковним службам: «Главнѣны ѡццимъ ѡказаніємъ въ настогащѣй книзѣ сей» [5; 14; 20; 26; 30; 31; 35; 52; 64]. Після цього розділу, за логікою, вміщено й самі приписи щодо звершень богослужінь: «Ѿставъ црковной слѡѣѣ ѿ въ іерлѡмѣ стѣмъ лавры. прѣбнаго ѿ еѡноснаго ѡца нашего савы. ѿмѣѡ слогѣѣ. ѿ оуставъ. црковныи си ѿ оуставъ ѿ слѡѣѣ бывають. ѿ въ прочіихъ ѡцциѣ въ іерлѡмѣ. чѣтныѣ монастыреѣ» [5; 7; 8; 14; 17; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 35; 51; 52; 60; 64; 88].

88]. Устав церковним службам цієї групи за складом із першої групи змістів перейняв 3-тю главу: «Взображеніє вѣдніѡ^м възелѣтны^м» та 39 глав із другої групи: «Оўка^з ѡ малѣн вѣрнн» (гл. 1), «Оўка^з, ѡ вѣднін, ѡ велнцѣн вѣрнн, ѡ оўтрени нѣлнѣн» (гл. 2), «Пѡтребно ѣ вѣдати. како пѡѡбаеть пѣти ѡлѣтрь вх все лѣтѡ» (гл. 3), «Пѡѡбаеть вѣдати. како звонити на всакх днѣ. здѣже оўка^з ѡ вѣрнн ѡ оўтрени, днмз ѣмнчны^м. внѣ же поѣ^м. ѡлѡѡа» (гл. 4), «Пѡѡбаеть вѣдати, ѡко длзжно ѣтъ коннархъ. поѣ^м створнть поклѡненіе, ѡ начати конархати» (гл. 5), «Пѡѡбаеть вѣдати, когда кадиті іерею» (гл. 6), «Пѡѡбаеть вѣдати, како кадити нѣрею, ѡлн дьѡконоу» (гл. 7), «Вѣдоможе боудн, како подобаеть пѣти слоужбоу ѡ новыѡ нѣлн. до пендикортн» (гл. 8), «ѡ днѣхъ седмнцн како пѡѡтъа, ѡже вх ѡ, ѣ мннеѡ^м» (гл. 9), «ѡ слоужбѣ соуботнѣн, ѡ вѣрнн. ѡ ѡ оўтрѣ. ѡ ѡ лнтоургнн. ѣгда поѣ^м, бгъ гѣ» (гл. 10), «ѡ стѣмь ѡмоуцн^м полнѣлеѡ. ѡ прлзнѡуѣмоу. на. ѡ. ѡце слоучнтьа в ѣ^м» (гл. 11), «Пѡѡбаеть вѣдати. ѡко слѣчнтьа в ѣ^м, прѣпрлзнѣство. ѡлн попразнѣство» (гл. 12), «ѡ ѣже нетворнти бесѣды вх цркви» (гл. 13), «ѡ ѣже како чтоутъа ѣѡлліа. того казаніа» (гл. 14), «Како пѡѡбаеть ѡлѣти боудннннн» (гл. 15), «Пѡѡбаеть вѣдати. ѡко всегда поѣ^м на павѣрнѡ канѡ молебнх пресѣѣнѣ вѣн» (гл. 16), «ѡ ѣже како пѡѡбаеть быти в пѡ^к, вѣрхъ, ѡ оўсопшнѣ послѣѣваніе» (гл. 41), «ѡ жнчнн рекше ѡ пощеннн. рлзрѣшенію всего лѣтѡ» (гл. 42), «ѡ еже како пѡѡбаеть вжнгѣти свѣца на прлзнннн ѡ вх прѡѡ днн» (гл. 43), «Вѣдомо да боудеть. како пѡѡбаеть пѣти молѣ. за все^к прѡшеніе» (гл. 44), «ѡ лн^тргнѡ» (гл. 45), «ѡ жнчнн ѡвзщежнчелнаго іпревыѣваніа» (гл. 46), «Іѡсти ѡ пнчннн кѡлнчѣства ѡ кѡстѣа» (гл. 47), «ѡ молчаннѣ на трапезѣ» (гл. 48), «ѡ ѣщнѣ вѣ запрѣщеннѣ» (гл. 49), «ѡ

разсуженіи, гл҃стїа њ пн҃тїа, ѡбщежителныа потребности всеа бр҃атїкыа» (гл. 50), «Ѡ постѣ, в нн҃же о҃укаѝ, њ разсуженїе, ѡ пн҃ци њ пн҃тїн» (гл. 51), «Ѡ ѣже пѡбл҃аѣт, кромѣ ѡбщїа трапезы. ѡсобы гл҃стн комоу в кельн҃ своѣн бѣѝ разсуженїа наст҃огащаго» (гл. 53), «Ѡ помыванїн о҃у҃сто, і҃ср҃ею. њ прочн҃ бр҃атїн» (гл. 54), «Ѡ одежѣ њ ѡ о҃боуца. њ бѣѣ телеснѣн потребности» (гл. 56), «Ѡ слоужителѣ. њ прѡче прѣбыванїн бр҃атїа» (гл. 58), «Ѡ слоужбѣ тяжкыѣ» (гл. 59), «Ѡ домоу ѡсобнѡм вх ѡбн҃телн, њ деже подобѣть і҃бн҃ратн҃са вѣѣ роуководѣлателѣ» (гл. 60), «Ѡ ѣже пѡбл҃аѣт вѣѣмь бр҃атїамь роуководѣл҃ствовати» (гл. 62), «Ѡ ст҃аженїе чюжн҃ троудовх» (гл. 63), «Ѡ постѣ прѣтѣмь вѣѣ» (гл. 64), «Ѡ навѣрїн о҃у҃спенїа прѣтѣмь вѣѣ. пн҃ци качѣства» (гл. 65), «Ѡ прѣстѣвльшн҃са бр҃атїа» (гл. 66), «Ѡ прѣзнн҃кѡ внн҃ же поѣт҃са бѣѣ гѣ» (гл. 67). До перелїку роздїлу додалося 4 глави, які становлять у цїй групї змісту 7-му главу: «Ѡ кононарѣѣ», 8-му главу: «Ѡже когда ѡкрываю҃т гл҃вы своа», 17-ту главу: «Ѡ пекѣрнн» і 19-ту главу: «Ѡ начѣшн҃мь л҃уцѣ на вѣрнн».

Традиційною уже є наявність як у першїй, другїй, так і у третїй групї календарної частини (Місяцеслова): «Полѣѡваннє цр҃ковнѣ ѕвѣрнїа. по о҃у҃стѣвѣ њже вх і҃ерл҃мѣ ст҃ыа лавры. прѣпѡѡнаго њ б҃гоноснаго ѡцѣа нш҃ѣо ѕавы» [5; 7; 8; 14; 17; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 35; 51; 52; 60; 64; 88]. Значну частину складу кодексів присвячено послїдуваннѣм підготовчим недїлям Велико҃го Посту, самої Чотирїдесѣтнїцї, а також періоду П'ятїдесѣтнїцї: «Полѣѡваннїѣ ст҃ыа м҃ннцн» [5; 7; 8; 14; 17; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31 35; 51; 52; 60; 64; 88]. Залишається також незмїнною наявність особливостей Петро-Павлївського посту: «Зачмо ст҃го поста ст҃ыа л҃плѣ» [7; 8; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 35; 51; 52; 60; 64; 88]. Окрїм згаданих постів, у кодексі першої третини XVII ст. присутнї приписи послїдувань Рїздвяного посту, який ще називають Пилипївським, адже він починається у день пам'ятї

апостола Пилипа (15/28 листопада) й триває до Різдва Ісуса Христа (24 грудня / 6 січня) та Успенського посту, присвяченого Успінню Богородиці, – розпочинається у день винесення чесних дрів Животворящого Хреста Господнього (1/14 серпня) і завершується безпосередньо у день Успіння (15/28 серпня): «Ω стѣѣ поѣтѣ хѣа рѣтѣва њ стѣѣ аплѣ, њ ѹспенію Пресѣтѣа Бѣа» [8, арк. 273–280 зв.]. У п’яти рукописах XVI–XVII ст. подано Часослов із текстами богослужінь добового кола [19; 31; 52; 60; 64].

Цю групу змістів також репрезентує окремий розділ Маркових глав, які містять їх перелік: «Главы маѣка Ѳѣромонаха списанію трѣдолюбезномоу, ѡ недовѣдомѣѡ ѡѣставаоу» [7; 8; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 35; 51; 52; 60; 88] та безпосередні приписи під заголовком: «Марка Ѳѣромонаха списаніе трѣдолюбезно ѡ недовѣдомѣѡ ѡѣставаѡ» [7; 8; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 35; 51; 52; 60; 88]. У двох попередніх групах текстів Маркові глави входили частково до Уставу церковним службам, а також містилися серед Місяцеслову, натомість у третій групі вони виділені самостійним розділом, який і завершує основну частину змістів *Єрусалимських Уставів*, віднесених до цієї групи.

Додаткову частину змістів пам’яток об’єднують рубрики, у яких подано тексти кондаків, тропарів, прокименів, алилуаріїв, а також антифонів, показчиків читань Євангелія та Апостола під час богослужінь вечірні, утрени та літургії: «Вѣѡмо еѡдн іѣѣ. что рѣѡ пишѡтъ квѡѡци вз ѡѣставаѣ» [7; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 50; 60; 88], «Гѣѡрѡѡчны поѣмыѡ. на слава і ннѣ по трѡѡрїѡ. стѣѡм прѡтѣѡѡ Глаѣа Троѡрю» [8; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 52; 60; 88], «Тропарн взѡкрѣены. њ њпакоѡ, њ прѡкымены» [8; 14; 19; 20; 26; 28; 30; 31; 35; 52; 60; 64; 88], «Тропарн, њ кондакы. њ свѣтнѡна днѣвныѡ. њ скѡзанїе же на антѡргїѡ. прокыменѡм н аплѡм. њ алоѡѡїѡремѡ. њ ѣѡѡліѣмѡ, њ прѡчѡстнѡм, всеѡ еѡдннца» [8; 14; 19; 20; 26; 28; 30; 31; 35; 52; 60; 88], «Ѣ се кондакн њ трѡѡре котѡрыѡм стѣѡм неѡѡтъѡ написаны ѡѡрѡдѡѡ во ѡѣстаѡе, њ ты

нѡвѣрѣтѣ во оуѣтаѣе се^м котóромѹ сѣомѹ нѣтѣ кѡка н тро^ррѡ» [7], «Пѣнїа трóичнаа на н. гласѡ» [8; 14; 19; 28; 30; 35; 60; 88], «Оуќкѡ оуѣтаѣшемь. апѡлѡ. н ѣвѣлїемь. непразньемь сѣмь» [7; 8; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 31; 51; 52; 60; 88], «Антнфоны гѡже поучѣа по всѡ днн» [52], «Нзвѣстнó раззѡуднхѡмз. оуказанїѣ. нже вз ѡзсмогласннцн гласѡвѡмз, н оутрѣннмз ѣвѣлїемз взскресннмз. н апóстолѡмз ї ѣвѣлїемз нже на антóргїахз» [8; 14; 19; 20; 25; 26; 28; 30; 35; 52; 60; 64; 88].

Подано також тексти різноманїтних відпустів: «Подоблѣтъ вѣдати кѡко должнó їѣрею ѡпѡсѣтъ тѡбрннн на кождо днѣ презз всю недѣлю н на празньннкы всѣ лѣтъа» [8; 14; 19; 20; 26; 28; 30; 31; 52; 60; 88], які виголошувалися іереями по завершеннї повсякденних і святкових богослужїнь. У кодексі 1627 р. подано загальну службу святим: «Слѡба о́бщїа» [35, арк. 189–190 зв.] і правила користування *Псалтирем*: «Пѡблѣтъз вѣдати. кѡкò чѣтѣтъ ѡслѡтъ» [35, арк. 197 зв.]. Додаткова частина рукописів XVI ст. містить молитви над кутею (коливом): «Пѡблѣтъз. вѣдати гѡко снцѣ бывлѣтъ мѡ^а на кѡтъѣю во чѣтъ сѣмь» [28, арк. 256; 60, арк. 339 зв.–340], а також молитви після великого входу на літургїї: «По прнноснмь дареѡ» [30, арк. 327 зв.–328]. У кодексі останньої третини XVI ст. переписувачем умїщено вказївки, як прикрашати храм, а особливо грїб Господнїй при покладеннї плащаницї у страсну п'ятницю: «Ѱ украшенїн н блголѣпн црквнóмь, ѡ оуѣтаѣа велїкаго їѣрлїемьскаго» [52, арк. 148–155].

Рукописні пам'ятки із колекцїї ІР НБУВ і ЛННБ містять, як і кодекси другої групи, календарнї таблицї з визначенням дати Пасхи і великоднього кола свят, зокрема у рукописї 1515 р. є пасхалїя датована 1516–1562 рр. [19, арк. 269 зв.–276 зв.], а інших пам'ятках – різноманїтнї таблицї [35, арк. 197], «Начѡтокь пасхалїн вз ней же маюпѡсѣтъз велїкїн, н пасхѡ ѡвѣрѣтѣемз» [52, арк. 155 зв.–163],

«ЛѸННОЕ ТЧЕННЕ НАЧИНАЕТСЯ ѿ ПЕРВАГО КРѸГА» [52, арк. 164–168; 88, арк. 353 зв.–355], «Пасхаліа азбѸчнаа зрѸчаа ѿ не ѿхѸонаа до конца вѸка» [5, с. 251–265 3-го рахунку], «ВѸ ѿ ѿлфа, на фѸбѸ лѸта» [5, с. 265 3-го рахунку] та «Ѹ КісектѸ. ѿ сотѸва. в. гла, ги. цѸенных ѿ бжѸтвныѸ прѸ» [5, с. 266 3-го рахунку].

Помітну увагу присвячено особливостям чернечого життя, молитвам та служінню у рукописах першої третини XVII ст. із фондів ІР НБУВ [8, арк. 250–266 зв., 280 зв.–290] і ХДНБ [88, арк. 356–379 зв., 423–430]. Загалом подано шість рубрик, які стосуються монахів: «Преданіе Ѹставо^м ѿже на внѸшнѸей странѸ пребывающимз ѿнокомз, РѸкше икѸіакого житіа Правнаа. ѿ келейно^м трезвеніи, ѿ кагда^м днѸвно^м пѸтїи», «Се ѿ неѸмѸющїи, нїже прочтѸающїи сѸтѸ писанїи», «Ѹ ѿже не презрѸти ѿнокѸ своѸго Ѹставленнаго ѸмоѸ Правнаа, Нї нерадѸвѸ», «ВѸдомо же бѸди здѸ, ѿ ѿ ѿнокѸнахз», «Се ж ѿ внѸтрнѸем поствѸ рѸкше поговѸсти житіа» та «Ѹ радѸженїи гѸстїа ѿ пнѸтїа. ѿ ѿвѸщежитѸныа ПотрѸбы всѸа БраѸскыа». У цьому кодексі окремими статтями виділено послідування колінопреклонних молитов у празник Пресвятої Трійці: «Ѹ колѸно преклоненїи» [8, арк. 267–268 зв.; 88, арк. 379 зв.–382], приписи стосовно відзначення господських свят і пам'яті великих святих: «Ѹ прѸздннцѸ гѸдыкѸ ѿ велнкѸ сѸгыхз» [8, арк. 268 зв.–269 зв.; 88, арк. 382–383], характеристиці богослужїнь періоду Великого Посту та П'ятидесятниці: «Се ж ѿ сѸтем поствѸ, велнкое, мї це» [8, арк. 271 зв.–273; 88, арк. 385–391 зв.], «Ѹ сѸтѸнїи цн, ѿ дрѸгыѸ нелаѸ» [8, арк. 269 зв.–271 зв.; 88, арк. 383 зв.–385].

Подібно до кодексів другої групи змістів, у третій групі також уміщено повчання святих отців, зокрема церковного богослова, історика та поета Каліста Ксанфопула (+ бл. 1350): «ЛюбомѸдрѸйшаго Калїста ѸандопѸла» [8, арк. 292–295 зв.; 88, арк. 414–420], преподобного Максима Сповідника (580–662): «СѸго

мáзнма, н̄повѣннѣка, иказáнїе» [8, арк. 297–299; 88, арк. 422–423 зв.] та «Ѡ правнѣ стѣѣ ѡплѣ и б̄гоногнѣ стѣѣ ѡцѣз заповѣдн рáзлнчнѣ» [8, арк. 300 зв.–305]. Правила святих апостолів і отців Церкви подані також в іншому рукописі першої третини XVII ст. із колекції ІР НБУВ [31, арк. 348–370 зв.], у них йдеться про різні аспекти церковного життя та служіння. Доповнюють ці правила та повчання й заповіти святих, які стосуються благочестивого життя ченців і мирян, під відповідними рубриками: «Ѡ заведецáннѣ бж̄твєннѣ ѡплѣз и ѡ жителствѣ стѣѣ ѡцѣз преданнѣ. како подоблетъ н̄нокѣм̄ н̄ х̄р̄г̄їаномъ жити» [31, арк. 336–347 зв.], «Н̄повѣдáнїе, Православнѣмъ вѣры» [8, арк. 295 зв.–296 зв.; 88, арк. 420–422] та «Поновлѣнїе, покаáнїю» [8, арк. 296 зв.–297].

Ще одна група змісту кириличних списків *Єрусалимського Уставу* репрезентована рукописом 1619 р. із фондів ЛННБ [48]. У цьому кодексі налічується 76 глав Уставу церковним службам. Як і попередні кодекси, книга розпочинається передмовою: «Предислѣбїе в настоáщю єю кнїгѣ» [48, арк. 74–76 зв.], продовжується переліком глав і власне Уставом, записаних під одним заголовком: «Главнѣннѣ сздáцнѣм̄ ѡказáнїем̄ єже в настоáщєй сєн Кнїзѣ» [48, арк. 77–125 зв.].

Глави четвертої групи змістів сформовано із відповідних глав Уставу церковним службам перших трьох груп. Глави 1–6 взято з глав 1–6 першої групи, 1–4 другої групи і глав 1–3, 5–6 третьої групи; глави 9–12 – із глав 7–10 першої групи глав, 5–8 – другої та глав 9–12 – третьої груп; глави 14–18 із глав 12–15 першої групи, 9–13 другої і 13–16, 18 третьої груп; глави 20–51 – л із глав 16–50 першої групи і трьох глав *Тактикону*, глав 14–43 другої і глав 22–24 третьої груп і глави 52–76 четвертої групи перейнято із глав 44–67 другої і глав 25–44 третьої груп.

Глави Уставу церковним службам четвертої групи змістів містять три нові статті, яких нема у попередніх аналізованих кодексах: «Ѡ єже кáко подоблетъ, по

дѣ и пѣснн ієрею гл҃ати ст҃ъ гь бѣз на́шъ» (гл. 7), «Ѡ малѣн вєчєрнн ќако подобєтѣ пѣтисѧ вѣ всєн сѣмнѣн. Ѡгда нѣсть прѣздрѣмын ст҃ын» (гл. 8) і «Ѡ єже вѣ кончлѣсѣ пѣтн подобєтѣ каднѣсмѣ в пѣток ѡце слѣчнтѣсѧ ѡлѣднѧ, нлн бѣ гь» (гл. 13).

Інші розділи основної та додаткової частин складу текстів кодексів сформовані подібно до другої та третьої груп пам'яток. Йдеться про Місяцеслов (арк. 126–293 зв.), послідування Чотиридесятниці, П'ятидесятниці, поста святих Петра і Павла (арк. 360–361 зв.). У Часослові подано тексти опівнічниці, утрєні, часів, обідниці, вєчєрні, малого та великого повєчїр'я (арк. 1–73 зв.). Додаткова частина містить тропарі та кондаки воскресні й повсякденні, богородичні, хрєстобогородичні, прокимєни й алуарії, антифони, покажчики читань із *Євангелії* та *Апостола* і відпусти, а також молитву над кутєю й послідування за упокій померлих (арк. 362–375 зв.). Текст рукопису завершується апостольськими і святоотцівськими правилами (арк. 375 зв.–376 зв.).

Останню, п'яту, групу за особливостями наповнення змісту Уставу церковним службам представляє кодекс із 57 главами, датований другою третиною XVII ст., із фондів ЛННБ [44]. За нашими дослідженнями він переписаний у Львові при Успенському братстві з друкованого *Ока Церковного*, виданого у Москві 1610 р. [96; 224, с. 78]. На 80 аркушах рукопису містяться глави послідувань церковним богослужінням: «Ѡстѧ цркѡвней слѣбє н во ієрлїмє свѣтыѧ лѣвры прѣбнаго н бѣгѡнаго ѡца ншѣ сѧвѣ. Нмѣѧ всю слоўбѣ і оўстѧ цркѡны. Стн же оўстѧ н слѣбє бѣвѣтѣ н в прѡчнхъ сѣщн. вѣ ієрлїмѣ чѣтнѣ монастырѣхъ». Наповнення глав цієї групи сформовано з чотирьох попередніх груп кодексів. Глави 1–3 перейнято з глав 1–3 першої, третьої та четвертої груп і глав 1–2 другої групи; глава 4 походить із 45-ї глави другої групи, 26-ї глави третьої групи і 53-ї глави четвертої групи; глави 5–6 – із глав 8–9 першої групи, 6–7 другої, 10–11 третьої та четвертої груп; глава 8 – із 4-ї глави третьої та 50-ї четвертої груп; глави 10 і 12 із 7–8 глав третьої групи; глава 13 із 56-ї глави другої групи, 35-ї третьої та 65-ї глави четвертої груп; глава 14 сформована із 15-ї глави

першої групи, 13-ї глави другої і 18-ї глави третьої та четвертої груп; 15 глава – із 5-ї глави першої та четвертої груп, а також 4-ї глави другої і 6-ї третьої груп; 16-та глава походить із 10-ї глави першої групи, 8-ї глави другої групи і 12-ї глави із третьої та четвертої груп; 17-та глава із 12-ї глави першої групи, 9-ї глави другої групи, 13-ї глави третьої та 14-ї глави четвертої груп; 18-та глава походить із 11-ї глави першої групи, 10-ї глави другої групи, 14-ї глави третьої і 15-ї глави четвертої груп; глава 19 – із 13-ї глави першої групи, 11-ї глави другої групи, 15-ї глави третьої і 16-ї глави четвертої груп; глава 23 сформована – з 4-ї глави першої та четвертої груп, 3-ї глави другої і 5-ї глави третьої груп; глава 24 – із 16-ї глави першої групи, 14-ї глави другої і 20-ї глави третьої та четвертої груп; глава 25 взята з 22-ї глави першої групи, 15-ї глави другої, 21-ї глави третьої і 23-ї глави четвертої груп; глава 26 – із 23-ї глави першої групи, 16-ї глави другої групи, 23-ї глави третьої і 24-ї четвертої груп; глава 27 походить із 41-ї глави другої групи, 23-ї глави третьої групи і 49-ї глави четвертої групи; глава 28 – із 44-ї глави другої групи, 25-ї глави третьої і 52-ї глави четвертої груп; глава 29 сформована із 24-ї глави третьої та 51-ї глави четвертої груп; глава 30 така ж як і 68-ма глава у кодексі першої третини XVII ст. [50]; глави 32–41 складені з глав 46–55 другої групи, глав 27–34 третьої групи і глав 54, 56–64 четвертої групи; глави 42–45 – із глав 57–60 другої групи, глав 36–38 третьої групи і глав 66–69 четвертої групи; глави 46–49 – із глав 62–65 другої групи, 39–42 третьої групи і глав 71–74 четвертої групи; глави 55 і 57 сформовані із глав 66–67 другої групи, 43–44 – третьої і глав 75–76 четвертої груп.

Розділ Уставу церковним службам містить 14 нових глав, які не зафіксовано у чотирьох попередніх групах кодексів. Мова йде про такі глави: «*Ѡ зѧpone, cтѧго ѡлчарѧ, когда, ѡверзѧется и когда затворѧется*» (гл. 7), «*Ѡ ѣже како подобѧетъ в коѡ время, братна^м в цркви нестоѧти зъ жезѧмни*» (гл. 9), «*Ѡ кононарсе, подобе^т вѣдати*» (гл. 11), «*Ѡ ѣже како подобѧетъ вѣдати, ѡще слѧчнтса в сѧбоцѧ, ѧллоуѧ*» (гл. 20), «*Ѡ ѣже како подобѧетъ вѣдати, ѡще гдѣ ѧллоуѧ, в сѧбоцѧ, непоуѧтъ*»

(гл. 21), «Ѡ ѣже кáко подобáетъ вѣдати ѡ свѣтлнѣ» (гл. 22), «Ѡуѣстáвз ѡ поустѣ на оуѣкновѣнїе чѣныѣ глѣвы і на воздвїженїе» (гл. 30), «Ѡ великомѣ поустѣ і ѡ вѣзаконенныхъ поустѣхъ» (гл. 31), «Чинъ ѡ понагїнѣ» (гл. 50), «Ѡуѣстáвз стѣѣ горѣ» (гл. 51), «Ѡ прои́зведе́нїи, и́конѡма, и́ли келарѣ» (гл. 52), «Ѡ болни́це, і ѡ стрáннопрїимствѣ» (гл. 53), «Прѣнаго ѡца́ на́шего стѣдáна. ѡ вѣдѣнїи всенѡщныхъ и́же во стѣю и́лю, и́ в прáздники гдѣскїѣ.» (гл. 54), «Ѡу́казъ, кáко тропарь, и́ кондáкъ, глѣтѣѣ» (гл. 56).

У цій групі, як і у третій, подано самостійним розділом Маркові глави (арк. 81–202), а також Місяцеслов (арк. 235–650 зв.), чинопослідування Чотиридесятниці, П'ятидесятниці та Петро-Павлівського посту (арк. 651–783). Відмінністю цієї групи за змістом є включення двох нових розділів, перший із яких містить вказівки щодо святкування днів пам'яті поліелейних киево-руських святих під назвою: «Ѡу́казъ ѡ стѣихъ великихъ и́мѣнїи полнелеѡ. и́ли вѣдѣнїе всенѡщное. и́же ввѣлицей рѡгїи, новыѣ чудотворцевъ прáзднѣмыѣ». Литія, чи служіння всенічного богослужіння (вечірня та утрєня), передбачалася для значної кількості святих, зокрема митрополита Київського Іони, Євфимія Суздальського, Зосими Соловецького, єпископа Пермського Стефана, єпископа Новгородського Никити, Пафнутія Боровського, князів Бориса та Гліба, Антонія та Феодосія Печерських, Ісидора Ростовського юродивого, єпископа Ростовського Ісаї, Єфросина Псковського, Єфрема Новгородського, митрополита Київського Олексія, єпископа Ростовського Леонтія, Никити Переяславського стовпника, Макарія Колязинського, єпископа Ростовського Ігнатія, Івана Устюжського юродивого та Діонісія Вологодського (арк. 202 зв.–213). В іншому розділі – Храмових главах – «Сказáнїе и́звѣстнѡ главлѣ и́же ѡ храмѣ стѣго. и́ли стѣи. і мѣдѣ сентáбра. до и́ли, мытарѣ, и́ фарнїѣѣ, ѡ начáла же, мытарѣ. до пнѣлка, я ѣ, и́ли, стѣго поустѣ. во всю, четыредесáтницѣ, и́ до сáмого пресвѣтлѣго, и́ трнднѣвнаго хѣѣ вѣскрїнїѣ. и́ вѣ всю

вѣтълѣ^ю нѣю. до нѣвѣа, нѣн. ѿ нѣвѣа же, нѣлн, по пѣце. вѣ вѣю, нѣ цѣ. дѣ, до нѣн
вѣѣ сѣѣ» (арк. 213 зв.–234 зв.) вказувалося, як звершувати богослужіння в ті чи
інші церковні свята, коли вони співпадають із престольним (храмовим) празником
[240, с. 290]. Додаткова частина пам'ятки повністю повторює зміст четвертої
групи кодексів *Єрусалимського Уставу*, аналізованих вище [44, арк. 783–805 зв.].

У Місяцесловах другої, третьої, четвертої та п'ятої груп кодексів уміщено 77
днів, присвячених пам'яті києво-руських святих, а також п'ять днів, які
стосуються святкувань місцевих ікон й інших пам'ятних дат. Дослідження
пошанування локальних святих [155], тобто тих осіб, які не включені до т. зв.
загального чи вселенського почитання, є вагомим аспектом у вивченні релігійної
культури тих регіонів, у яких переписані та побутували кириличні списки *Уставу*
церковного Єрусалимського.

Церковний рік у досліджуваних Місяцесловах розпочинається 1 (14 за
григоріанським календарем) вересня, у день пам'яті Симеона Стовпника, а дати
подано за юліанським календарем (старим стилем). У цьому місяці вісім днів
присвячено пошануванню згаданих святих. Першою датою є 5 вересня – смерть
князя Гліба (бл. 991–1015), сина Володимира Великого [14; 34; 44; 60], 7 вересня
– святителя Іоанна, архієпископа Новгородського (+1186), який був
місцевошанованим святим із 1439 р. і канонізованим у 1547 р. [14; 23; 24; 34; 44].
Пам'ять святителя Кипріяна (бл. 1330–1406), митрополита Київського, яке
припадало на 16 число, згадується лише в одному рукописі останньої третини
XVI ст. [60]. Наступним днем пам'яті був 19 вересня, коли згадувалися
новоявлені чудотворці – благовірний Федір, князь Смоленський та Ярославський
(1233/1240 (?)–1299), і діти його – Костянтин та Давид, яких канонізовано 1467 р.
[14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76]. Наступного дня, тобто 20 вересня,
святкували великомучеників Михаїла Чернігівського / Київського (1179–1246) і
боярина / воєводи його Федора, канонізованих також у 1467 р. [14; 22; 23; 24; 26;
28; 34; 44; 60; 76]. На 25-те число припадала пам'ять преподобного Сергія,
ігумена Радонежського (1314 / 1322 (?)–1392) [7; 8; 14; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28;
30; 31; 34; 35; 44; 46; 51; 60; 64; 76; 88], а на 27-ме – преподобного Саватія

Соловецького (+1435) [23; 24; 34; 44]. Завершує вересень почитання преподобного Григорія Пельшемського (1315–1442) 30-го числа, який був канонізований 1549 р. [14; 23; 24; 44].

На один день менше попереднього місяця відведено для церковного шанування подвижників у жовтні. Уже першого числа згадується преподобний Сава Вишерський (+1460), зарахований до лику святих у 1549 р. [14; 23; 24; 34; 44; 60; 64], а наступного дня у двох кодексах згадано блаженного Андрія Юродивого [34; 60]. Четвертого жовтня у рукописі другої третини XVII ст. вписано пам'ять обретіння мощей святителів Гурія, архієпископа Казанського (1500–1563) і Варсонофія, єпископа Тверського (1495–1576), канонізованих 1595 р. [44], й наступного дня – святителів Петра, Іони, Олексія – митрополитів Київських [44]. Лише в одному рукописі, датованому останньою третиною XVI ст., згадано 14 жовтня святителя Діонісія, митрополита Київського (бл. 1300–1385) [26]. На 23 жовтня припадало перенесення мощей праведного Якова Боровицького, новгородського чудотворця (+1540), зарахованого до лику святих 1544 р. [44], а 29 жовтня – день упокоєння святителя Авраамія Богоявленського, архієпископа Ростовського (+1077) [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 64; 76].

Багато днів відзначення пам'яті києво-руських подвижників відведено у листопаді. Нами виявлено сім днів, присвячених їхньому почитанню. П'ятого листопада святкувалась пам'ять преподобного Варлаама, ігумена Хутинського Новгородського (+1192), який від 1461 р. зарахований до лику святих [7; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 31; 44; 60; 64, 76]. У цей же день у рукописних пам'ятках XVII ст. записано пам'ять святителя Іони, архієпископа Новгородського (+1470), канонізованого 1549 р. [34; 44; 64]. Одинадцять листопада відведено згадуванню блаженного Максима Юродивого Московського (+1434), [23; 24; 34; 44; 60], а 17 листопада – Никону Радонежському (1352–1426) [23; 24; 34; 44], які вважаються святими від 1547 р. У кодексі другої третини XVII ст. під 22-м числом святкувався благовірний Михайл, князь Тверський [44], а наступного дня – Олександр Невський, канонізований 1547 р. [14; 23; 24; 27; 34; 44; 60]. Ще два дні – 27 і 28 листопада – відведено святителям Ростовським – єпископу Якову

(+1392), канонізованому 1549 р. [5; 23], й архієпископу Федору (1340–1394), зарахованому до лику святих у XV ст. [23; 24; 28; 44; 60]. Окрім відзначення днів пам'яті святих, у листопаді також припадало святкування 26-го числа освячення церкви мученика Георгія у Києві, перед воротами собору Софії – Премудрості Божої (1051) [7; 8; 22; 23; 24; 26; 28; 44; 64; 88]. Наступного дня згадували знамення від ікони Богородиці в Новгороді, яке відбулося 1170 р. [23; 24; 26; 28; 44; 60; 64].

Зимовий період Місяцеслова відзначається найменшою кількістю києво-руських подвижників, яким відведено лише дев'ять днів. Третього грудня – преподобного Сави, ігумена Сторожевського Звенигородського (+1407), канонізованого 1547 р. [14; 23; 24; 34; 44], 21 грудня – святителя Петра, митрополита Київського (1260 ?–1326), який від 1339 р. зарахований до сонму святих [5; 7; 8; 14; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 30; 31; 34; 35; 36; 39; 44; 45; 46; 48; 50; 51; 56; 57; 58; 63; 64; 67; 72; 76; 78; 88]. У кодексі другої третини XVI ст. із фондів НМЛ переписувач досить розлого записав про дату та час смерті митрополита Петра та вказав про особливе його шанування серед вірян, адже, за його словами, моці святителя подають зцілення: «Престависѧ престѣпныи митрополи^т петръ всеѧ рѣши въ г^р ч^а ноци в лѣт^ѣ 5774 пась цркви вѣжю лѣт^ѣ н^ѣ мцѣ 5 н^ѣ положѣ бы^в въ градѣ москвѣ въ цркви оуспеніѧ стѣыѧ вѣдѧ юже са^м създалъ ѣ подаю^т исцѣленіѧ чѣныѧ єго моци прѣходѧщи^м ѣ до сѣго днѣ» [78, арк. 108].

На три дні більше відзначень пам'яті святих у січні. Так, 10 січня вшановували преподобного із 1547 р. – Павла Обнорського (1317–1429), канонізованого 1547 р. [14; 23; 24; 34; 44; 64], а наступного дня, 11 січня – блаженного Михаїла Клопського Новгородського юродивого (+1453 / 1456), зарахованого до лику святих у тому ж році, що й Павло Обнорський [14; 34; 44]. 17 січня згадано преподобного Антонія Римлянина, ігумена Новгородського (+1147) [34; 44; 60], 22 січня – святителя Антонія, єпископа Тверського (1411–1434), записаного у двох кодексах першої третини XVII ст. [34; 64] і лише в одній пам'ятці за 31 січня вписано пам'ять святителя Никити, єпископа Новгородського

(+1108), який був канонізований 1547 р. [34]. У лютому віднайдено дві дати почитання – це 11-те число, день пам'яті Дмитрія Вологодського Прилуцького (+1392 / 1406 ?) [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 64] і наступного дня, 12 лютого – святителя Олексія, архієпископа і митрополита Київського (+1378) [7; 14; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 31; 33; 34; 44; 60; 64; 76].

У першому місяці весни, 2 березня, відзначався празник святителя Арсенія, єпископа Тверського (+1409), канонізованого 1547 р. [14; 34; 44]. П'ятого березня згадувалося перенесення мощей Федора, князя Смоленського та Ярославського, і дітей його – Костянтина і Давида [34; 44; 60], а 11 березня – святителя Євфимія, архієпископа Новгородського (+1458), зарахованого до сонму святих у 1549 р. [14; 22; 26; 28; 34; 44; 60; 64]. 17 березня святкувалася пам'ять преподобного Макарія, ігумена Клязінського [34; 44], і 31 березня – святителя Іони, митрополита Київського [14; 23; 26; 28; 34; 44; 60; 64].

Квітень розпочинався із дня пошанування преподобного Євфимія, Суздальського чудотворця (1316–1404), яке припадало на перший день місяця [23; 24; 34; 60]. Цей святий, як і багато інших подвижників, був зарахований до собору святих 1549 р. Чотирнадцятого квітня згадувано пам'ять трьох віленських мучеників Антонія, Іоанна та Євстафія (+1347), святих від 1374 р. [5; 7; 8; 14; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 34; 42; 44; 45; 46; 48; 50; 51; 60; 64; 88]. Наступний день пам'яті припадав на 17 квітня, коли святкували преподобного Зосиму Соловецького (+1478), канонізованого 1574 р. [14; 23; 24; 34; 44; 88], а 26 квітня – святителя Стефана, єпископа Пермського (+1396), який був визнаний святим у 1549 р. [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 64].

Піком активності почитання києво-руських святих відзначається травень, саме цього місяця їм відведено 15 днів. Травневий Місяцеслов розпочинає під першим числом пам'ять Пафнутія Боровського (1394–1477) [14; 26; 28; 34; 44; 60; 64], а наступного дня, 2 травня спогадувалося перенесення мощей страсотерпців і благовірних князів Бориса та Гліба [5; 8; 14; 19; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 34; 36; 39; 41; 44; 45; 46; 48; 50; 51; 60; 64; 67; 71; 76; 77; 78; 88]. У більшості Місяцесловів *Єрусалимських Уставів* 3 травня згадується преподобний Феодосій,

ігумен Києво-Печерського монастиря (1009–1074) [2; 5; 8; 9; 14; 18; 19; 20; 21; 22; 24; 25; 26; 28; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 56; 57; 58; 60; 63; 64; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 76; 77; 78; 88]. У двох пам'ятках останньої третини XVI ст. 13 травня вписано святкування преподобного Макарія Глушицького (бл. +1462 ?) [23; 24], значно більшою популярністю відзначалися Ісидор Юродивий, Ростовський чудотворець (+1474), який святкувався 14 травня [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76], і 15 травня – святитель Ісаїя, єпископ Ростовський [14; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60]. У кодексі 1603 р. записано 18 травня перенесення мощей преподобного Перековського монастиря (біля Новгород) – Єфрема [34]. 20 травня у Місяцесловах значиться обретіння мощей святителя Олексія, митрополита Київського (+1378) [7; 14; 20; 22; 23; 24; 26; 28; 30; 34; 39; 44; 46; 50; 51; 60; 64; 76; 88], а 21 травня – рівноапостольного князя Костянтина і його дітей – Михаїла та Федора Муромських [34; 44], пошанування яких зафіксовано у рукописах XVII ст. Наступним днем відзначення пам'яті киево-руських святих було 23 травня – обретіння мощей святителя Леонтія, єпископа Ростовського (бл. +1077) [7; 8; 14; 19; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 34; 39; 44; 45; 46; 51; 52; 60; 64; 67; 76], і цього ж дня – преподобного Никити Стовпника, Переславського чудотворця (+1186) [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76; 88]. 24 травня святкувалася пам'ять преподобної Євфросинії Полоцької (1101 / 1105–1167), що засвідчують два рукописи XVI ст. [26; 28]. На 26 травня припадало обретіння мощей преподобного Макарія, ігумена Клязинського, за Місяцесловами XVII ст. [34; 44], а на 27 травня – святителів Московських – Кипріяна, Фотія та Іони [26; 28; 44]. Наступного дня, 27 травня вшановувалася пам'ять святителя Ігнатія, єпископа Ростовського (+1288) [14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76], і 29 травня – Іоана Юродивого, Устюжського чудотворця (+1494), канонізованого 1547 р., який згадується у рукописі другої третини XVII ст. [44].

Першого червня відзначався день пам'яті преподобного Діонісія Глушицького (1363–1437), канонізованого 1547 р. [14; 24; 34; 44; 60], а 3 червня святкували стрітіння чудотворної ікони преподобного Димитрія Вологодського [23; 24; 44; 60]. Празник преподобного Кирила, ігумена Білозерського (1337–

1427), припадав на 3 червня [7; 8; 14; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76]. Наприкінці цього місяця згадувано пам'ять ще двох святих: 25 червня – праведних благовірних князів Петра і Февронії, Муромських чудотворців (+1228) [34; 44] і 27 червня – блаженного Миколи Кочанова, юродивого (+1392) [34].

За Місяцесловом кодексу останньої третини XV ст., 1 липня відзначалося перше перенесення мощей святителя Петра, митрополита Київського, яке відбулося 1472 р. [76]. 5 липня святкували перенесення мощей преподобного Сергія Радонежського (1422) [34; 44]. На 8 травня припадало два празника, перший – знамення від ікони Благовіщення Богородиці (1290 ?) [23; 44] та другий – преподобного Прокопія Юродивого, Устюжського чудотворця (+1303), канонізованого у 1547 р. [23; 24; 34; 44]. На 10 липня припадала пам'ять преподобного Антонія, ігумена та засновника Києво-Печерського монастиря [5; 7; 14; 19; 20; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 31; 34; 44; 46; 51; 60; 64; 88], а наступного дня, 11 липня, святкувалася пам'ять блаженної та рівноапостольної Ольги, княгині Київської (910–986) [7; 14; 22; 25; 26; 28; 30; 34; 44; 60; 76]. У кількох рукописах останньої третини XV ст. [76] і останньої третини XVI ст. [IP, ф. 302, № 18, 19] пам'ять княгині Ольги відзначалася 11 червня. Подібна ситуація була й зі святкуванням Антонія Печерського, яке фіксувалося 7 травня у кодексах XVI ст. [IP, ф. 302, № 18, 19] і XVII ст. [14; 34; 44]. Майже усі Місяцеслови містять святкування рівноапостольного Володимира Великого, князя Київського, хрестителя Русі (960 / 963–1015) [2; 5; 7; 8; 9; 14; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 56; 57; 58; 60; 63; 64; 66; 67; 68; 69; 70; 76; 77; 78; 88]. Ще один день пам'яті страсотерпців, братів Бориса і Гліба, відзначався 24 липня [2; 7; 8; 9; 14; 18; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 56; 57; 60; 63; 64; 66; 67; 68; 69; 70; 76; 77; 78; 88], а 27 липня святкували блаженного Миколу Кочанова, юродивого (1392) [34; 44; 60].

У серпні киево-руським святим відведено дев'ять днів і один день – святкуванню Вишгородської (Володимирської) ікони Богородиці. На 2 серпня припадало відзначення блаженного Василя юродивого, Московського

чудотворця (1462 / 1469–1557), зарахованого до лику святих 1588 р. [24; 34; 44], а на 7 серпня – преподобного Пімена Многотерпеливого (XI ст.) із Близніх печер Києво-Печерської обителі [5]. Преподобним, спочиваючим у Близніх печерах Федору та Василю (XI ст.) відведено 8 серпня у Місяцеслові рукопису першої третини XVII ст. [5]. 13 серпня відзначалося обретіння мощей блаженного Максима юродивого (1547) [34; 44; 60], а наступного дня, 14 серпня, – перенесення мощей преподобного Феодосія Печерського [5; 7; 26; 28; 30; 88]. 19 серпня святкувалася пам'ять святителя Птирима, єпископа Пермського (+1455) [23; 24], 21 серпня – преподобного Авраамія Ростовського [14; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 44; 51; 60], 24 серпня – друге перенесення мощей святителя Петра, митрополита Київського (1479) [14; 19; 22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60], 26 серпня – стрітіння животворної ікони Вишгородської (Володимирської) ікони Богородиці у Москві (1395) [22; 23; 24; 26; 28; 34; 44; 60; 76] і 30 серпня – преподобного Олександра, ігумена Свірського (1448–1533), канонізованого у 1547 р. [14; 23; 27; 34; 44].

Сформовані першопочатково, тобто на момент створення кодексів, Місяцеслови згодом дописувалися. Так, завершений календар рукопису останньої третини XV ст. [76] доповнився святкуванням на 5 липня – перенесенням мощей Сергія Радонежського, так само записано й про два наступні свята: 7 липня – Новоявлення Казанської ікони Богородиці (1579) і 30 серпня – день пам'яті Олександра Свірського. Доповнювався текст Місяцесловів *Єрусалимського Уставу* початку XVI ст. [30], зокрема святкуванням пам'яті Євфросинії Полоцької (23 травня), Кирила Білозерського (9 червня), а також кодексу 1515 р. – пам'яттю Іоанна Новгородського (7 вересня) [19].

Фактографічна інформативність Місяцесловів слугує також одним із аспектів атрибуції пам'яток. Прикладом може слугувати *Єрусалимський Устав* останньої третини XV ст. [76], який, за даними Місяцеслова був переписаний у період між 1474 і 1479 рр. Адже відомо, що Ісидор Юродивий помер у 1474 р. і відразу почитався місцевою єпархією, у цьому ж році місцевошанованим святим став й Ісає Ростовський за урядування архієпископа Ростовського – Вассіана Рила

(+1481). Ще одним підтвердженням датування є й внесення до календаря кодексу під 1 липня дня перенесення мощей святителя Петра, митрополита Київського, яке відбулося у цей же день 1472 р., а друге перенесення останків цього святого було 24 серпня 1479 р. Також можна припустити, що цей рукопис міг бути переписаний у тодішніх межах канонічної території Ростовської єпархії [122, р. 108]. Серед 23 києво-руських святих, територіально репрезентованих різними єпископіями Київської та Московської митрополій – п'ять подвижників «просіяли» саме на Ростовщині. Ще одним аргументом на підтвердження нашої гіпотези про ростовське походження досліджуваного списку *Єрусалимського Уставу* із фондів НМЛ є той факт, що власне на Ростовщині міг почитатися до часу всецерковного святкування місцевошанований з 1474 р. святитель Ісає, єпископ Ростовський, і «народно» вшановуватися як святий щойно спочилий (1474) Ісидор Юродивий, Ростовський чудотворець [122, р. 108].

У ході вивчення складу пам'яток нам вдалося умовно класифікувати тексти рукописів на п'ять груп, основним критерієм чого були особливості побудови розділу Уставу церковним службам. З'ясовано та досліджено структуру змісту, зокрема його основну та додаткову частини, а також проаналізовано календарний розділ кодексів, який часто слугує додатковою атрибутивною ознакою при датуванні пам'яток.

2.2. Специфіка організації книжкового блока

Кодикологічне дослідження книжкового блока рукописних списків *Єрусалимського Уставу* полягає найперше у визначенні часу їх створення на основі записів переписувачів, а у випадку кодексів без зазначення часу – переписування за філігранологічним аналізом паперу. Досліджується обсяг рукописів, формат, розмір, структура кодексів, особливості організації сторінки і тексту, палеографічні характеристики, а також оздоблення пам'яток і стан збереженості.

Досліджувані кодекси за часом створення охоплюють період від останньої третини XV ст. до другої третини XVII ст. Серед 64 рукописів, лише незначна

частина списків дійшла до наших днів із прямою вказівкою на дату виготовлення. В 11 манускриптах переписувачами записаний рік чи проміжок часу завершення роботи над книгою. Кодекси датувалися за чотирма варіантами: 1) від створення світу; 2) від Різдва Христового; 3) за двома системами літочислення; 4) за роками правління королів чи місцевих державців [123, с. 16].

Перша категорія представлена трьома рукописами із фондів ІР НБУВ. Це книги, переписані у період від 1 листопада до 12 червня 7023 р. (1515 р.) [19], 3 квітня 7098 р. (1590 р.) [23] і 7111 р. (1603 р.) [21]. Другий варіант проставлення року трапляється на п'яти кодексах XVI ст. і XVII ст. – завершених 1594 р. [55], 9 березня 1619 р. [48], 18 грудня 1627 р. [35], 18 травня 1629 р. [59] і 6 жовтня 1632 р. [5]. Третя група представлена рукописом із зазначенням на ньому двох років (від часу створення світу та від Різдва Христового) трапляється лише в одному рукописі, який переписано у проміжку від 13 лютого до 27 серпня 7121 р. і 1612 р. [31]. Четвертий варіант датування репрезентований двома рукописами із Галичини (Руського воєводства) XVI ст. У кодексі середини XVI ст. писар зазначив, що рукопис завершено при правлінні короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа (1548–1572), якого він назвав «руським», та шляхтичів Чолганських герба Сас із Тухлі (Сколівський р-н, Львівська обл.) [41]. Із згадуванням правління державців Івана та Миколая Лянскоронських 19 грудня завершено переписування *Єрусалимського Уставу* останньої чверті XVI ст. із колекції ЛННБ [47].

Кодекси без вказівки на час створення атрибутовано за філігранологічним аналізом їх паперу. Найдавніший кириличний список *Єрусалимського Уставу*, збережений в Україні, представлений XV ст. – це манускрипт із зібрання НМЛ, який, за нашими дослідженнями, створений у період між 1474 і 1479 рр. [76]. Рукописів XVI ст. без року виготовлення виявлено 30 одиниць. Перша третина XVI ст. репрезентована чотирма кодексами [1; 22; 30; 61], друга третина XVI ст. – одинадцятьма [18; 25; 28; 43; 57; 66; 67; 69; 74; 77; 78], а остання третина сторіччя – п'ятнадцятьма [20; 24; 26; 27; 36; 27; 38; 46; 49; 52; 58; 60; 68; 72; 74].

Книгами, датованими першою третиною XVII ст., визначено 21 список *Єрусалимського Уставу* [2; 6; 7; 8; 9; 14; 17; 21; 33; 39; 42; 45; 50; 51; 56; 63; 64; 70; 71; 73; 88], а початком другої третини цього ж сторіччя – один кодекс [44]. Порівняним зменшенням рукописної продукції у XVII ст. пояснюється поява друкованих *Уставів*, які почали видаватися у Москві 1610 р. [100; 224, с. 78] та перевидавалися у 1633 р. [96; 224, с. 81], 1641 р. [99; 224, с. 83], 1682 р. [101; 224, с. 98], 1695 р. [97; 224, с. 103], 1700 р. [98; 224, с. 105] і більше 15 разів – у XVIII ст. [158]. Хронологічні показники нашого датування відображено у Додатку № 1.

Під час філігранознавчого дослідження паперу рукопису останньої третини XV ст. [76] виявлено два варіанти зображення «голови теляти». У першому варіанті «голова теляти» із квіткою з шістьма пелюстками. Це зображення трапляється на більшій частині аркушів кодексу – 190 аркушах (у проміжку між арк. 4 і 387). Виявлений водяний знак, віднайдений у електронному каталозі філіграней Герхарда Піккарда, тотожний зображенню під номером 70113 і датується 1473 р. [340, № 70 113]. На інших 23 аркушах (у діапазоні між арк. 390 і 434) «голова теляти» доповнена короною та квіткою з п'ятьма пелюстками. У того ж Г. Піккарда ця філігрань датована 1476 р. під № 68 160 [340, № 68 160]. Місце виготовлення паперу із зображенням останньої філіграні Г. Піккард відносить до італійської Брешиї (Brescia), розташованої на півночі країни.

Папір рукописів першої третини XVI ст. містить філігрань із зображенням голови людини і вузла [30], подібні знаки в альбомі філіграней Чарльза Бріке датовані 1485–1495 рр. під № 15 637 і 1492–1495 рр. під № 11 990 [336]. В іншому манускрипті [1] – папір із філігранню кабана, яка Г. Піккардом датована 1525 р. під № 85 567 [340]. 1527 роком датовано папір рукопису [22] із зображенням єдинорога, який віднайдено в альбомі Миколи Ліхачова за № 1525 [237]. Папір *Єрусалимського Уставу* із колекції НБ ЛНУ [61], який віднесено до першої третини XVI ст., містить філігрань у вигляді літери «М» із шестикутною зіркою вгорі на гербовому щиті, яка тотожна знаку № 8390 в альбомі Ч. Бріке й датована 1529 р. [336].

На папері кодексів другої третини XVI ст. вміщено водяні знаки із зображеннями кабана та герба Гоздава. У рукописі з фондів ЛННБ [43] виявлено чотири варіанти філіграні кабана, які подібні до аналогів у виданні Едмундаса Лауцявичюса під № 3647, 3655, 3657, 3702 і визначені 1530, 1551–1558 рр. [235]. Періодом між 1542 і 1547 рр. датований водяний знак кабана у рукописі НМЛ [75], такий знак міститься в альбомах Г. Піккарда за № 85 590 (1543 р.) [340] і Ч. Бріке № 13 577 (1542–1547 рр.) [336]. Папір із зображенням кабана № 13 579 [336] і № 3698 [235] дозволив віднести час написання рукопису [78] до періоду між 1549 і 1578 рр. У кодексі із фондів ІР НБУВ [25] філігрань датована 1556 р. за подібним знаком в альбомі М. Ліхачова № 1775 [237]. Три варіанти зображення кабана містяться на папері ще одного кодексу з ІР НБУВ [28]. Варіанти філіграні датовані 1551–1559 рр., їх аналоги віднайдено у праці Е. Лауцявичюса за № 3657 (1551, 1554 р.), № 3655 (1558 р.) і № 3660 (1559 р.) [235]. Філігрань із № 3660 за альбомом Е. Лауцявичюса також міститься на папері кодексу із фонду 2 ЛННБ [41; 235].

Упродовж 60–70-х рр. XVI ст. переписано три рукописи із зібрань ЛННБ [57] і НМЛ [66; 67]. Варіанти філіграні кабана у першому рукописі визначено за альбомами Е. Лауцявичюса № 3661 (1560 р.) [235] й Олександра Мареша № 365 (1574 р.) [339]. У двох інших кодексах філіграні датовані за виданням Ч. Бріке – № 13 583 (1560–1571 рр.) [336] і Е. Лауцявичюса – № 3698 (1567 р.) [235].

Філігрань герба Гоздава виявлена у рукописі із фондів НМЛ [77], яка під № 12 8172 трапляються в альбомі Г. Піккарда й датована там 1540 р. [340]. В іншому рукописі з тієї ж збірки [69] папір містить зображення герба Гоздава № 7150 (1554–1571 рр.) [336] та кабана – подібно до № 3660 (1559 р.) [235]. Схожа ситуація використання паперу із двома водяними знаками і в списку *Єрусалимського Уставу* з фонду 301 ІР НБУВ [18], герб Гоздава подібний до № 1697 (1541–1542 рр.) у виданні М. Ліхачова [237] і № 7150 (1554 р.) у Ч. Бріке [336], а зображення кабана атрибутовано за № 1755 (1554 р.) в альбомі М. Ліхачова [237].

Наступна група рукописних кодексів, датованих за філігранологічним дослідженням паперу останньою третиною XVI ст., містять водяні знаки із зображенням кабана, глечиків, гербів – Сокира, Еліта, Любич, Гоздава, а також підкови і поштового різька.

Зображення кабана трапляється у восьми рукописах [27; 36; 37; 38; 47; 52; 58; 74] і датується за альбомами філіграней 1556–1594 рр. Аналоги цього знака містяться в альбомах М. Ліхачова – № 1775 (1556 р.) [27; 237], Г. Пікарда – № 85 585 (1573 рр.) [74; 340] та О. Мареша – № 354 (1568 р.) [37; 339], № 368 (1578–1583 рр.) [52; 339], № 371 і № 380 (1574–1581 рр.) [47; 339], № 383 (1594 р.) [36; 339] № 382, 383 (1594 р.) [38; 58; 339].

Філігрань глечика у п'яти варіантах міститься на папері двох кодексів із колекції ІР НБУВ [26; 27]. Перший її різновид – коли глечик із розетою, квіткою та літерами “IV” подібний до знака № 12 742 в альбомі Ч. Бріке й датується 1550, 1556, 1557, 1585 рр. [27; 336]. Глечик із розетою, квіткою та літерами “SB” подібний до № 12 701 (1573 р.) [27; 336], а глечик із розетою, півмісяцем та літерами “BR” (?) наближений до № 12 804 у тому ж виданні Ч. Бріке з датами 1587, 1588, 1596 рр. [27; 336]. В іншому рукописі – зображення глечика із однією ручкою, розетою, півмісяцем і літерами “PO”, який у Ч. Бріке поданий під № 12 804 (1587–1588 рр.) [26; 336], ще один глечик – із двома ручками, чотирилишником і літерами “AC” – подібний до № 12 878 і визначений Ч. Бріке 1596 р. [26; 336].

Герб Сокира виявлено у трьох рукописних *Уставах* [38; 52; 68]. Два варіанти цього зображення датуються в альбомі О. Мареша 1584 р. (№ 1567) [52; 339] і 1599–1600 рр. (№ 1571) [38; 339]. Третій варіант герба Сокира у каталозі Е. Лауцявичюса подібний до № 1702, 1703, 1704 і визначений 1594–1600 рр. [69; 235].

Папір рукопису із колекції ЛННБ [46] містить філігрань – герб Еліта. Цей знак міститься в альбомі Кароля Бадецького під № 99 і датований 1589 р. [334].

Значно більше трапляється використання паперу із водяним знаком герба Любич. У кодексі фонду 2 ЛННБ [36] філігрань відповідає № 1456 у виданні

О. Мареша й атрибутована 1590 р. [36; 339]. Цей герб міститься й на папері рукописних книг із колекції ІР НБУВ. У першому випадку знак, подібний до № 57 у довідниковому каталозі авторства Івана Каманіна й Олександри Вітвіцької, датований 1591–1594 рр. [20; 219], а в другому – до № 95 (1599 р.). [26; 219].

Філігрань герба Гоздава виявлена у кодексах із фондів ІР НБУВ [20] і ЛННБ [49]. Водяний знак одного рукопису тотожний знаку № 292 (1592 р.) в альбомі І. Каманіна й О. Вітвіцької [20; 219], а іншого кодексу – до № 302 (1599 р.) у тому ж виданні [49; 219].

Герб Підкова міститься на папері двох манускриптів із збірок ЛННБ [38; 49]. У рукописі з фонду 3 знак подібний до № 10, 13, 14 в альбомі І. Каманіна, О. Вітвіцької (1567–1578 рр.) [49; 219], а у кодексі фонду 2 герб схожий на свого відповідника у виданні Тетяни Діанової та Любові Костюхіної під № 1074, який датований 1604 р. [38; 121].

Поштовий ріжок виявлено на папері книги із фонду 3 ЛННБ [49], який схожий до № 2979 в альбомі Е. Лауцявичюса і визначений 1601 р. [235].

Детального аналізу водяних знаків потребує кодекс, також віднесений до останньої третини XVI ст. із колекції НБ КНУ [60], папір якого містить кілька філіграней. На арк. 5–90 виявлено зображення ведмедя, яке подібне до знака під № 2505 в альбомі водяних знаків Е. Лауцявичюса й датоване 1574 р. [235]. На наступних аркушах із № 92–134 розміщене зображення двох варіантів герба Абданк. Перший варіант цього знака округлої форми і подібний до відповідників у альбомах Ядвіги Сінярської-Чапліцької під № 221 і датується 1573 р. [342], у виданні І. Каманіна та О. Вітвіцької фігурує схожий знак під № 165, але з датою 1581 р. [219], у Е. Лауцявичюса датується 1578–1580 рр. (№ 1037) [235]. Другий варіант герба Абданк зображений у подовгастому вигляді. Зображення подібне до знака № 1031 в альбомі Е. Лауцявичюса й датується там 1580–1584 рр. [235]. Варто відзначити, що використання подібного паперу із філігранню герб Абданк зафіксоване у друкованому *Апостолі* 1574 р., виданому у Львові Іваном Федоровичем [113, с. 290]. На арк. 136–348 виявлено філігрань, яку не вдалося атрибуувати за доступними альбомами водяних знаків. Ця філігрань складається

із трьох подвійних кіл, з'єднаних між собою, а внизу під ними – стрічка із написом: “PERRE”. На папері арк. 352–412 уміщено зображення перекресленої літери “S” на гербовому щиті. Виявлене зображення схоже до свого відповідника у довідниковому виданні Е. Лауцявичюса під № 3395, воно датоване там між 1570 і 1571 рр. [125, с. 25; 235]. За дослідженнями Наталії Бондар, схожий знак міститься й на папері віленського видання *Євангелія* 1575 р. [113, с. 290].

За допомогою філіграней також датовано *Єрусалимські Устави*, переписані у першій і другій третинах XVII ст., які збережені без точних відомостей про час створення.

Зображення півня на гербовому щиті з літерами «ASO» угорі містить папір рукопису з фонду 2 ЛННБ [39]. Аналог цього знака під № 2822 уміщено в альбомі філіграней Е. Лауцявичюса й датовано там 1602 р. [235]. Цим самим роком датовано папір іншого рукопису [21], який містить водяний знак у вигляді герба Сокира. Подібна філігрань трапляється у Е. Лауцявичюса – № 1708 [235].

Три водяних знаки виявлено у кодексі, який у 1602 р. був придбаний Василем Рудаником [64, арк. 286]. Перший, герб Гоздава, датований 1614 р. за схожим аналогом у виданні Т. Діанової (№ 785) [298], другий містить зображення голови єдинорога у круглomu картуші і подібний до № 1418 (1615 р.) в альбомі Е. Лауцявичюса [235]. Третій знак – лев на гербовому щиті, схожий до № 2250 (1599 р.) у тому ж альбомі філіграней [235].

Водяний знак із гербом Любич виявлено на папері іншого списку *Уставу* із зібрання ІР НБУВ [7]. Подібна філігрань є в альбомах І. Каманіна й О. Вітвіцької під № 404 [219] і Т. Діанової, Л. Костюхіної – № 1074 [121] і датована 1604 р. Цей кодекс у лютому 1605 р. був вкладений до храму м. Олика [7, арк. 20 зв., 21 зв.].

Кодекс Ркк-54 із фондів НМЛ [63] переписаний на папері із філігранню герба Абданк, який аналогічний № 460 альбому І. Каманіна, О. Вітвіцької з датою 1608 р. [219], та зображенням людської фігури на тварині в декорованому овальному картуші – подібному до № 465 у довідковому виданні Т. Діанової, визначений 1614 р. [298].

Між 1611 і 1619 рр. було переписано кодекс із фонду 77 ЛННБ [56]. На папері виявлено чотири типи філіграней: 1) ключі – зображення під № 857 (1611 р.) в альбомі І. Каманіна, О. Вітвіцької [219]; 2) два варіанти герба Сокира у тому ж альбомі під № 563 і 584 (1612 р.) [219]; 3) варіант герба Ріка – схожий до № 643 у виданні Т. Діанової й датоване 1618 р. [298]; 4) людська фігура на тварині – аналог у виданні Т. Діанової та Л. Костюхіної під № 1235 (1619 р.) [121].

Під час філігранологічного аналізу *Єрусалимського Уставу* з фонду 312 ІР НБУВ [33] встановлено, що папір рукопису із водяним знаком герба Гоздава, який подібний до відповідного знака в альбомі Т. Діанової, Л. Костюхіної під № 894 [121] та герба Сокира – № 1226 [121]. Ці філіграні датовані 1614–1615 рр., що дало підстави датувати і сам кодекс першою третиною XVII ст. Ще один варіант герба Гоздава є на папері кодексу із фонду 3 ЛННБ [51], який відповідає № 604 у виданні І. Каманіна та О. Вітвіцької з датами 1617, 1622 рр. [219], а також № 895 в альбомі Т. Діанової та Л. Костюхіної (1622 р.) [121].

Папір кодексу із колекції ХДНБ [88] датований нами 1614 р. Водяні знаки пам'ятки представлені двома зображеннями: герба Гоздава і людської фігури на тварині. Перший знак ідентифіковано за працею Т. Діанової, Л. Костюхіної – № 893 [121], а другий – за альбомом Т. Діанової (№ 465) [298].

Зображення герба Сокира, відмінне від попереднього, виявлено у кодексі із фонду 30 ІР НБУВ [17], цей знак під № 776 Т. Діановою датований 1618 р. [298]. Ймовірно, 1619 р. переписано *Церковний Устав* [6], папір якого містить водяний знак у вигляді людської фігури на тварині в орнаментальному картуші – № 1235 [121]. Цим роком датовано філігрань герба Сокира у кодексі із фонду 3 ЛННБ [50], аналогічний водяний знак під № 1228 є в альбомі Т. Діанової та Л. Костюхіної [121].

Поштовий ріжок на гербовому щиті з літерою “В” виявлено на папері наступного кодексу [14]. Цей водяний знак датується 1619–1622 рр. № 660; № 1152 [121]. Папір рукопису 20-х рр. XVII ст. [45] містить зображення людської

фігури на тварині у декорованому овальному картуші, яке подібне до № 1236 [121] й датоване 1622 р.

Список *Єрусалимського Уставу* із першого фонду ІР НБУВ [8] містить філігрань двоголового орла, який у довідковому альбомі Т. Діанової і Л. Костюхіної атрибутований 1623 р. за № 1010 [121].

Ідентичні зображення герба Гоздава знаходяться на манускриптах із фондів ЗОКМ [2] і НМЛ [70]. Тотожна філігрань віднайдена в альбомі Е. Лауцявичюса за № 2043, вона датована 1624 р. [235].

У першій третині XVII ст. переписано *Єрусалимський Устав* із колекції ІР НБУВ [9], папір якого містить водяний знак із зображенням людської фігури на тварині на гербовому щиті. Подібна філігрань знайдена в альбомі Т. Діанової з датою 1628 р. – під № 464 [298]. Цей рукопис очевидно поновлювався, адже аркуші у кінці книжкового блока переписані іншою рукою [9, арк. 219–224]. Завдяки проведеному аналізу водяних знаків цих аркушів встановлено, що блок поновлювався у 1688–1689 рр. На папері арк. 219–224 – філігрань двоголового орла, який аналогічний № 519 у виданні Т. Діанової [298].

Першу третину XVII ст. завершує рукопис НМЛ [73]. Папір пам'ятки містить зображення лева на гербовому щиті, яке подібне до № 2251 в Е. Лауцявичюса й датоване 1630 р. [235].

Початком другої третини XVII ст. визначено кодекс із фонду 3 ЛННБ [44]. Виялено два типи водяних знаків – голови єдинорога та бика. Перше зображення – в округлому картуші з написами. Воно подібне до аналога у виданні І. Каманіна й О. Вітвіцької під № 1114 з датою 1636 р. [219], а також під № 285 у книзі Т. Діанової і Л. Костюхіної – 1638 р. [121]. Другий знак у декорованому картуші подібний до № 1194 у І. Каманіна та О. Вітвіцької, датований 1637 р. [219].

Рукописні списки досліджуваних *Уставів церковних Єрусалимських* – це значні за кількістю аркушів кодекси. Залежно від особливостей побутування кожного, збереглися у повному об'ємі або із незначними втратами аркушів чи навіть у фрагментарному вигляді.

Найбільшим за об'ємом збережених аркушів є *Устав* другої третини XVII ст. із фонду 3 ЛННБ, який містить 807 арк. [44], а також рукописи із колекції ІР НБУВ останньої третини XVI ст., які складаються з 562 арк. [24] і 518 арк. [23]. Є кодекси із об'ємом 486 арк. [34], 475 арк. [22], а найдавніший список нашого дослідження дійшов на 435 арк. [76]. Кілька пам'яток збереглося лише на кількох аркушах – 2 арк. [37], 5 арк. [6], їх дослідження може стати предметом вивчення кириличної фрагментології.

За допомогою методу визначення середнього арифметичного, додавши наявні числа кількостей збережених аркушів у кодексах без втрат чи із незначною кількістю відсутніх аркушів і поділивши на кількість збережених рукописів, можна припустити, що «ідеальний» список *Єрусалимського Уставу* міг складатися із понад 340 арк. (кодекс із 807 арк. не використовувався при обрахунку).

Аркуші рукописних книг на сьогодні згруповані у зшитки переважно по 8 арк. у кожному [18; 19; 22; 25; 30; 34; 47; 60; 61; 88]. Є зшитки із 12 арк. [38; 41; 43; 44; 63; 66; 75] та 10 арк. [9; 21; 36; 55; 68]. Однак трапляються випадки, коли зшитки не мають сталої кількості аркушів і складаються із 2 арк. [61], 3 арк. [5; 7; 17; 21], 4 арк. [19; 30], 6 арк. [19; 30], 10 арк. [30], 14 арк. [66] і 16 арк. [43]. Залежно від об'єму аркушів рукописів різною є кількість цих зшитків: 97 [44], 69 [24], 65 [23], 63 [34], 60 [22], 54 [88], 53 [60], 49 [1], 47 [31], 46 [61], 45 [18], 42 [30], 40 [19], 39 [5], 38 [7; 14], 37 [8], 36 [43], 35 [33], 33 [28], 31 [64], 27 [17], 26 [35], 22 [21].

Практично усі зшитки досліджуваних кодексів *Єрусалимського Уставу* містять сигнатури часу створення пам'яток. Однак у семи рукописах XVI ст. [20; 22; 28; 30; 68; 69; 74], а також у двох XVII ст. [35; 42] вони відсутні, що пояснюється значним зрізуванням нижніх берегів аркушів при поновленні книжкового блока. Наявні сигнатури проставлені виключно кириличними цифрами коричневим атраментом, а також у поєднанні з використанням кіноварі у десяти манускриптах [9; 25; 33; 34; 41; 45; 56; 67; 72; 88]. Сигнатури пізнішого часу, тобто ті, які записувалися при повторному перешиванні блока та

виготовленні нової оправи, в одному випадку виконані чорнилом [18]. Номери зшитків розміщені переважно на їх першому аркуші або й останньому ближче до зовнішнього берега внизу сторінки [1; 2; 5; 8; 14; 23; 26; 27; 33; 38; 41; 43; 44; 46; 47; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 63; 64; 67; 70; 71; 72; 73; 75; 77; 78; 88]. Траплялися випадки, коли сигнатури записувалися ближче до середини нижнього берега [7; 9; 18; 19; 21; 24; 25; 31; 34; 36; 45; 48; 61; 66; 76]. У кодексі першої третини XVII ст. із фондів ЛННБ сигнатура проставлена лише на першому зшитку [45]. Унікальним прикладом формування зшитків блока слугує *Єрусалимський Устав* із фонду 306 ІР НБУВ [27], адже він містить два рахунки нумерації. Перший рахунок складається із 22, а інший – 17 зшитків.

Досліджувані кодекси нумеровані переважно при науковому опрацюванні співробітниками бібліотек і музеїв в XIX–XXI ст. У шести пам'ятках виявлено фоліацію у період їх використання за призначенням. Поновлені аркуші рукопису другої третини XVI ст. [18] при реставрації середини XVII ст. було пронумеровано кириличними цифрами, які зараз містяться на арк. 2–22. Аркуші кодексу останньої третини XV ст. [76] пронумеровано також кириличними цифрами, але у XVIII ст. у зовнішньому нижньому куті аркушів 1–434. При цьому обрахунку допущено помилку – арк. 32 було пронумеровано як арк. 33. Первинна фоліація, тобто нумерування аркушів на момент переписування рукописів, міститься у двох кодексах [35; 88] і одному фрагменті [6].

Список *Уставу* із колекції ХДНБ пронумеровано коричневим атраментом кириличними цифрами у верхньому зовнішньому куті аркушів 1–156, таким же чином проставлено фоліацію у рукописі 1627 р., однак вона охоплює весь об'єм аркушів [35]. На п'яти аркушах фрагмента *Єрусалимського Уставу* з фонду першого ІР НБУВ [6] фоліація того ж типу із номерами аркушів із 3 по 7.

Решта *Уставів* пронумерована арабськими цифрами олівцем у зовнішніх верхніх кутах аркушів або за допомогою коричневого атраменту [7; 22; 26; 27; 33; 34; 38; 41; 55; 56; 61] і чорнила [8; 14; 37; 39; 42; 66; 67; 71; 77; 88].

Кодекс 1632 р. із фондів ІР НБУВ [5] містить три нумерації. Спершу розташована фоліація XX ст. арабськими цифрами олівцем у правому верхньому

куті з арк. 1 до 27, після якої пагінація XVII–XVIII ст. проставлена кириличними цифрами коричневим атраментом угорі лінійної рамки (с. 1–2, 2, 4–94, 93, 96–287, 1 пуст. с.), після чого нумерація починається заново того ж таки XVII–XVIII ст. кириличними цифрами коричневим атраментом угорі лінійної рамки (с. 1–256, 265–266). Посторінкова нумерація уміщена й на сторінках пам'ятки першої третини XVI ст. із збірки НБ ЛНУ [61], яка проставлена у другій половині XIX – на початку XX ст.

Усі без винятку *Єрусалимські Устави* переписані на ганчір'яному папері білого кольору. За особливостями розміщення зображення водяних знаків на папері кодексів було визначено формат книжкових блоків [238]. У процесі дослідження встановлено, що 55 списків із 64 за форматом *in folio*, тобто у другу частину аркуша (2°) і дев'ять – *in quarto* або у четверту частину аркуша (4°). Рукописи четвертого формату представлені одним кодексом останньої третини XV ст. [76] та одним – першої третини XVI ст. [1], чотирма книгами другої третини XVI ст. [41; 43; 77; 78] і трьома – останньої третини XVI ст. [23; 24; 27]. Розмір книжкових блоків для другого формату завдовжки коливався від 245 мм до 330 мм, а завширшки у діапазоні 163–213 мм. Що стосується кодексів четвертого формату, то варто відзначити, що розмір книжкового блока завдовжки може вимірюватися від 180 до 200 мм і завширшки у 123–160 мм. Прикладом найбільшої пам'ятки форматом *in folio* є рукопис першої третини XVII ст. із фонду 3 ЛННБ [50] – 330 x 200 мм, а найменшої – кодекс другої третини XVI ст. із фонду 302 IP НБУВ [22], розмір сторінки якого становить 245 мм у довжину і 163 мм у ширину. Найбільшим кодексом форматом *in quarto* є список *Уставу* другої третини XVI ст. із фонду 3 ЛННБ [43] і вимірюється 205 мм завдовжки і 155 мм завширшки, а найменшим у цьому форматі – пам'ятка останньої третини XV ст. із збірки НМЛ [76], розмір якої становить 180 x 123 мм.

Враховуючи регламентуючий характер досліджуваних книг, їх текст писався в один стовпець, що передбачало наявність достатніх полів для записів-приміток чи вказівників, умовних позначень і скорочень як самого переписувача, так і користувачів. Проте винятком є кодекс другої третини XVI ст. із колекції IP

НБУВ [28], текст якого розміщено у два стовпці із відповідною розліновкою дзеркала запису, стовпців і рядків. У восьми пам'ятках XVI–XVI ст. із зібрань ІР НБУВ та ЛННБ [5; 21; 30; 39; 41; 45; 51; 55] на зовнішніх берегах часто трапляються використання вказівників у вигляді руки, яка вказує на окремі елементи текстів – т. зв. «манікули».

Розмір дзеркала запису основного тексту коливався залежно від розміру аркушів і становив для кодексів *in folio* переважно від 165 мм до 260 мм завдовжки і від 110 мм до 160 мм завширшки. Розмір поля тексту кодексів четвертого формату завдовжки становить від 145 мм до 170 мм і в ширину коливається від 90 мм до 115 мм. Своєрідно до розміщення тексту підійшов переписувач кодексу 1603 р. [34]. Розмір аркуша його рукопису складає 300 x 195 мм, а розмір записаного тексту становить 195 x 100 мм, таким чином для полів відведено чимало місця, а сам текст компактно оформлений.

Зручність читання книги та уважність при цьому, на нашу думку, забезпечувала відповідна кількість рядків на сторінках. Найбільше рядків розташовано в *Єрусалимському Уставі* другої третини XVI ст. із фонду 307 ІР НБУВ [28], їх кількість становить від 30 до 38 рядків, однак у рукописі першої третини XVI ст. НБ ЛНУ [61] їх нараховується лише 22. Така ж кількість рядків трапляється й у рукописі форматом *in quarto* другої третини XVI ст. із фонду 3 ЛННБ [43]. Найменша кількість рядків у кількості 15 – 16 виявлена у пам'ятці четвертого формату, переписаної в останній третині XVI ст. [27]. Загалом кількість рядків у збережених кодексах коливається від 15 до 38.

Для рукописних книг, датованих останньою третьою XV – другою третьою XVII ст., розмір рядкових літер складає від 2 до 4 мм. Висота виносних елементів літер вгору дорівнює 1–4 мм, а висота виносних вниз складає від 1 до 10 мм. Ширина вузьких літер «с», «о», «е» близько 1–2 мм, а широких «т», «я», «ш», «щ» становить від 3 до 7 мм. Міжрядковий інтервал тексту коливається від 4 до 8 мм. У згаданому кодексі другої третини XVI ст. із колекції фонду 307 [28] текст розміщено у два стовпці, на відміну від решти пам'яток. Відстань між стовпцями цього рукопису становить від 8 до 13 мм.

Популярною практикою переписувачів відзначалося завершення деяких розділів рукописів основного тексту у вигляді скорочених з обох боків рядків, які надавали особливої естетичної довершеності пам'яткам. За матеріалами нашого дослідження, текст останнього аркуша того чи іншого розділу спадав згори до низу у V-подібній, чашоподібній, а також хрестоподібній формах.

Найбільш застосовуваним скороченням тексту була V-подібна форма [19; 20; 22; 25; 26; 28; 30; 41; 56; 58; 59; 61; 70; 71; 72; 73; 76; 88]. У трьох манускриптах [22; 61; 88] текст завершується у чашоподібній формі. Виняткова практика закінчення розділу рукопису у хрестоподібній формі виявлено лише один раз у кодексі першої третини XVII ст. із фондів ЗОКМ [2]. На арк. 45 кінець тексту розділу Уставу церковним службам виконано у вигляді шестикутного хреста [2, арк. 45]. У випадку, коли текст спадав V-подібно, його боки оздоблювалися крапками [28], комами [28; 30] і хрестиками [30]. У манускрипті першої третини XVII ст. з фондів ХДНБ і другої третини цього ж століття із колекції ЛННБ внизу тексту зображено руку, яка ніби його тримає [44, арк. 202, 367 а; 88, арк. 430],

Тексти кодексів компактно поділені переписувачами на рубрики, що сприяє зручному користуванню та уважності при читанні. Піклування про читача також передбачало систему індексів на зовнішніх берегах аркушів у вигляді позначень глав, умовних скорочень і різних символів.

У 40 кодексах, що становлять більшість, над основним текстом уміщені колонтитули. Безпосередньо часу створення пам'яток наявні у 22 рукописах [22; 23; 24; 26; 33; 35; 42; 44; 45; 48; 50; 51; 52; 56; 59; 63; 67; 70; 71; 73; 74; 88] і пізнішого проставлення у 18 [2; 18; 21; 25; 30; 31; 34; 38; 39; 47; 55; 61; 64; 66; 68; 72, 75; 76; 78].

Сторінки тексту *Єрусалимського Уставу* першої третини XVII ст. оформлені переписувачем у лінійні рамки. Подібна практика використовувалася при підготовці друкованих видань, зокрема Успенського братства у Львові.

Тексти досліджуваних кодексів переписані півуставним типом письма переважно середніх, невеликих [5; 6; 8; 9; 14; 17; 20; 23; 24; 26; 30; 35; 39; 50; 56;

67] і значних [25; 36; 42; 52; 58; 59; 69; 70; 71; 73; 74] розмірів. Він прямий [1; 2; 21; 26; 36; 38; 41; 42; 43; 44; 46; 47; 50; 51; 52; 55; 61; 63; 64; 66; 67; 68; 69; 74; 76; 88], а також із легким нахилом управо [1; 2; 5; 6; 7; 8; 17; 18; 20; 22; 23; 24; 28; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 37; 42; 44; 45; 48; 51; 55; 58; 60; 63; 64; 68] і вліво [9; 14; 27; 38; 39; 47; 52; 56; 59; 61; 66; 67; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 76; 77; 78; 88].

Варто відзначити, що у рукописі першої третини XVI ст. [19] півустав переходить у російський скоропис. У п'яти пам'ятках XVII ст. із колекції ІР НБУВ простежуються елементи скоропису [7; 9; 14; 17; 34].

Під час палеографічного аналізу кириличних списків *Єрусалимського Уставу* з'ясувалося, що в основному книги переписувалися одним копіювальником. Однак у 16 кодексах із 64, виявлено почерки двох [7; 9; 21; 24; 36; 38; 56; 60; 76], трьох [27; 28; 47; 48; 64], чотирьох [52] і навіть п'ятьох [34] переписувачів. Тексти усіх книг писалися коричневим атраментом, кіновар'ю, а також із застосуванням чорнила [7; 30; 48; 52].

У деяких списках *Церковних Уставів* містяться правки тексту, які розташовані на берегах і стосуються уточнень деяких аспектів основного тексту, коментарів або виправлень. На прикладі кодексу останньої третини XV ст. із колекції рукописів НМЛ [76] ми проаналізуємо основні види виправлення тексту. Увесь текст рукописного кодексу рясніє правками основного переписувача. Вони розташовані як на зовнішніх берегах, так і на нижніх. При цьому застосовано різноманітні види позначення посилянь: найчастіше у вигляді вертикальної риски із двома крапками “|:” або й трьома, хрестика в колі і без нього, чи просто крапки, трьох крапок у V-подібній формі або символу, схожого на літеру «С» із трьома крапками, і символу, схожого на обернуту вліво літеру «С» із тією ж кількістю крапок. Також трапляється посилення, яке нагадує латинську літеру “V” із двома крапками угорі. Виправлення тексту передбачало, що в рядку, у якому було пропущено літеру, слово чи навіть речення, ставився один із перерахованих покликів біля місця пропуску. На берегах ставився той же символ і вписувалося пропущене. Є кілька випадків, коли переписувач просто дописував пропущене у міжрядді чи закреслював зайве. Інші ж помилки у тексті на арк. 116 зв., 195 зв.,

276 і 305 писар виправив за допомогою стирання атраменту з паперу [122, р. 105]. Такий тип виправлення трапляється й у кодексі із фондів ЗОКМ [1]. Подібна практика застосовувалася переписувачами книг на пергаменті, оскільки поверхня цього матеріалу сприяла видаленню погрешностей копіювальника таким способом. У випадку з папером такі виправлення трапляються рідко, бо залишаються контури літер і символів, а також пошкодження матеріалу є надто помітними. Можливо, переписувач *Єрусалимського Уставу* практикувався на переписуванні кодексів на пергаменті та був професійним писарем. Так чи інакше він відповідально підійшов до праці – після завершення копіювання книги усе записане звів аж до застосування знаків пунктуації.

Одним із кодикологічних аспектів дисертаційного дослідження є вивчення особливостей художнього оздоблення списків *Єрусалимських Уставів* XV–XVII ст. До елементів оздоблення віднесено заставки, ініціали, кінцівки і оформлення заголовків розділів. Варто відзначити, що переважна більшість кодексів не відзначається наявністю мініатюр чи витончених сюжетних ініціалів, як, наприклад, в *Євангеліях* чи *Апостолах*.

Початки основних розділів досліджуваних манускриптів оздоблені заставками плетінчастого типу декількох варіантів. У більшості пам'яток заставки плетінчастого типу виписані із зображенням кіл і півкіл [2; 21; 26; 30; 35; 38; 45; 48; 50; 52; 56; 58; 60; 61; 64; 67; 68; 71; 73; 76], а також із джгутоподібним орнаментом [1; 7; 33; 35; 43; 40; 45; 47; 48; 52; 55; 57; 59; 67; 70; 75; 78]. Плетінчасті заставки, які нагадують зображення вісімок, наявні у двох кодексах [25; 30], також два рукописи оздоблено заставками із плетінчастими хрестами [51; 59]. Заставки із поєднанням хрестів і ромбів плетінчастого типу виявлено у трьох книгах [26; 30; 64], а із дугою зображенням – у чотирьох пам'ятках [44; 45; 48; 61], із рослинними елементами – трьох кодексах [5; 14; 63]. Плетінчасті заставки із зображенням міфічних істот, тобто тетратологічні сюжети, присутні у чотирьох манускриптах [7; 14; 48; 55]. Трапляються випадки застосування при оздобленні рукописів заставок П-подібної форми плетінчастого типу [5; 14; 35]. Часто заставки цього типу вгорі та з боків додатково оздоблені рослинно-квітковими

елементами [1; 2; 21; 26; 30; 33; 38; 44; 45; 47; 50; 51; 55; 56; 58; 59; 60; 61; 68; 71; 73; 76].

Значно менше використано заставок рослинного типу, які зафіксовано у п'ятьох кодексах [5; 34; 44; 55; 61], геометричного типу – у трьох пам'ятках [5; 36; 69] та орнаментального типу – в одній книзі [7].

Перелічені заставки виписувалися різними кольорами: коричневим атраментом, чорнилом, кіновар'ю, а також жовтою, помаранчевою, зеленою, блакитною та бордовою барвами, а для оздоблення заставок двох списків *Уставу* першої третини XVI ст. [61, с. 1, 17] і 1603 р. [34, арк. 2, 242, 353, 425] застосовано позолоту.

Трапляються випадки, коли для заставок виділено місце, але вони так і не були виконані [2; 18; 20; 22; 25; 71; 72; 88]. У кодексі першої третини XVI ст. із колекції НБ ЛНУ заставка розграфлена, проте залишилася не розписаною кольорами [61].

Переписувач кодексу 1629 р. із фондів ЛІМ у заставці вмістив дату написання заставки, яка збігається із датою завершення написання пам'ятки: «Ро^к Бѣ аѣѣд» [59, арк. 175].

У рукописі другої третини XVI ст. із фонду 302 ІР НБУВ замість рукописної заставки вклеєно відповідну із московського стародрукованого видання [22, арк. 5]. Особливістю оформлення рукопису другої третини XVII ст. із фонду 3 ЛННБ [44] є наявність 11 дереворитних відбитків з оригінальних друкарських дощок, які були виготовлені для друкування Львівського *Апостола* 1574 р. [102; 134, с. 209–210] і трапляються в інших виданнях Успенського братства [296, с. 75, 77–79, 81, 84–85, 98–99]. Ці заставки розміщені в досліджуваному нами кодексі на арк. 367 а зв., 407, 450, 473, 499, 519, 554, 582, 612, 651, 734 [128, с. 225].

Наступним художнім елементом було застосування ініціалів, тобто перших літер на початку розділу, які відрізнялися від інших літер тексту здебільшого величиною, кольором і художнім виконанням. У переважній більшості кодексів ініціали виписувалися без особливого оздоблення, вони видовжені, кіноварні,

завдовжки у 2–8 рядки звичайного тексту, інколи оздоблювалися невеликими рослинними елементами.

Однак у рукописі першої третини XVI ст. містяться мистецькі ініціали «П», «С», «В», які належать до плетінчастого типу. Вони написані кіновар'ю та сірою барвою із декоруванням золотом, заввишки у 3–6 рядків [61, арк. 17, 23, 26]. У рукописі другої третини XVI ст. ініціали «В» і «Т» стилізовані, плетінчастого типу, виконані кіновар'ю, заввишки у 5 рядків [43, арк. 1, 11]. Плетінчастого типу також ініціал «П» у рукописі 1619 р., який за розміром дорівнює висоті 4 рядків, виконаний кіновар'ю, жовтою та зеленою барвами [48, арк. 74]. Кіновар'ю, жовтою та зеленою барвами виписано ініціал «С» плетінчастого типу заввишки 7 рядків у кодексі 1639 р. [59, арк. 6]. У кодексі другої третини XVII ст. ініціал омега – стародрукованого типу, заввишки у 5 рядків і писаний лише коричневим атраментом [44, арк. 803 зв.].

Наприкінці розділів чи у кінці тексту пам'яток коричневим атраментом і кіновар'ю виводилися кінцівки. Найбільше зафіксовано у процесі дослідження оздоблення *Єрусалимських Уставів* використання кінцівок плетінчастого типу [26; 31; 35; 44; 45; 48; 50; 55; 59; 64; 71] і хрестовидних кінцівок [31; 33; 35; 55; 71; 73]. Трапляються випадки виписування кінцівок орнаментального [5; 17], рослинно-квіткового [14; 44; 48] і ромбовидного [35] типів. Кінцівка у формі восьмикутної зірки застосована у списку *Єрусалимського Уставу* другої третини XVI ст. із колекції НМЛ [67, арк. 2 зв.]. У рукописі останньої третини XVI ст. із фонду 76 ЛННБ уміщено кінцівку у вигляді руки, яка тримає квітку, однак вона за часом написання належить до XVII ст., адже містить дату 1670 р. [52, арк. 72]. Кінцівка прямокутної форми із геометричним орнаментом зафіксована в іншому кодексі останньої третини XVI ст. із фонду 77 ЛННБ [55]. Сюжетні кінцівки прописувалися у рукописах XVII ст., зокрема у вигляді руки, яка тримає стилізовану розпуку квітку [9; 44; 45] із зображенням орла [7] і лика агела [44].

Заголовки розділів усіх досліджуваних книг виписані в'яззю кіновар'ю. Виняток становить оформлення заголовків у рукописі першої третини XVI ст. із колекції НБ ЛНУ, в якому два заголовки виконано золотом [61, с. 1, 17], жовтою

барвою [61, с. 7, 103], а також у поєднанні жовтої барви із кіновар'ю [61, с. 12]. Переписувачем кодексу першої третини XVII ст. оздоблено один заголовок рослинно-квіткового орнаментом [5, арк. 177 третього рахунку], а заголовок розділу Уставу церковної служби у фрагменті *Єрусалимського Уставу* покритий золотом, а також літери “У” та “П” [6, арк. 4].

Вагомим джерелом до вивчення історії побутування, свідченням активності читання / користування, а також «підкування» про кодекси слугують вивчення стану збереженості та наявності елементів різночасової реставрації чи консервації під час використання книг у церквах до моменту потрапляння у наукові бібліотеки або музеї.

У процесі дослідження покрайніх записів, уміщених в *Єрусалимських Уставах*, у двох кодексах віднайдено звернення дарувальників рукописів щодо подальшого їх збереження. Авдотія Шимониха, яка разом із синами Павлом і Гаврилом купила *Єрусалимський Устав* першої чверті XVII ст. для храму Архангела Михаїла у с. Чернокозинці Хмельницької обл., закликала своїх родичів, щоб вони у разі, коли книга постаріє, «изновѣ направлена» була [17, арк. 39 зв.–40 зв.].

Подібно звертається до близьких Данко, син Івахів, настоятель церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці с. Надітичі Львівської обл. У записі про купівлю та дарування *Уставу* 1629 р., переписаного ієреєм Лаврентієм Гучковичем у сусідньому с. Пісочна, своїй церкві просить родину, щоб коли книга «сзсчарѣе» і «потребовала попра́вы», то нехай дадуть її оправити за власний кошт. За цю благу справу, за словами ктитора, Бог Вседержитель відплатить їм нагородою у царстві небесному, якому нехай буде честь і хвала навіки вічні. Амінь [59, арк. 45 зв.–46].

Заповіти як Авдотії, так і Данка, що засвідчує стан збереженості цих кодексів, виконувалися. Рукописи поновлювалися: перешивалися наново блоки, а втрачені частини аркушів нарощувалися смужками паперу й виготовлювалися нові оправи (для першого рукопису у XIX ст., для другого – у XVIII ст.), однак невідомо, чи «підкування» було ініціативою нащадків або інших осіб [131, с. 107].

Українською рідко досліджувані кодекси *Єрусалимських Уставів* збереглися у повному вигляді. Винятком є манускрипт першої третини XVI ст. із колекції НБ ЛНУ, який зберігся без втрат аркушів і з первинною оправою [61]. Проведений аналіз арушевого об'єму кодексів показав, що переважна більшість дійшла до наших днів із чималими втратами аркушів на початку, вкінці, а також і в середині книжкових блоків [131, с. 108]. Від *Уставу* кінця XVI ст. із колекції ЛННБ збереглися частини власне *Уставу* церковним службам і Місяцеслов на 111 арк. [58]. Подібна ситуація й з кодексом третьої чверті XVI ст. – із фондів НМЛ дійшла лише місяцесловна частина на 35 арк. [74], а *Устав* першої чверті XVII ст. із ІР НБУВ – усього на 5 арк. [6]. Окремі аркуші досліджуваних рукописів використовувалися в інших книгах. Наприклад, фрагменти третьої чверті XVI ст. в *Апостолі* кінця цього ж сторіччя [37, арк. 1, 290].

Окрім того, у частині кодексів виявлено відокремлені від блока аркуші [44; 48; 51; 60; 76] з розривами і втратами паперу по їх краях зафіксовані в усіх рукописах, що свідчить про активне користування книгами упродовж кількох сторіч. Про ступінь затребуваності манускриптів говорить і загальне поверхнєве забруднення сторінок, а особливо нижні кути, вкриті шаром жиру від пальців рук. За спостереженнями В. Фрис, не забруднені аркуші, на яких розміщено календарні таблиці деяких списків *Єрусалимських Уставів* із фондів ЛННБ, можуть свідчити, що ними вкрай рідко користувалися, адже «залишалися чистими, майже незайманими» [311, с. 679]. Напевно, дослідниця мала на увазі лише таблицю із кодексу Унівського монастиря [43; арк. 396], де є незначне поверхнєве забруднення, однак у решти рукописів XVI–XVII ст. ці аркуші не лише із забрудненням від жиру пальців, а й з розривами, втратами паперу, які з часом поновлювалися [45, арк. 202–206; 55, арк. 215–215 зв.].

Про активне читання *Уставів* свідчать і плями від воску, а також маргінальні записи на берегах про природні явища [ЛННБ, ф. 2, № 5, арк. 149 зв.], катаклізми й аномалії погоди [31, арк. 371 зв.; 58, арк. 110–111 зв.; 64, арк. 45 зв.–46, 210 зв.; 88], сільсько-господарські роботи [36, арк. 2 зв.; 58, арк. 32 зв.],

молитовні звернення [128, с. 228] та історичні події [33, арк. 119 зв.; 58, арк. 434; 64, арк. 46–46 зв.; 132, с. 205–206].

Щодо рукопису останньої третини XV ст. із фондів НМЛ, то його прикінцева частина згоріла, про це є відповідний запис, який згодом було закреслено [76, арк. 429 зв.]. Більшість кодексів піддавалися потраплянню вологи, про що свідчать світло-коричневі плями від затікання на аркушах, які також мають пошкодження ентомологічного та мікологічного характеру [131, с. 109].

Піддавалися різноманітним пошкодженням, руйнації окремих структурних елементів, а також цілковитим втратам і оправи *Єрусалимських Уставів*. У манускрипті початку XVI ст. із Пустинно-Миколаївського монастиря Києва, який нині зберігається у колекції ІР НБУВ, є відомості про виготовлення нової оправи [131, с. 109]. У записі йдеться про те, що з ініціативи отця Йосифа Полятного рукопис переоправлено за церковні кошти 18 червня 1600 р. Відповідні інтролігаторські роботи виконав місцевий диякон Григорій Косталевський, який, власне, і записав цю інформацію [30, арк. 327]. До наших днів ця оправа дійшла із значними втратами і дефектами. Відсутні права половина верхньої дошки, покриття на корінці, нижній каптал, вільні аркуші форзаців і структурні елементи застібок. Існуюче шкіряне покриття із розривами, тріщинами, потертостями й ентомологічними пошкодженнями. При переоправленні було перешито блок, втрати паперу по краях аркушів нарощено ганчір'яним папером, зміцнено розриви цими ж смужками паперу, обрізано блок, додано каптали і поклеєно нові форзаци [131, с. 109].

Подібно було переоправлено рукопис другої третини XVI ст., який дістався Успенській церкві Унівського монастиря від покійного ієромонаха Корнилія у 1595 р. У кінці книжкового блока йдеться про те, що кодекс переоправлено 2 березня 1647 р. за наказом архімандрита обителі – Феодосія Сосновського [43, арк. 419]. Ця оправа реставрувалася й у XIX ст. – нижня дошка була поміщена на місце верхньої, первинне шкіряне покриття нарощено шматком реставраційної шкіри, а нижню дошку та корінець обклеєно іншою шкірою чорного кольору [131, с. 109].

Значно більше деталей про поновлення *Єрусалимського Уставу* першої чверті XVI ст. із колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького [1]. За кошти раба Божого Семиона Алча із с. Винігове (тепер – с. Вонігове, Тячівський р-н, Закарпатська обл.) вперше було відреставровано цей рукопис у 1672 р. [1, арк. 7 зв.]. Основною метою цього «благородного діла» було піклування про своє здоров'я та відпущення гріхів, а також турбота за долю покійних батьків і родичів. При перешиванні блока, для зміцнення зшитків, Семионом використано смужки із кириличного рукопису, переписаного скорописом, а також стародруку, друкованого готичним шрифтом. Він також виготовив нову суцільнокриту оправу із дощок, поволочених шкірою коричневого кольору без оздоблення [131, с. 110].

Для запобігання подальших руйнацій кодексів, а також для стабілізування існуючих їхні користувачі застосовували певні реставраційно-консерваційні заходи. Переважно вони передбачали доповнення втрат паперу по краях аркушів, зміцнення тріщин смужками паперу, перешивання книжкового блока, його обрізування та фарбування, вклеювання нових форзаців, додавання капталів, виготовлення нових оправ та ін. Для укріплення шиття блока використовувалися смужки пергаменту, а також паперових аркушів із рукописів і стародруків чи навіть шматки тканини [131, с. 110]. Подібним матеріалом для зміцнення повторного шиття *Єрусалимського Уставу* третьої чверті XVI ст. із Милецького монастиря, що на Волині, слугували фрагменти кириличного стародруку, шрифти якого нагадують видання Франциска Скорини [25]. Проте під час їхньої атрибуції було встановлено, що вони взяті з рідкісного видання – *Катехизму* 1562 р., опублікованого у Несвіжі Симоном Будним. Виявлений фрагмент узято із середньої частини арк. 163. Згаданий рукопис було переоправлено, очевидно, у XVII ст., до 1749 р. У візитації монастиря середини XVIII ст., серед бібліотечних книг, примірник *Катехизму* не згадується [90, арк. 122 зв.]. Видання 1562 р., за дослідженнями Олени Гусевої, відоме у 10 примірниках і двох фрагментах, які зберігаються у бібліотеках і музеях Росії (вісім примірників й один фрагмент),

Польщі (один примірник) та Чехії (один фрагмент) [157, с. 136–137]. Ця унікальна знахідка є третім фрагментом згаданого *Катехизму* і єдиним в Україні.

Таким чином, встановлено час створення рукописних кодексів, здійснено філігранологічне дослідження паперу, визначено обсяг рукописів, формат, структуру книг, особливості організації сторінки і тексту, проаналізовано специфіку письма та оздоблення, а також досліджено стан збереженості пам'яток.

2.3. Регіональне походження, конструкція й оздоблення оправ

Вивчення та атрибуція оправ *Уставів церковних Єрусалимських XV–XVII ст.* на підставі дослідження конструктивних особливостей техніки оправлення та характеру оздоблення досліджуваних оправ є невід'ємною складовою цього дисертаційного дослідження. Досліджено матеріали та складові частини оправ: параметри і конфігурації кришок, покриття оправ, особливості формування книжкового блока, типи і форми корінця, види капталів та їх колір, види шиття блока, оздоблення обрізів, матеріали і види форзаців, а також функціональні елементи – фурнітуру. При вивченні оздоблення оправ досліджено схеми розміщення тиснення на оправах, види тиснення та їх поєднання на кришках, інструменти для тиснення – види, форма, сюжети. Статистичний аналіз техніки оправлення та характеру оздоблення досліджуваних оправ дозволив не тільки уточнити час їх виготовлення та місця створення, побутування, а також міграції кодексів. Більшість оправ (48 із 59 досліджуваних) виготовлено на сучасних територіях України та її етнічних землях.

Досліджувані кириличні списки *Єрусалимського Уставу* за час свого побутування неодноразово переоправлялися, тому більшість з них дійшли до сьогодення у вторинних оправах (80%), створених на кілька століть пізніше від часу написання самих кодексів (див. Додаток № 2). Кириличні списки *Уставу*, за нашими дослідженнями, збережені в оправах, атрибутованих XVI–XX ст. Первинні оправи, тобто ті, які виготовлені одразу чи незадовго після завершення переписування книжкового блока, містять дванадцять кодексів із 64 рукописів, включених у дисертаційну роботу. Ще 47 книг дійшло із пізнішими оправами,

датованими XVI–XX ст. Три манускрипти й один фрагмент дійшли без оправ, а другий фрагмент вшитий до іншої книги біблійного характеру (*Апостола*).

Первинні оправи за часом створення збережені на кодексах: першої третини XVI ст. – одна [61], останньої третини цього ж століття – три [23; 36; 72], першої третини XVII ст. – сім [2; 8; 34; 35; 48; 50; 88] та другої третини XVII ст. – одна [44]. Найдавніший кодекс останньої третини XV ст. [76] востаннє був переоправлений у XIX ст. Вторинні оправи і пізнішого часу репрезентовані на *Уставах* XVI ст. інтролігаторськими роботами XVI ст. – одна оправа [77], XVII ст. – одинадцять [1; 24; 25; 26; 27; 30; 43; 47; 55; 60; 66], XVIII ст. – десять [18; 20; 22; 41; 46; 52; 57; 67; 69; 75] і XIX ст. – сім [19; 28; 49; 58; 68; 74; 78]. Рукописні пам'ятки XVII ст. дійшли в оправах XVII ст. – одна [9], XVIII ст. – вісім [7; 14; 33; 39; 45; 51; 56; 59], XIX ст. – три [17; 31; 70] і XX ст. – п'ять [21; 63; 64; 71; 73].

Цінним матеріалом для регіональної локалізації оправ *Уставів*, що збереглися, були відбитки з елементів тиснення, їх систематизація та іконографічне вивчення. Порівняльне вивчення відбитків тиснення та їх розміщення на оправах дозволило локалізувати ряд українських оправ за регіональним походженням (див. Додаток № 3).

Зокрема, волинські оправи збережено на п'ятьох рукописах [7; 8; 25; 35; 88], закарпатських на двох [1; 2] і київські – на десяти манускриптах [9; 14; 17; 18; 21; 26; 28; 30; 31; 33]. Значно більше оправ виготовлено на теренах Галичини, які представлені на 31 кодексі [59; 36; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 58; 63; 64; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 77; 78].

Ще десять рукописів збережено в російських оправах, яких нараховується десять одиниць [19; 20; 22; 23; 24; 27; 34; 60; 66; 76]. За нашими даними, на історичних землях Молдови було виготовлено первинну оправа для рукопису першої третини XVI ст. із колекції НБ ЛНУ [61].

Іконографічний аналіз відбитків тиснення за сюжетами штампів та характером їх розміщення на оправах дозволив навіть встановити чотири інтролігаторські майстерні, в яких були оправлені деякі з рукописів: Києво-

Печерський монастир (3) [9; 26], Київський Пустинно-Миколаївський монастир (1) [30], Львівське Успенське братство (3) [44; 50; 57] та Троїце-Сергієва лавра (1) [34].

Детальне текстологічне вивчення маргінальних записів на кодексах стало додатковим цінним джерелом для історії інтролігаторської справи в Україні. Зокрема, записи, залишені у кодексах, дозволили уточнити час та місце їх вторинного опрацювання і навіть встановити імена інтролігаторів та замовників трьох кодексів.

У манускрипті початку XVI ст. Пустинно-Миколаївського монастиря [30] збережено відомості про виготовлення для нього нової оправи 18 червня 1600 р. У записі йдеться, що ініціатором переопрацювання виступив ієромонах Йосиф Полятний «за старѣмъ ѿца еи҃да полѣтѣного». Відповідні інтролігаторські роботи виконав місцевий диякон Григорій Косталевський «працею дьякѣ миколаѣи҃ грнгорна косталѣе҃кого», який, власне, і записав цю інформацію «косталѣе҃кого рѣкою». За працю диякону заплачено із монастирських коштів «накладомъ цр҃ковнымъ», однак не зазначено яку саме грошову суму [30, арк. 327].

Подібно переопрацьовано і рукопис другої третини XVI ст. із колекції ЛННБ [43]. Цей кодекс із 1595 р. належав Успенській церкві Унівського монастиря. Наприкінці рукопису вміщено запис про нове опрацювання рукопису у 40-х рр. XVII ст. Можливо, сам інтролігатор записав про поновлення книги: «рокѣ дѣхмѣз мѣда ма б дѣта сню Книгѣ переправити казал Феодосіѣ Собѣскіи҃. А҃хнмѣдры҃тъ Ѹнѣскіи҃». Оправа могла бути виготовлена 2 березня 1647 р. за благословення архімандрита обителі – Феодосія Сосновського [43, арк. 419].

За фундації Семиона Алча було відреставровано кодекс першої третини XVI ст. із фондів ЗОКМ [1]. У записі про поновлення рукопису зазначено, що 2 липня 1672 р. «перевѣзѣва Рѣвѣ бо҃: Недостѣныи Іерей стѣфѣл» священник Урмезіювський (нині – с. Руське Поле, Тячівський р-н, Закарпатська обл.). Тобто

священик Стефан перешив блок і виготовив нову оправу рукопису на замовлення Семиона Алча. У записі відсутня інформація про грошову винагороду інтролігатору, однак зазначено, що «Заплати¹ ѿ работы сей: Ракз бѣжій семиниз лѣчз н³ села вынѣгова» [1, арк. 7 зв.].

За конструктивними ознаками та технікою оправлення усі оправи (первинні та вторинні), в яких дійшли до сьогодення досліджувані кириличні *Єрусалимські Устави*, можна розділити на три великі групи – візантійські оправи (XVI ст.), готичні оправи (друга половина XVI–XVIII ст.) та оправи Нового часу (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.). Конструктивний аналіз кожної групи оправ проводився за такими ознаками: матеріал та конструкція кришок, матеріал покриття та його колір, тип та форма корінця, каптали – види та поєднання кольорів ниток, види шиття, оздоблення обрізів, види форзаців, металева фурнітура (жуки, наріжники, середники), застібки та зав'язки. Найменш численною групою серед зазначених є візантійські оправи – дві шт. У Додатку № 4 наводяться конструктивні особливості оправ.

Досліджувані списки *Єрусалимського Уставу* збережені у твердих (жорстких) оправах, тобто складаються з кришок (дошки або картон), прикріплених до книжкового блока, та їх покриття (шкіра, пергамент, тканина, папір). Матеріалами для оправлення рукописних книг слугували переважно дерев'яні дошки, поволочені шкірою. Ці матеріали використано у 46 кодексах *Єрусалимського Уставу*.

За форматом дерев'яні кришки досліджуваних оправ збережені з кантами і без кантів. Переважна кількість дощок виготовлена з наявністю кантів, тобто коли розмір кришок дещо більший від формату книжкового блока. Дошки кодексу першої третини XVII ст. із фондів ЗОКМ створені лише з кантами [2], однак кришки інших 39 оправ містять ще й канти – внутрішні суцільні скоси на кантах [1; 7; 8; 9; 14; 17; 18; 19; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 30; 33; 34; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 59; 60; 67; 69; 75; 76; 88]. За дослідженнями О. Гальченко, ранти візуально зменшують товщину кришок, а їх наявність є характерною рисою лише для дощок [140, с. 159]. Наявність кантів виявлена

також і на картонних кришках трьох оправ ХІХ–ХХ ст. [21; 28; 31], які були виготовлені після реставрації книжкових блоків пам'яток.

Іншу групу за форматом кришок становлять дошки, розмір яких співпадає із форматом аркушів рукописів. Відсутність кантів на кришках виявлено у найдавнішій первинній оправі *Єрусалимського Уставу* першої третини ХVІ ст. [61], а також останньої третини ХVІ ст. [36], трьох оправах ХVІІ ст. [27; 35; 66], а також одній – ХХ ст. [64].

Окрім рантів, кришки також містили часткові скоси із лицьового боку. Ці особливості конструктивних конфігурацій виявлено на кількох дошках оправ ХVІ–ХVІІІ ст. [23; 24; 25; 30; 34; 47; 75; 88]. У двох випадках торці кришок із подовгастими заглибленнями – т. зв. жолобками, які розміщені вздовж торців дощок. За спостереженнями О. Гальченко, наявність жолобків була характерною для оправ візантійської техніки виготовлення [140, с. 246]. Наявність заглиблень на торцях представлено на кришках оправ ХVІ ст. із колекцій НБ ЛНУ [61] та НМЛ [72]. Жолобки займають не усю поверхню ребер, завершуються не дотикаючись їх зовнішніх кутів. У випадку оправи першої третини ХVІ ст. жолобки закінчуються веретеноподібно [61], а останньої третини цього ж сторіччя – прямим кутом [72].

Кришки оправ переважно поволочувалися суцільним шматком покривного матеріалу з шкіри чи пергаменту. Цей конструктивний тип покриття кришок характерний 42 оправам досліджуваних кодексів [1; 7; 8; 9; 14; 17; 18; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 30; 33; 34; 35; 36; 39; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 59; 60; 61; 66; 67; 75; 78; 88].

Покриття семи кришок оправ складається з кількох частин. Для реставрованих оправ було характерним використання при поволоченні кришок однієї шкіри, а для доклеювання ділянки корінця – шкіри іншого гатунку [19; 76] чи двох пергаментних аркушів [63; 64] або ж двох ледеринових шматків [21]. Для вторинної оправи рукопису другої третини ХVІ ст. застосовано доклеювання кришок папером, фарбованим під мрамур, а корінець – шкірою [28]. Подібно

оправлено й книгу першої третини XVII ст., проте на цій оправі зовнішні кутики кришок доклеєні шкірою [31].

Для поволочення дощок у більшості випадків застосовували шкіру, фарбовану в один колір – коричневий. Це наявно на 38 оправах кодексів [1; 7; 8; 9; 17; 18; 19; 20; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 30; 33; 35; 36; 43; 45; 48; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 59; 60; 61; 66; 67; 69; 70; 75; 76; 77; 88]. Значно меншим попитом відзначалося використання шкіри, фарбованої у чорний колір, яка трапляється лише на трьох оправах [41; 44; 46]. Шкіра фарбувалася також із використанням краплення у випадку із покриттям шкіри коричневого [34] та чорного [39] кольорів. Покриття дощок вторинної оправы *Уставу* останньої третини XVI ст. із колекції ЛННБ [47] було без використання барвників. Поряд із кришками для поволочення використовувалися й інші матеріали: пергамент, використаний для обклеювання дощок трьох оправ [14; 63; 64], і ледерин – для однієї [49].

У процесі дослідження матеріалів оправлення кодексів виявлено, що дошки оправ не були поволочені шкірою. Цей різновид трапляється на двох книгах останньої третини XVI ст. [72] і другої третини XVII ст. [2]. Характерною рисою було те, що дошки не поволочувалися шкірою, а лише обклеювався корінець.

Непервинні оправы реставрованих кодексів у XIX–XX ст. склалися із картонних кришок, обклеєних папером, фарбованим під мармур [58; 73; 74], папером клейстерного фарбування [28; 31], пергаментом повторного використання із готичним письмом [68; 71], тканиною [78], а також ледерином [21].

Корінці досліджуваних кодексів, тобто боки книжкового блока, на яких скріплено зшитки, за формуванням належать до двох типів – глухого та порожнистого, а за формою – до трьох категорій: прямий, заокруглений і каширований. Глухі за типом (покривний матеріал напряму приклеєний до корінця блока) і прямі за формою збережено у чотирьох кодексах [23; 24; 28; 31], глухі заокруглені – лише в одному рукописі [45], глухі кашировані (з відгином фальців) – у 27 пам'ятках [1; 9; 14; 19; 20; 22; 26; 27; 30; 33; 34; 36; 39; 43; 44; 46; 49; 50; 51; 52; 55; 56; 61; 66; 67; 75; 76]. Порожністі корінці (покривний матеріал

наклеюється на відстав або паперову гільзу, попередньо прикріплену до корінця блока [140, с. 167]), і кашировані за формою наявні на двох кодексах *Уставу* із фондів ІР НБУВ [21; 35]. Частково досліджено корінець рукописів другої [25] й останньої третин XVI ст. [60], а також першої третини XVII ст. [88], що зумовлено втратою шкіряного покриття у ділянці корінця. За механічною обробкою їх корінці – грибоподібної форми, тобто кашировані.

Для зміцнення корінця, а також для допоміжного укріплення зшитків книжкового блока використовувалися різні за формою, а також технікою виготовлення каптали або каптальні стрічки [140, с. 249, 250]. У 27 кириличних списках *Єрусалимського Уставу* збережено ці захисні та скріплюючі матеріали. Наявні каптали належать до трьох видів: тканих (1), плетених (22) і каптальної стрічки (4). Тканий каптал міститься лише в одному рукописі, він виготовлений із ниток зеленого, сірого та чорного кольорів [61]. Плетені каптали можна поділити на дві групи – із прямим і навскісним розташуванням стібків. Більшість складають каптали із прямим розташуванням стібків, вони випліталися як із одного кольору ниток, так і різним їх поєднанням. Чимало капталів одноколірних, із ниток білого кольору [8; 22; 30; 39; 41; 45; 46; 47; 48], білого та блакитного кольорів [7; 17; 24; 33; 52; 60], білого та червоного [1; 50], білого та коричневого [9], малинового та синього [23], а також із поєднанням ниток жовтого та червоного кольорів [44]. Друга група плетених капталів із косими стібками збережена з нитками білого кольору [35] та з двома нитками білого та червоного кольорів [26]. Каптальні стрічки (тасьма машинного виробництва) червоного та білого кольорів застосовувалося при реставрації чотирьох *Єрусалимських Уставів* у XIX–XX ст. [19; 21; 49; 51].

Перед опрацюванням книг, рукописні аркуші скомпонували у зшитки і формували книжковий блок. При зшиванні досліджуваних кодексів використовувалися два види шиття – ланцюжком та на опорах. Перший вид шиття представлений двома кодексами останньої третини XVI ст. із колекцій ЛННБ [36] і НМЛ [72]. Він полягав у тому, що кріплення зшитків між собою відбувалося до нитки, якою прошивався попередній зшиток, а утворений шов на

ділянці з'єднання, за спостереженнями О. Гальченко, нагадує ланцюжок [140, с. 160]. За нашими матеріалами, кількість швів при ланцюжковому зшиванні була різною – чотири у рукописі ЛННБ [36] і п'ять у кодексі НМЛ [72].

Другий вид шиття блока на опорах полягав у з'єднанні зшитків до шнурів. Залежно від формату рукопису, а також його аркушевого об'єму різною була кількість цих опор. Аналізуючи спосіб шиття на опорах, ми виокремили дві групи шиття, тобто коли воно здійснювалося на одинарних чи подвійних шнурах. На одинарних опорах, коли було використано два шнури, зшито два кодекси [22; 63], на трьох шнурах – 15 [8; 17; 18; 28; 33; 39; 41; 43; 46; 49; 52; 61; 67; 70; 76], на чотирьох – 13 [2; 5; 7; 9; 14; 19; 21; 26; 35; 45; 50; 52; 66] і на п'ятьох – 3 книжкових блоки [31; 56; 59]. Порівняно менше застосовувалося шиття на подвійних опорах, коли використовувалося три шнури, – це зафіксовано у дев'яти кодексах [1; 23; 24; 27; 47; 48; 60; 75; 77], на чотирьох – у шести [20; 25; 44; 51; 55; 88], на п'ятьох подвійних шнурах скріплено шиття двох манускриптів із колекції ІР НБУВ [30; 34]. Для зміцнення шиття блока рукописів використовувалися допоміжні матеріали у вигляді прямокутних шматків тканини [1; 14; 20; 46; 48; 59; 60], пергаменту [8; 30; 47; 55; 57], пергаменту повторного використання, тобто із рукопису [88], або ж паперу із друкованим текстом [8]. Вони зазвичай вклеювалися між опорами на корінці.

Своєрідними були також і обрізи рукописних *Уставів*, тобто краї блока, які утворені обрізуванням зовнішніх боків аркушів. Для уникнення забруднення, а також для надання естетичного вигляду манускриптам обрізи книжкового блока зазвичай фарбувалися та оздоблювалися [140, с. 169–170]. Обрізи досліджуваних пам'яток переважно фарбувалися в один колір, проте вибір барв палітри був різноманітним. Фарбувалися у червоний [2; 5; 7; 22; 25; 39; 41; 61; 63; 75], жовтий [28; 31], зелений [17; 19; 20; 22; 26; 30; 35; 43; 50; 52; 55; 66; 67], синій [8; 9] та коричневий [34] кольори. Крапчасті обрізи, тобто коли барва наносилася крапленням, від чого на поверхні утворювалися невеличкі краплі барника, трапляються на трьох книгах – синьою барвою [7; 33] і коричневим атраментом [48]. Ще один обріз пофарбовано під сітчастий мармур блакитного кольору [49].

У техніці золочення представлено обріз рукопису другої третини XVII ст. із фондів ЛННБ [44]. Цей обріз, окрім покриття шаром листового золота, декорований тисненням із рослинним орнаментом, що додатково надавав ошатного вигляду кодексу. Цілком відмінним з огляду на попередні техніки оздоблення обрізів видається манускрипт із НБ ЛНУ [61]. Обріз цієї пам'ятки збережений із словесами, тобто уміщає на трьох боках напис із назвою книги. Більша частина цього обрізу фарбована у червоний колір, а частини, на яких вміщено напис, залишилися незафарбованими. Натомість вони декоровані рослинним орнаментом, виконаним чорнилом, як і сам напис. Слова, чи словесник, розділені на три частини і починаються з нижнього обрізу, продовжуються на зовнішньому та завершуються верхнім. На обрізі подана назва рукопису – «ГНПНКА».

Матеріалом, який застосовувався для скріплювання блока та оправи, були форзаци, вони також запобігали забрудненню зовнішніх аркушів книг [140, с. 278]. У нашому випадку вони також різнилися як за матеріалом, так і за конструкцією. Матеріалом для них переважно слугував аркуш ганчір'яного паперу, складений навпіл чи із двох аркушів, однак при реставрації рукописів у XIX і XIX ст. застосовувався і целюлозний папір [17; 19; 21; 26; 49; 63; 76] білого кольору чи фарбований в іншу барву. У ролі форзаців часто виступали аркуші з інших книг богослужбового характеру – як у випадку з *Уставом* першої третини XVII ст. із фондів ІР НБУВ [8]. Його форзацом були аркуші із текстом рукописної *Мінеї служебної* на друге травня – Служби Афанасію Великому, патріарху Олександрійському. Як приклеїні частини форзаців кодексу останньої третини XVI ст. із колекції ЛННБ використано аркуш з іншого рукопису богослужбового характеру (верхній форзац) та папір фарбований у червоний колір, з написами і зображенням постаті Георгія Переможця [36]. Ксилографічні гравюри вклеєно на кришки ще одного *Єрусалимського Уставу* із фондів ЛННБ при реставрації XVIII ст. [41]. На верхній дошці вміщено гравюру із зображенням Богородиці Одигітрії, а на нижній – Микити Бісоборця. Ці дереворитні ікони, за дослідженнями Оксани Шпак, датуються другою половиною XVII–XVIII ст. [327,

с. 214; 328, с. 40, 124, кол. іл.; 341, s. 96]. У ролі форзаца при реставрації *Уставу* останньої третини XVI ст., яка була проведена до 1673 р., було використано рукописний аркуш з іншої книги чи зшитка із текстом про купівлю, продаж і митні збори.

За конструкцією форзаци досліджуваних кодексів суцільні, тобто вклеєні з одного аркуша паперу [7; 9; 14; 17; 23; 26; 28; 33; 43; 50; 51; 61; 66; 67; 76] та складені (із двох аркушів) з фальчиком [19; 21; 49; 63]. Залежно від типу кріплення їх можна віднести до приклеєних (аркуші склеєні до першої та останньої сторінок книги) [7; 8; 9; 14; 17; 23; 28; 44; 52; 56; 59; 60; 66; 67; 75], пришивних (аркуші пришиті до блока як окремі зшитки) [19; 21; 26; 33; 43; 46; 49; 63; 76] і прошивних (аркуші скріплені до першого та останнього зшитків під час формування блока кодексу) [50; 51].

Для скріплювання країв кришок оправи застосовувалися т. зв. застібки, які переважно виконували захисну функцію та слугували для щільної фіксації аркушів блока, їх постійного і незмінного положення та для уникнення пошкоджень і потрапляння вологи [140, с. 247]. Саме застібки чи не «найвразливіший» елемент оправ, бо через постійне застібування та розстібування при користуванні вони піддавалися руйнації, частковим чи цілковитим втратам своїх структурних елементів. У жодному кодексі у нашому розпорядженні не збереглися повністю застібки, а лише їх окремі складові – пробої або шпеньки, ремені з наконечниками чи петлями, лише ремені або їх фрагменти чи сліди закріплення (гнізда) та ін. Виходячи із збережених даних, ми здійснили реконструкцію застібок на оправах кодексів, залучених до нашого дисертаційного дослідження. Домінуючими застібками були на врізні за видом і на пробіях за типом. Ця група кріплення виявлена на 18 оправах [7; 9; 14; 17; 19; 41; 45; 46; 48; 52; 56; 57; 59; 60; 67; 69; 75; 76].

Застібок на накладні пробої порівняно менше, їх виявлено на дев'яти оправах *Єрусалимських Уставів* [8; 20; 24; 26; 34; 44; 47; 50; 55]. Наступний тип застібок – на врізних шпеньках – представлено на п'яти оправах рукописів [1; 23; 35; 61; 66]. Відомо, що шпеньки традиційно містилися на зовнішньому торці

дошки, однак на оправі кодексу 1590 р. вони розташовані на відстані 22 мм від бічного ребра [23]. Оправа рукопису другої третини XVI ст. містить три шпеньки, розташовано на торцях [66]. Візантійський тип застібок на різні шпеньки трапляється на двох оправах XVI ст. [61] і XVII ст. [1], коли петлі містилися на тричастинному шкіряному ремені, які утворювали т. зв. косички. На зав'язках скріплювання країв дощок зафіксовано лише на одній оправі *Єрусалимського Уставу* останньої третини XVI ст. із фондів ЛННБ [36]. Вони виготовлені з шкіри, на сьогодні цей тип кріплення зберігся лише у фрагментарному вигляді на нижній кришці оправи.

Для захисту шкіряного покриття від ушкоджень, а також для ошатності зовнішнього вигляду оправ використовувалися металеві накладні елементи у вигляді жуковин, наріжників і середників. Елементи окуття збережені на чотирьох оправах кодексів XVI ст. із фондів ІР НБУВ і XVII ст. – із фондів ХДНБ. На верхній кришці оправи *Єрусалимського Уставу* останньої третини XVI ст. [27] містилися ромбовидний середник, що засвідчують сліди від його контурів, і чотири залізні цвяхи. Також на цій кришці збережено фрагменти від прямокутних наріжників у верхніх кутах. На торцях зовнішніх кутів містилося їх окуття, однак воно збереглося лише на верхньому куті нижньої кришки. Подібні металеві елементи використано й на оправі початку XVII ст. [30], зокрема у кутах нижньої кришки знаходяться наріжники, а посередині – середник. Це окуття виготовлене із міді, оздоблене гравіруванням, а у середині кожного – кругла жуковина зі зрізаним денцем. Використовувалися жуковини і на нижній дошці оправи рукопису останньої третини XVI ст. [24] краплеподібної форми, які збереглися лише у верхніх кутах. Поєднання у застосуванні пуклів та жуковин зафіксовано на оправі останньої чверті XVII ст. [26]. На нижній кришці у кутах збереглися три латунні пуклі різної форми та одна жуковина у правому верхньому куті краплеподібної форми, а також три латунні. Чотири металеві жуковини містяться на нижній кришці оправи кодексу із колекції ХДНБ [88].

Збережені оправи рукописних пам'яток прикрашені блінтовим і золотим тисненням, тобто містять відтиснуті рельєфні зображення за допомогою

різноманітних інтролігаторських інструментів (кліше, штампів, накаток, дорожника та ін.). Переважна кількість оправ оздоблена блінтовим або сліпим тисненням, яке міститься на 30 кришках, а також корінцях [7; 8; 17; 18; 19; 20; 22; 23; 24; 25; 30; 34; 36; 39; 43; 45; 46; 51; 52; 55; 56; 57; 59; 60; 61; 66; 67; 69; 75; 88]. Тиснення виключно золотом виконано лише на одній суцільнокритій оправі з колекції ІР НБУВ [26] та на двох складених оправах із картонними кришками, на яких тиснення розташоване на шкіряних корінцях [28; 31]. На шести оправах застосовано поєднання блінтового тиснення та золотом. У першому випадку верхня кришка – із золотим тисненням, а нижня та корінець виконані сліпим тисненням [9; 48; 50]. До іншої групи належать оправи, в яких кришки оздоблені тисненням золотом, а корінець – блінтовим [41; 44], і третю категорію становить оправа із золоченим корінцем і кришками із сліпим тисненням [76].

Оправи прикрашалися рамками, штампами, косинцями і середниками, які утворювалися за допомогою інтролігаторських інструментів. Більшість кришок оправ містять рамки, відтиснуті накатками. Під час дослідження нами класифіковано рамки за збереженими відтисками від значної кількості накаток. Багато рамок утворені вузькими накатками-поверхничками [9; 31; 44; 46; 48; 50; 55; 56; 59; 60], орнаментальними [44; 57; 59], орнаментальними із медальйонами [9; 20; 27; 30; 46; 50; 55; 56], рослинними [34; 45; 48; 69], квітковими [43; 44; 46; 51; 67], рослинно-квітковими [20; 24; 26; 50; 52; 55; 57; 76], плетеними із султанами [7; 30; 52; 60; 67; 75; 76; 88], геометричними [57] накатками. Утворені рамки або смужки із накаток розмежовувалися та відокремлювалися за допомогою ліній дорожника [7; 8; 9; 17; 18; 19; 20; 22; 24; 25; 26; 27; 28; 30; 34; 36; 39; 41; 43; 45; 46; 48; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 60; 61; 67; 69; 75; 76; 88]. Внутрішній простір рамок, а також покриття на корінці заповнювалися відтисками штампів: квітковими [8; 20; 25; 28; 30; 34; 41; 44; 46; 48; 50; 52; 55; 59; 60; 61; 67; 75; 76], геральдичними ліліями [8; 25; 26; 30; 52; 56], стрільчастими [24; 36; 61], рослинними [8; 9; 17; 45; 46; 66; 69], хрестовидними [8; 26; 50; 61], ромбовидними [30; 45; 66], ромбовидними із двоголовим орлом [61], розетами [20; 25; 26; 30; 34; 41; 44; 45; 50; 55; 61; 66], орнаментальними [17; 61; 88; 140,

с. 356, рис. 84 а (два типи)], колисковими [25], а також із зображенням птиці [20; 34; 50] штампами.

Наступну групу інструментів тиснення становлять кліше, за допомогою яких утворювалися середники і косинці. За формою відтиски середників на оправах *Єрусалимських Уставів* належать до кибалкових [17; 20; 30; 44; 46; 60; 75], овальних [25; 26; 34; 41; 44; 45; 48; 50; 57; 59; 67], ромбовидних [9; 22; 52; 56; 76], прямокутних [24 (225, табл. III-16, № 119); 25] і контурних [8; 44; 69]. Відрізнялися за формою також і косинці. Найбільше за формою використовувалися ступінчасті косинці [17; 20; 25; 30; 34; 50; 57], менше овальні [55] і трикутні [26].

Мистецької та естетичної довершеності в оздобленні оправ надають середники, які за змістом зображення належать до сюжетних й орнаментальних. Багато сюжетних середників представлено із зображенням сцени розп'яття Ісуса Христа [52; 69], з одним [8], із двома [26; 46; 75] та чотирма [44; 56; 67] особами, які стоять під розп'яттям. Інші іконографічні зображення представлені Спасителем, який благословляє обома руками [44], а також із знаменом Воскресіння [44] чи його лик у сяйві променів [41; 45]. На одній оправі зображено іконографічну сцену Деїсус, тобто моління Богородиці та Іоанна Предтечі, звернених до Ісуса Христа, який сидить у центрі престолу [9]. Кілька зображень присвячено Богородиці, зокрема Одигітрії на престолі з Еммануїлом [44; 48] та Богородиці Одигітрії [44], Непорочному зачаттю Богородиці [50] та її Успінню [44]. На двох кришках оправ із колекції ЛННБ зображено преподобного Іоанна Дамаскіна [50; 57]. Іншу групу середників складають орнаментальні [17; 20; 22; 24; 25; 30; 34; 60; 76].

Подібно до класифікації зображень середників відзначаються косинці. Їхні іконографічні мотиви складаються із зображень євангелістів Іоана, Марка, Матфія та Луки із відповідними кожному символами [44; 50; 57]. Трапляються косинці із відтисками ликів і крил ангелів [25; 30; 55]. Ще на шести кришках оправ *Єрусалимських Уставів* знаходяться орнаментальні косинці [17; 20; 25; 26; 34; 50].

Важливою складовою у вивченні художнього оздоблення оправ досліджуваних пам'яток є встановлення схеми розміщення тиснення на кришках. У процесі нашого дослідження здійснено поділ оправ на три групи за особливістю його розташування.

Перша група репрезентована оздобленням первинної оправи, датованої першою третинаю XVI ст. [61]. Схема розміщення тиснення на обох кришках цієї оправи однакова, відмінності полягають лише в оздобленні рамок і їх внутрішнього простору. На кришках три (верхня кришка) і дві (нижня кришка) рамки різного розміру, вписаних одна в одну, які утворені послідовним відтискуванням штампів. Угорі та внизу між зовнішньою та середньою рамкою (верхня кришка) і внутрішньою рамкою та внутрішнім простором (нижня кришка) – вузькі горизонтальні поля із відтисками штампів, а у внутрішній простір рамок вписано ромб. Він розділений діагональними і вертикальними потрійними лініями дорожника й оздоблений штампами. Рамки та смуги на обох кришках облямовані та розмежовані дорожником.

Друга група оправ за особливостями розміщення тиснення представлена 22 одиницями. Головними рисами цих оправ є наявність однієї рамки чи кількох, вписаних одна в одну, а внутрішній простір оздоблений штампами, кліше і накатками. Своєю чергою, у цій групі оправ простежується чотири варіанти розміщення тиснення на кришках.

Перший варіант представлений оправою XVII ст. [27]. Її особливістю є наявність однієї рамки на обох кришках, утвореної накаткою, і нею ж заповнено внутрішній простір у вигляді двох скісних смуг.

Кілька оправ згруповано у другий варіант оздоблення кришок оправ. Схема розміщення тиснення на дошках оправи кодексу Милецького монастиря [25] однакова, різні лише за формою середники і косинці. По периметру кришок – рамка, утворена накаткою, у їх внутрішньому просторі – прямокутний (верхня кришка) і овальний (нижня кришка) середники, навколо яких містяться штампи. У кутах розташовані ступінчасті косинці як на верхній, так і на нижній кришках.

Подібним до схеми розташування тиснення на верхній кришці попередньої оправи є оздоблення на двох інших оправах із колекції ІР НБУВ [17; 30], однак оформлення нижньої дошки дещо відмінне. Їх верхні кришки містять по одній рамці, утворених накаткою, по центру відтиснуто середники кибалкової форми, а у внутрішніх кутах – ступінчасті косинці. Навколо середника на оправі кодексу із Пустинно-Миколаївського монастиря розташовані штампи [30]. Як уже зазначалося, розрізнялося розташування тиснення на нижніх дошках цих двох оправ. Більш складним є розміщення елементів оздоблення на оправі початку XVII ст. Внутрішній простір рамки розділений на три поля – два вузьких, у кожному по три штампи, і широке центральне, розділене потрійними лініями дорожника на п'ять смуг (чотири заповнені накаткою, у центральній – вгорі та внизу по одному штампі) [30]. Помітно простою відзначається оздоблення нижньої кришки оправи рукопису першої третини XVII ст. – внутрішній простір рамки заповнений ромбами, утвореними дорожником [17]. Подібно оздоблено нижню кришку кодексу останньої третини XVI ст., однак у ромбах розміщено стрільчасті штампи [36].

Третій варіант оздоблення об'єднує оздоблення п'яти оправ. Рамки верхніх кришок на двох оправах утворені лініями дорожника, у внутрішньому просторі першої – овальний середник, оточений штампами [26], а другої – кибалковий середник [22]. На нижніх дошках оправ у першому випадку – дві рамки, утворені накатками, а у другому – рамки із ліній дорожника. Обидва внутрішні простори оздоблені навскісними лініями дорожника [22; 26].

На верхніх кришках наступних трьох оправ [8; 69; 76] вміщено по одній рамці, утвореній із відтисків штампів [8] і накатки [69; 76]. У центрі внутрішнього простору міститься контурний середник, тло навколо якого оздоблено відтисками штампів [8; 69], чи ромбовидний середник із штампами у внутрішніх кутах рамок на оправі рукопису останньої третини XV ст. [76]. На нижніх дошках цих оправ такі ж рамки, однак їх внутрішній простір заповнений вертикальними смугами, утвореними штампами [8] і накатками [69; 76], вгорі та знизу від них – вузькі горизонтальні поля, оздоблені штампами [8] або без оздоблення [69; 76].

Три оправи становлять четвертий варіант в організації розташування тиснення у другій групі оздоблення кришок. Його особливістю є наявність двох і більше рамок, а також відмінності в оформленні внутрішнього простору. На оправі, виготовленій у майстерні Львівського Успенського братства [44], кришки оздоблені двома рамками, по центру внутрішнього простору – великі кибалкові середники, а вгорі та внизу – менші за розміром контурні (верхня кришка) й овальні (нижня кришка). У внутрішніх кутах рамки розташовані ступінчасті сюжетні косинці із зображенням євангелістів. Внутрішнє тло між середниками щільно заповнене рослинно-квітковими басмами. Подібно оздоблено оправу, виготовлену у Троїце-Сергієвій лаврі на початку XVII ст. [34]. На верхній дошці також дві рамки, однак вони утворені накаткою [225, табл. II-7, № 102] та послідовним відтискуванням бордюрних басм [225, табл. II-1, № 2], у центрі внутрішнього простору – овальний середник [225, табл. II-13, № 129], навколо якого проставлено штампи [225, табл. II-1, № 9, табл. II-2, № 39, табл. II-4, № 75], а у внутрішніх кутах – орнаментальні косинці [225, табл. II-14, № 141]. Значно відмінним оздобленням відзначається нижня кришка: замість рамок із накаток відтиснуто потрійні лінії дорожника, а внутрішній простір розділено навхрест від кутів дорожником і заповнений штампами [225, табл. II-1, № 9, табл. II-4, № 75, табл. II-4, № 59]. По периметру верхньої та нижньої кришок оправи, датованої другою третьою XVII ст. [61] – три рамки, утворені різними накатками. У середині внутрішнього простору міститься кибалковий середник і внутрішні кути, оздоблені штампами (верхня кришка), натомість без оздоблення залишився внутрішній простір рамок на нижній кришці.

Ще один варіант розташування тиснення репрезентований на трьох оправах XVII–XVIII ст. [41; 48; 59]. На верхній кришці по периметру – дві рамки, утворені накатками, у центрі внутрішнього простору – відтиск овального середника, навколо якого, а також у внутрішніх кутах містяться штампи. На нижній частині оправи – рамки, утворені накаткою, внутрішній простір заповнений вертикальними смужками із тієї ж накатки, вгорі та внизу смужок – прямокутні

поля без оздоблення. Та ж схема розміщення тиснення на нижній дошці використана на оправі рукопису другої третини XVI ст. із колекції ІР НБУВ [18].

Певна відмінність у плані оздоблення характерна оформлення верхньої кришки оправы XVIII ст. [9]. Для неї характерним є складне обрамлення із рамок різної ширини, вписаних одна в одну, перша рамка облямована з боків потрійними лініями дорожника різної ширини (центральна ширша за бічні), між другою та третьою рамками по всьому периметру – простір оздоблений штампами. У середині внутрішнього простору вміщено ромбовидний середник, у внутрішніх кутах відтиснуті косинці. На нижній дошці рамки теж вписані одна в одну, однак між ними угорі та внизу – горизонтальні поля із трикутниками, утвореними потрійними лініями дорожника, а внутрішній простір заповнений вертикальними смугами, утвореними накаткою, вгорі та знизу від них – вузькі горизонтальні поля без оздоблення. Майже ідентичною схемою розташування тиснення щодо описаної є оздоблення нижніх кришок ще двох оправ *Єрусалимських Уставів* XVII ст. [7; 51].

Верхня кришка пізнішої оправы (XIX ст.) кодексу останньої чверті XVI ст. [20] оздоблена двома рамками із орнаментальних накаток – перша із потрійних відтисків, а друга – із подвійних. У середині їх внутрішнього простору – кибалковий середник, вгорі та внизу від нього – відтиски штампів, а у внутрішніх кутах – ступінчасті косинці. По периметру нижньої кришки – одна рамка, утворена із потрійних відтисків накатки, внутрішній простір щільно заповнений вертикальними смугами із тієї ж накатки, вгорі та внизу смуг – прямокутні поля без оздоблення. Подібне вирішення в оздобленні нижньої кришки трапляється й на іншій оправі другої третини XVII ст. [43].

Третю групу за особливостями організації схем тиснення становлять 11 оправ *Єрусалимських Уставів*. Для цієї групи характерним є наявність складного обрамлення із кількох рамок, вписаних одна в одну, а також оригінального оздоблення їх внутрішнього простору.

Перший варіант оформлення оправ у межах цієї групи об'єднує вісім оправ. На верхній кришці оправы кодексу першої третини XVII ст. [50], виготовленої у

Львівському Успенському братстві, по периметру – дві рамки, утворені двома накатками, по центру внутрішнього простору – овальний середник, який оточують тиснення штампів, а у внутрішніх кутах – ступінчасті косинці. Вгорі внутрішнього простору – прямокутне поле із словесником: «УСТАВЪ ЦРКОВНАГО ПЪНІА», оздобленим штампами, внизу словесника розташована стрічка, утворена іншою накаткою. Подібно оформлена нижня кришка, однак на ній відсутнє прямокутне поле над внутрішнім простором, як на верхній частині оправи. До цієї групи оформлення ми віднесли оправу ще одного *Єрусалимського Уставу* [55], верхня кришка якого теж складається із двох рамок, однак між ними простір заповнений відтисками штампів, а зверху знаходиться словесник: «УСТАВЪ ЦРКОВНАГО ПЪНІА». Внутрішній простір оздоблено таким же способом, як і на попередній оправі, однак замість ступінчастих косинців застосовано овальні із зображенням ангелів. На нижній дошці рамки вписані одна в одну із накаток, вгорі та знизу між ними – вузькі горизонтальні поля без оздоблення, а внутрішній простір заповнений вертикальними смугами, утвореними тією ж накаткою, що й рамки. Верхня кришка оправи рукопису другої третини XVI ст. [57] також містить складне обрамлення, яке складається із двох рамок, вписаних одна в одну, виконаних різними накатками, – зовнішня рамка ширша від внутрішньої. Між ними вгорі – вузькі горизонтальні поля без оздоблення, а внутрішній простір оздоблено, як і у попередніх оправах: по центру – овальний середник й у кутах – ступінчасті сюжетні косинці.

По периметру верхньої кришки оправи XVII ст. із фондів ІР НБУВ [24] – рамка, утворена накаткою, а в її середині – прямокутний середник, навколо якого розміщено відтиски штампів. Вгорі та внизу від середника знаходяться дві смуги, утворені тією ж накаткою, що й рамка. Внутрішній простір рамки нижньої кришки заповнено вертикальними смугами тією ж самою накаткою. Горизонтальні поля вгорі та внизу рамок верхньої кришки рукопису другої третини XVI ст. [75] оздоблено штампами чи накаткою [46], однак на інших трьох оправах із колекції ЛННБ [52; 56] вони не заповнені тисненням. Вільний простір їх рамок оздоблено середниками і штампами. Нижні кришки містять також

складне обрамлення, адже рамки вписані одна в одну. Ідентичне розташування тиснення на нижніх кришках двох оправ [46; 75], на яких рамки також вписані одна в одну, вгорі та внизу між ними – вузькі горизонтальні поля без оздоблення, а в середині рамок – вертикальні смуги із накаток. Незначні відмінності у схемі оздоблення простежуються на нижній кришці рукопису XVII ст. [56], які полягають у тому, що наявні ще дві рамки – середня без оздоблення та внутрішня, утворена накаткою.

Інший варіант оздоблення становлять три оправы, датовані нами XVII–XVIII ст. із фондів НМЛ [66; 67] і ЛННБ [45], які потребують більш повного опису схем тиснення. На верхній кришці першої оправы XVII ст. [66] – складне обрамлення із рамок, вписаних одна в одну, утворених від відтисків різних штампів, вгорі та внизу між ними – вузькі горизонтальні поля, оздоблені цими ж штампами. Внутрішній простір заповнено відтиском подвійного ромба, який утворено потрійними лініями дорожника різної товщини (середня ширша за бічні), він розділений навхресними лініями і оздоблений тисненням штампів. Майже ідентично оздоблено й нижню кришку, яка містить такі ж рамки, горизонтальні поля, а також вирішення оформлення внутрішнього простору. Друга оправа, віднесена нами до цього ж варіанта оздоблення кришок, виготовлена у XVIII ст. [67]. По периметру верхньої дошки – дві рамки, утворені двома накатками, вгорі та внизу між ними – вузькі горизонтальні поля із подвійними накатками, а у кутах – штампи. У середині простору рамок відтиснуто овальний середник, навколо якого містяться штампи. На нижній кришці теж складне обрамлення із рамок, вписаних одна в одну між якими – горизонтальні поля, однак без оздоблення, у внутрішньому просторі – вертикальні смуги, утворені накаткою.

Третю групу за розташуванням тиснення на кришках завершує оправа XVIII ст. із колекції ЛННБ [45]. Її верхня кришка оздоблена подвійними рамками, вписаними одна в одну, утвореними однією накаткою. Між рамками відведено по два прямокутних поля, оздоблені потрійними лініями дорожника, які утворюють зображення ромбів, а також подвійні смужки із тієї ж накатки, що й рамки. У

центрі внутрішнього простору розташовано відтиск овального середника, який оточений відтисненими штампами. У внутрішніх кутах рамок – набірні косинці, утворені з двох штампів. Внутрішній простір нижньої кришки поділено на три сегменти: вгорі та внизу – прямокутні поля без оздоблення, а в середині – подвійна рамка, утворена накаткою. У рамці простір розділено горизонтальною та вертикальними потрійними лініями дорожника.

Отже, у процесі нашого дослідження встановлено час та локацію створення оправ, вивчено особливості та матеріали виготовлення кришок і їх покриття, з'ясовано параметри формування книжкового блока, типів і форм корінця, його матеріальної та технічної складових. Охарактеризовано типи шиття книжкового блока, оздоблення обрізів, конструкцію форзаців та фурнітуру. Досліджено оздоблення оправ, схему їх розміщення, інтролігаторські інструменти тиснення та види їх сюжетів.

Висновки до розділу 2

Дослідження колофонів *Єрусалимських Уставів*, власницьких і вкладних записів, а також візитаційних матеріалів й інвентарних описів дозволило визначити, як називали досліджуваній тип книги їх користувачі у період застосування за призначенням. Рукописні пам'ятки у переважній більшості іменувалися власне *Уставами*. Під час дослідження тексту списків з'ясовано їх склад і структуру. Кодекси склалися із вступного, основного та додаткового розділів, а також післямови і повчань. Аналізування глав Уставу церковним службам дозволило здійснити класифікацію пам'яток на п'ять груп. Ця модель класифікування дала змогу виявити спільні риси у наповненні інших розділів у межах однієї групи пам'яток, а також з'ясувати відмінні риси. Під час дослідження календарної частини *Уставів*, виявлено, що 77 днів церковного року присвячені святим, які жили і служили на теренах Київської, а згодом і Московської митрополій, а також п'ять свят, пов'язаних із чудотворенням ікон, й освячення церкви святого Георгія у Києві.

Вивчення кодикологічних особливостей книжкового блока списків *Уставу* дало змогу визначити час їх створення. З'ясовано, що в останній третині XV ст. переписано один кодекс, у XVI ст. – 35 й у XVII ст. – 28 книг. Із записів переписувачів встановлено, що у дев'яти кодексах наявні точні дати завершення роботи над виготовленням рукописів. Філігранологічний аналіз паперу дозволив датувати 55 манускриптів без вказівки на час створення. Дослідження обсягу пам'яток дало можливість стверджувати, що книжковий блок первинно не нумерувався переписувачами. Нумерація аркушів арабськими цифрами проставлялася у XIX–XXI ст. при науковому опрацюванні. Наявність у 55 рукописах сигнатур зшитків дала можливість встановити час та особливості їх просталення, матеріал виконання, розташування, а також кількість аркушів у зшитках. Рукописні кодекси переписані виключно на ганчір'яному папері білого кольору у другу та четверту частину аркуша. Організація сторінки залежала від формату кодексів, розмір поля запису для другого формату. Від розміру сторінки залежала й кількість рядків, яких могло вміститися від 15 до 38, розміщених в один стовпець. За проведеним палеографічним дослідженням встановлено, що розмір рядкових літер становить від 2 до 4 мм. Дослідження організації тексту показало, що усі пам'ятки містять рубрикацію, а більшість – колонтитули. Текст окремих розділів спадав у V-подібній, чашоподібній і хрестоподібній формах, що додавало естетичності в організації пам'яток. Кодекси переписані півуставним типом письма. Дослідження письма показало, що кодекси могли писатися не лише одним переписувачем. Для художнього оформлення рукописів застосовувалися заставки, ініціали і кінцівки. Заголовки писалися в'яззю, кіновар'ю. Механічний тип пошкодження книг свідчить про активність використання аналізованих манускриптів.

Вивчення оправ кодексів дозволило встановити час і місце їх виготовлення. З'ясовано, що дванадцять рукописних книг збережено в первинних оправах XVI–XVII ст. Ці оправи створені переважно на сучасній території України та її етнічних землях. Виготовлення реалізовувалося за кошти церков, а також мирян. Оправи виготовлювалися із дерев'яних кришок, поволочених шкірою.

Дослідження дощок показало застосування різних конструктивних форм. Корінці блоків були глухі та порожнисті, прямі, заокруглені та кашировані. Книжкові блоки зшивалися ланцюжком і на опорах. Обрізи рукописних книг фарбувалися значною кількістю кольорів, золочення, на них розміщувалися тиснення та словесники. Форзаци виготовлювалися із ганчір'яного паперу, складеного навпіл, чи двох окремих аркушів. Досліджуючи оправи, вдалося здійснити реконструкцію застібок, які переважно були на врізні пробої. На кришках також могли міститися накладні елементи. Покривний матеріал оправ оздоблювався блінтовим і золотим тисненням за допомогою інтролігаторських інструментів. Встановлено також схеми розміщення тиснення на кришках оправ.

Список опублікованих праць за темою розділу 2

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати розділу:

1. Волощенко С. Єрусалимський Устав XV століття у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Konštantínove listy*. Nitra, 2019. Vol. 12. Is. 1. P. 102–115.
2. Волощенко С. Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2018. Вип. 6(379). С. 137–144.
3. Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2018. Вип. 4(139). С. 24–29.
4. Волощенко С. А. Иерусалимский Устав 1603 г. из коллекции Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі*. Мінск, 2018. Вып. 20. С. 31–40.

5. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких»*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.
6. Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 222–231.
7. Волощенко С. А. «Многogrішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 150–154.
8. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (За матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–300.
9. Волощенко С. А. Стан збереженості кириличних списків Єрусалимських Уставів XV–XVII сторіч як джерело до історії побутування, користування та поновлення. *Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: матеріали доп. Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23 листоп. 2018 р.)*. Львів, 2018. С. 106–113.
10. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.
11. Волощенко С. А. Церковний устав XVII ст. із Крехівської обителі. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного простору: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.)*. Київ, 2016. С. 101–106.

РОЗДІЛ 3.
ПОБУТУВАННЯ УСТАВІВ ЦЕРКОВНИХ ЄРУСАЛИМСЬКИХ
XV–XVII ст.

Дослідження історії побутування *Уставів церковних Єрусалимських* полягає у реконструкції функціонування їх списків від моменту переписування до часу надходження до сучасних місць збереження. З'ясування імен переписувачів, замовників і вкладників «олюднює» історію цих пам'яток, адже дозволяє встановити коло людей, які безпосередньо пов'язані із досліджуваними манускриптами. Вивчення особливостей побутування та міграції книг дає розуміння, як вони переміщувалися, що зумовлювало це явище, а також як вони повторно купувалися і вкладалися в інші храми.

3.1. Переписувачі кодексів, замовники і вкладники

Вагомим аспектом у кодикологічному вивченні рукописних пам'яток є встановлення імен переписувачів, їх географічного та соціального походження, професійної приналежності, а також часу виготовлення манускрипту. Переважна більшість рукописних книг, які дійшли до наших днів, збережені без точної вказівки на дату та місце створення, а також без відомостей про їхніх безпосередніх творців.

Лише у дванадцяти досліджуваних списках *Уставу*, що становить 20 відсотків усіх виявлених кодексів, збережена інформація про їх копіювальників, які були представниками чоловічої статі. Із цієї кількості сім переписувачів належали до духовенства та були священиками, дияконами, ченцями, дяками чи наближеними до церковного середовища особами.

Відомості про писарів *Єрусалимських Уставів* знаходяться у семи списках кодексів ІР НБУВ [5; 19; 23; 31; 33; 34; 35], у трьох – із колекції ЛННБ [41; 47; 55] та по одному – із фондів НМЛ [77] і ЛІМ [59] (див. Додаток № 4).

Інформація про копіювальників рукописів зосереджена переважно у кінці книжкового блока у тексті колофону, однак у двох кодексах XVI ст. й одному

XVII ст. із колекцій ІР НБУВ, ЛІМ та НМЛ вона записана на нижніх берегах аркушів [23, арк. 1–8; 59, арк. 41–42; 69, арк. 188 зв.], а в рукописі першої третини XVII ст. із фондів ІР НБУВ – на форзаці [33; 129, с. 151].

У найдавнішому точно датованому *Єрусалимському Уставі* 1515 р. із фонду 301 ІР НБУВ [19] писар про себе записав у колофоні рукопису на арк. 307–307 зв., що його звати Василій і він є підключником тверського князя Івана Шелони. Він характеризував себе як «члѣкъ, многгрѣшныи, недостойныи, грѣбныи, и тѣготныи лѣностїю, хоудо оумныи недостѣтѣныи, хоужьшии, в мирѣнѣ, а послѣнїи в ницетѣ». Кодекс був створений при правлінні «блгобѣрнаго и бгохраннаго хрѣтолюбнѣа, великѣ кнѣза» Василя ІІІ Івановича (1505–1533) «Изволенїемъ ѿца, И свѣрзшенїемъ сѣа, И поспѣшенїемъ стго дха, И мѣтвами прѣтѣа влѣца нашеа бца и прѣно дѣы мрїа, И стѣи ѿць вѣаконнѣшии намъ правла сѣа, Простирлетѣ неплоднѣа деснѣца, блгознаменѣтыа цѣѣты цркѣе прекраснѣа трѣстїю начертѣти, в лѣтѣ, зкѣг» у 7023 р. від створення світу або у 1515 р. від Різдва Христового. Окрім того, Василій подав дату початку переписування кодексу та його завершення, що дозволяє визначити точні часові рамки виготовлення рукопису. Перший зшиток «троудолубнѣ вѣспрїахъ тетраѣ, мѣа ноѣврїа, а, напѣмаѣ, стѣи чѣтворѣць, вѣрѣбрѣннѣ, квѣзмы, и дѣмїанъ» він переписав 1 листопада – у день пам'яті безсрібників і чудотворців Косми та Даміана за старим стилем, а останній зшиток «свѣрзшии же ѿ хѣѣ, мѣа, тетраѣ, мѣа, июла, вї, на пѣмаѣ стѣи мнѣкъ, прѣкѣла, иларїа, И прѣбнѣа ѿца нашего, мнѣанѣла, малѣнна» завершив 12 липня – у день мучеників Прокла, Іларія і преподобного Михаїла Малєйна. Таким чином, книга на більш ніж 300 аркушах була виготовлена за 253 дні [129, с. 152]. Завершивши працю над переписуванням *Уставу*, Василій записав, що «тоѣа неплоднѣи мои роуцьѣ плѣ показаша». Далі він досить красномовно продовжив свій запис словами,

що тоді «вєснѣ оубо настѡдѡци, њдеже цвѣти ѡдревѣ процвѣтоша, њ гвѣ ѣже ѡ
земля взрѡщѡма бѡла, тога њ сѣмо сѣма по повѣлѣнїю бжїю, њно
вѡкоренїтнєа по" [...]сѣти морю" њ нѣсн гаснѣнїш" бѡвѣти, сѣже ѡт зємнаго по
ѡблѡчѣнїа, њ мглы прѣмѣнїшнїєа црѣви же, цвѣты прїѣмле" бгѡзнамѣннѣа, кнїгоу
чїпнїкз, ѡ сѣ" дѣ" начрѣтанноу, по всѡ врѣмена знамѣнѡцѡу црѣковнѡе
оукрѡшенїе њ чннз». Наприкінці колофону Василїй славить триєдинобо Бога: «вз
слѡвоу єдиномоу прѣмѣромѡу бѡу, вз трїци пѣвѡмоу ннѣ њ в бєскѡнѣннѣ вѣкы,
амннз». Цю «благу» справу – переписування книги – найочевиднїше, Василїй
здїйснїв на замовлення «њстроєнїе" кнїгы єа бгѡлюбнѣа чїпнѣнїшаго чїка, вєлїкѡ
кнїзѡ кнїжнїка тдѣрьскїа њв"а шєлѡны» пїдключнїка князя Тверського Івана
Шелони, адже «њрѡно бо њ вєлїе желнїе њмашє на совокоупленїе кнїжнѡе, њ на
оукрѡшенїе црѣвное, печѡлоуїаєа днѣ њ ноцѣ строїа црѣвннї чннз» [19, арк. 307 зв.].

Значно меншою інформативнїстю як про самого переписувача, так і про
замовнїка кодексу, часу та мїсця створення вїдзначаєтєся *Єрусалїмський Устав*
другѡї трєтїни XVI ст. із фондїв НМЛ [77]. Писар про себе не подав розлогїх
вїдомѡстей, лїше зазначив, що книга переписана рукою многѡгрѣшнѡго раба
Божѡго Василїя: «њпїсѡєа сїа кнїга. рѡкоу многѡгрѣшнѡгѡ раба бжїа. б. т. лї. ѡ:
амнн». На початку вїн традицїю згадує Бога: «Слѡва бѡу двѡшємѡ по зчлѡѣ њ
кѡнєцѡ» і славить Прєсвятѡу Трїцїю словами: «трїце сѣла бѣ нѡшь Слѡва чѣбѣ» [77,
арк. 209].

Запис переписувача мїстився у ще однѡму списку *Уставу* другѡї трєтїни
XVI ст. із фондїв НМЛ [69]. Однак колофон на арк. 188 зв. був обрїзаний при
поновленнї цѡго рукопису. Збережений фрагмент мїстить лїше початок запису:
«Слѡва свршнїтелю бѡ стрѡшнѡмѡ амннѣ. сїн ѡстѡв» [69, арк. 188 зв.]. На жалѣ,

залишаються не відомими ім'я копіювальника, час та місце створення, а також особа замовника.

У рукописі другої третини XVI ст. із фонду 2 ЛННБ переписувач себе теж назвав многогрішним, недостойним і скверним: «Ниспсанъ бы Многò грѣшныи и недòшныи и скверныи», хоча був церковним дяком на ім'я Олексій: «дїакои рабомъ бжїи ѡлєксєѡ». Кодекс «оу҃тѣ днєвныи. и ноціныи слоу҃бамъ» був переписаний «при дрѣжавѣ великѣ крѡла лѣвгуста рѣкаго. и ныи мнѡгѡ. и пѡ дрѣжавѡу панѡ чо҃гѣикѡ кожѣчати зѣ чо҃хлѣ». Тобто рукопис створений у час правління Сигізмунда II Августа (1569–1572), якого дяк Олексій називає руським, а також при місцевих державцях – панах Чолганських герба Сас із с. Тухля (Сколівський р-н, Львівська обл.) між 1548 і 1572 рр. Переписувач завершив свій запис висловом, що він зачатий у грісі «зачатѣ єсмь въ грѣсѣхъ», і зверненням до потенційних читачів книги – священиків: «сїи ѡцѣ читѣте и мене грѣшнѣ не клнѣте. ѡми. ѡми» [41, арк. 218].

Многогрішним був і переписувач *Єрусалимського Уставу* останньої третини XVI ст. із фонду 3 ЛННБ ієрей Петро храму Успіння Богородиці із м. Ягольниця (нині – с. Ягільниця Чортківського р-ну Тернопільської обл.) [47]. Копіювальник подібно до попередніх переписувачів почав запис колофону із звернення до Бога: «Слѣ свєршнтелю єѢ дѡшемѢ позѡлѣ конѣ». Він зазначив, що «Сїа кннга рекомыи оу҃тѣ с҃гыхъ ѡцѣ вєєлєикѡ почлєа и свєршнєа рѣкою многогрѣшнѣаго раба бжїи ієрєѣ петра въ градѣ гѡго҃нцѣ при храмѣ оу҃спенїа мѣкы бжїи». У записі відсутня точна дата завершення роботи над виготовленням кодексу, зазначено лише про місцевих державців «при дрѣжавѣ и мѣти панѡ лєикорѡ҃скѡ пана старѡ҃чѣ скалє҃каго пана гѡна и пѣл мнколаѡ» 19 грудня, у день пам'яті пророка Авдія: «доко҃члєа мѣл дє҃бра дѣ днѣ. с҃҃го прѣрка лѣдѣгѣ. ѡми. ѡми.

лмѣ». Однак переписувач помилився із місяцем, адже святкування пророка Авдія припадало на 19 листопада, а не 19 грудня. Наприкінці колофону ієрей Петро також звертається до читачів із закликом, щоб його не кляли за можливо допущені помилки: «ѡѡѡ ѣ братїа чнтайте ѣсправлайте. а мене грѣшна не клятеѣте ѣсли гѣ помы'коу вчинн'. а вѣ гѣ вѣ прѣтн' н помлоуѣт' вѣ сїѣ вѣк' н вѣ боудуѣщнѣ» [47, арк. 230].

Про власну гріховність не пише лише Іван Шапкін, син Ананія, переписувач кодексу 1590 р. із колекції ІР НБУВ [23]. Він тричі наголошує про себе як писаря у записі про продаж рукопису церкві Георгія та Параскеви П'ятниці м. Вологда (Російська Федерація): «Ге га³ нѣа, ананїѣ снѣз шапкнѣ, прода' ѣсми сїю книгоу оуѣтавь вдо^м сѣмоу мѣнкоу геѡргїю н сѣон мнѣце парасковгн наречѣнно^н плѣтнѣце, а книга мога роука а пѣписа' сїю книгоу са^м своєю рѣкою, а писана сїа книга, лѣта, ѣ,чнѣ, мѣа, ѣпрнла, вѣ, гѣ, днѣ» [23, арк. 1–8]. Із цього запису можна встановити, що рукопис був завершений 3 квітня 7098 р. від створення світу або 1590 р. від Різдва Христового та проданий згаданому храму. Книга створювалася, можливо, на замовлення цієї церкви, адже рукою переписувача було записано вкладний запис.

На замовлення членів швецького цеху м. Куликів (Жовківський р-н, Львівська обл.), а також за їх цілковиту оплату: «за накладо^м н пла'бою бра'ства ремесла шѣскагѡ» було виготовлено *Єрусалимський Устав* останньої третини XVI ст. Нині цей рукопис зберігається у фонді 77 ЛННБ [55]. Кодекс переписаний «Многгрѣшны^м лѣкою днѣаконо^м», тобто місцевим дияконом Лукою 1594 р. «спнсаѣа вл'ѣѣ ѡ нарѡ^м ѣф.чѣдѣ» у «Градѣ хѣдо^м Кѣлнковѣѣ» [55, арк. 223 зв.; 114, с. 19].

Переписувачі кодексів XVII ст. також залишали про себе відомості. Перший точно датований рукопис XVII ст. переписаний в одному з найбільших російських

оу моноштѣи Ни вкозноу. Ни за монаштѣи ки де"ги» [34, арк. 476]. Для порівняння 100 голок у 1671 р. у Росії коштували 35–80 копійок, пара черевиків – 40 коп., за фунт рису потрібно було віддати 4 коп., ізюму – 3–6 коп., перцю – 18 коп. чи за фунт чаю – 30 коп. [118, с. 269–274]. Про себе ж переписувач згадав в останньому реченні колофону перед зверненням до читачів: «Списалъ Снѣ Книгоу пострѣжнѣи живоначальные трѣце Сергіева мѣтра крылошенѣи данника гларлоѣ». Данило або як він себе називає, Данилко Гаврилов, окрім переписування книг, був крилошанином Троїце-Сергієвої лаври, тобто виконував послух співця цієї чернечої спільноти на солеї (крилосі правому чи лівому від амвона). Він не пише про свою грішність, однак просить його пробачити за можливі помилки і не проклинати: «выи ѿци дхвнии аще прозрите которое неиспрѣно выже мене неклеветѣи и простите в вѣкии имни» [34, арк. 476].

Наприкінці кодексу першої третини XVII ст. із фонду 311 IP НБУВ переписувачем уміщено досить розлогий колофон [31, арк. 371–371 зв.; 129, с. 152]. Цей запис розпочинається із слів: «д° заѣ еже по бзѣ конѣць и е°вршеніе прига" книга іа нарицалема оустѣа еже есть око црѣвноѣ», тобто текст колофону завершує основний текст книги *Уставу*, який ще називається *Око церковне*. У тексті йдеться про замовника рукопису ієрея Михайла Стефановича: «Бжїю млтїю, повеленне" же и вѣ"накладо" хрѣтолюбиваго цїно іереа михайла стефановича настоятелѣа црѣви городецкоѣ храма иже во стѣи ѿцаи шїего николы чудотворца». Іншими словами, книгу створено за кошти настоятеля храму Миколая Чудотворця м. Городець (Володимирецький р-н, Рівненська обл.) ієрея Михайла. Про себе переписувач пише так: «Списаннемъ же ѿ стѣи бжѣтвенѣи писанїи. и трѣдо" многогрѣшнѣа хѣждьшаго во хрѣтіаннѣхъ оубогаго матвѣѣа епидановича поповича смѣдѣиского ѡубывателѣа бгосїелемаго града чѣрвоа.» [31, арк. 371]. Тобто

переписувачем кодексу 1612 р. у Городці був многогрішний, найгірший із християн і вбогий син священника Епіфанія – Матфій Смідинський із богоспасаємого міста Турова, що знаходиться на сучасній території Білорусі (Житковицький р-н, Гомельська обл.). Подібно до інших переписувачів, Матфій звертається до майбутніх читачів: «Тѣмже прилѣжно молю всякаго хоблюѣца, прочитающаго кннгѣ сїю, ѡпѣщенїа многи^а мои^а грѣхо^а просити, іѣ бо рѣи і оустремнхсѣ надѣло снє, аще и неразѣданѣ повинѣтсѣ», він просить христорлюбців про молитви за свої гріхи, адже «ѡбачеже оуповаѣ на щедроты бжїѣ, дерзнь. нже слєпы̄ просвѣщающаго і младеца оумѣдряющаго. чон^к ннѣ сподобн^а, желаемое ѡ не^а само^а наче^а и наверши^т». Несвоєко но ѡ бжѣтвеннѣ писанїи и бгоноснѣ ѡцѣ собраное воединовокѡпнѣ». Не забуває згадати він і про можливі погрішності тексту: «ѡце ли вче^а гдѣ погрѣшено ѡбращетсѣ. понеже не агглѣ писѣ, нò рѣка берна и грѣшна выже холмєцы дх̄о^а кротости исправляйте, незлоречите млю. но іакоже самн прощенїа ѡ бѣ полѣчнчи желающе, прощению вашемѣ и нѣ сподобляйте». Значна частина колофону відведена для інформації про час переписування кодексу. Матфій Смідинський подає дати від часу створення світу, від Різдва Христового, а також згадує сонячне та місячне кола. Переписувач виготовив манускрипт у 1612 р.: «Начажесѣ снѣ кннга писати влѣто ѡ созданиѣ мнрѣ, з̄ рѣка. а ѡ по плоти ржѣтва гѣ бѣ и сїѣ ншѣго іѣ х̄а, ѣ х̄ѣ. мѣа феврала наднѣ прѣбнаго ѡцѣ ншѣго мартина число^а. гї», а завершив «в томже рокѣ х̄ѣ. мѣа авгѣста на днѣ прѣбнаго ѡцѣ ншѣ пимна великаго число^а, кз̄ крѣ слнцѣ и мѣнѣ крѣ ді». Із запису довідуємося, що праця над копіюванням книги знайняла 154 дні [130, с. 287]. Переписування почалося у 7121 р. від створення світу або ж 1612 р. від народження Ісуса Христа – 13 лютого, у день пам'яті переподобного Мартина за старим стилем, а завершилося 27 серпня 1612 р., у день преподобного Пімена

Великого Палестинського. У кінці запису Матфій Смідинський не забуває славити Пресвяту Трійцю: «Давшемуже богѹ начати и совершити блго нзволнвшемоу. слава и велелѣние. честь њ поклонение, ѿцѹ и сынѹ и стѹомѹ дхѹ. ннѣ и прино, нвовѣки вѣко^м аминь» [31, арк. 371 зв.].

Цілком відмінним від попередніх записів переписувачів за місцем розміщення є запис у *Єрусалимському Уставі* з фонду 312 ІР НБУВ [33]. На приклеєній частині нижнього форзаца написано, що ця книга, яка нашими дослідженнями датується першою третиною XVII ст., створена Лонгином – дяком Чарногородським, можливо, з місцевого храму м. Чорногородка Макарівського р-ну Київської обл.: «Сиа Книга глаголемаѹ уставѹ списана Лонгиномѹ дякомѹ Чарногородскимѹ рокѹ Бжиа (написання року нагадує літери а г у д) года мѣсцаца маа 2 дня». Тому на сьогодні залишається не відомим точний рік виготовлення цього списку, проте за філігранологічним дослідженням папір, на якому його переписано, належить до 1614–1615 рр. [130, с. 290].

«Нзволєніє^м ѿцѹ Поспѣшеніє^м сїа. Ѣ совершеніє^м стѹо дхѹ. Нлса Ѣ свѣшн сїа кнїга глѣмы о҃цѹа» теж першої третини XVII ст. із фонду 313 ІР НБУВ [35]. Він був переписаний 18 грудня 1627 р. пресвітером Йоакимом «Мнѡгрѣшнаѹ рѣка Недѡчѡнаго Прѡвѣторѹ Юѡвїма. Понеж неписѹ ѡггѹз. Но ѡзѹ ѡ грѣшньнй рѣвѹ». Молитовно звертається Йоаким до читачів: «Молю^ж вѹ ѿцѹ и брѹтѹа. ѡце прѹчнѹтѣ^ж ко^мѹ вни^кнѹтн вѹше полєзнѹю кнїгѹ сїю. Ѣ ѡбръщете чѹто погрѣшено. Вѹ хрѹтолюбѹцн дхѹ^м крѡтѡстн Ѣсправлѹтѣ. Ѣ неклнѹтѣ» [35, арк. 197 зв.; 114, с. 17].

Настоятелем храму Успіння Богородиці містечка Пісочна (Миколаївський р-н, Львівська обл.), священником Лаврентієм, було переписано *Устав* 1629 р. із фондів ЛІМ [59]. Без звернення до Бога та святих почав запис про створення цього манускрипту переписувач. Перші слова присвячені даті завершення роботи

над книгою: «ро^к Бѡ^жїа́хъ, Мѣ́ца Мѣ́га нѣ́ де:», тобто 18 травня 1629 р. [59, арк. 41; 190, с. 106]. Далі йдеться про таке: «Съписана Сѣ́га Бѣ́гѡдѣ́на Кнѣ́га на́ма Ѹ́ста́ къ цѣ́ковномѸ пра́внѸ, мно́гѡгрѣ́шны^м неодо́нны^м презвѣ́тѣро^м Лавре́тїемь, ѡ́бита́юще, Сирѣ́чь мѣ́шкающе́мь На ѡ́ чѣ́ на мѣ́стѣ́къ пѣ́се́но, при цѣ́кви новозѸдо́бѣно́, ѿ́ но́воза́ложѣ́нно, Ѹ́спе́нїа прѣ́гыа вѣ́ща наша́а Бѣ́га ѿ́ прѣ́но двѣ́ мѣ́га» [59, арк. 41 зв.–42]. Переписувач також подає відомості, що його церква належить до маєтків пана Адама: «Ѹ́ маѣ́тностн Бѣ́го мѣ́ па́на де́жка па́на А́дама» [59, арк. 42]. Окрім того, Лаврентій також виконав ще шість рукописів – три списки *Євангелія Учительного*, завершені 8 травня 1634 р. [53; 190, с. 106], 11 березня 1641 р. [54] і в другій чверті XVII ст. [65], а також *Триодь пісню* 29 червня 1640 р. [40; 114, с. 18; 190, с. 106]. У колекції I фонду ІР НБУВ ми віднайшли ще два рукописи цього переписувача – *Мінеї служебні* на травень–червень [12] і липень–серпень [13]. Остання закінчена 22 грудня 1640 р. [13, арк. 359 зв.; 184, с. 85; 330, с. 108]. Важливо, що саме у цьому кодексі писар вказав, окрім свого імені, ще й прізвище – Гучкович.

Останнім із точно датованих кодексів *Єрусалимського Уставу*, яким присвячене наше дисертаційне дослідження, є рукопис 1632 р. Цей список зберігається у I фонді ІР НБУВ [5]. Книгу переписав Яків Данилович із м. Городок (Львівська обл.): «Іакѡ́ Даниловѣ́, нѣ́ Голоного́ Городка́». Копіювальник в особливий спосіб звернувся до читачів кодексу: «Смирѣ́нѸ ПоклонѸ Сѡ́тварѣ́ю: Бѣ́голю́бны^м Чѣ́тателе^м, ѿ́же ѿ́ Ѹ́мо́ляю Погрѣ́шенїа́ всѣ́кага́. Зде́ лю́бовне́ испра́вляти ѿ́ мене́ ꙗ́ко чѣ́ка грѣ́шна́ Про́щенїа́ Сподѡ́лга^{тн}» [5, с. 250 3-го рахунка]. Яків Данилович не забув згадати і про замовника: «Писѣ́ же́ Пове́ленїе^м ѡ́ца́ Мѣ́тѣ́а Воробѣ́йскаго́ Презвѣ́тѣ́ра ѿ́ СлѸ́жѣ́телѣ́ Воскрѣ́скаго́», тобто священика Матфія із с. Воробіївка (Полонський р-н, Хмельницька обл.). Однак книга переписана у м. Остропіль (нині – с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну

Хмельницької обл.) 6 жовтня 1632 р. «при храмѣ: ро^ж прѣптон Нѣ слѣчѣ» [5, с. 250 3-го рахунка]. Попри відсутність відомостей у колофоні про напрям професійної діяльності та приналежність до соціального стану писаря, відомо, що він, окрім цього рукопису, переписав у 1636 р. великоформатне *Євангеліє*, яке експонувалося на XII археологічному з'їзді у Харкові 1902 р. [189, с. 92; 190, с. 114; 129, с. 153]. Із каталогу виставки з'їзду відомо, що кодекс був переписаний у м. Хмільник при церкві великомучениці Параскеви (Вінницька обл.). Однак експонувалася пам'ятка уже як власність храму Воскресіння Господнього с. Грунь (Охтирський р-н, Сумська обл.) [222, с. 4].

Не менш вагомим, поряд із встановленням переписувачів кодексів, є дослідження замовників кодексів, визначення їх географічного та соціального походження, а також мотивів купівлі книг. Аналізуючи записи переписувачів, розміщені як у колофонах так і на берегах аркушів, було встановлено шість безпосередніх замовників *Єрусалимських Уставів*. Ними переважно були священики – ігумен Захарія із Корачева [34], ієрей Михайло із Городця [31], ієрей Матфій із Воробіївки [5]. У двох випадках замовниками виступали громади; у першому – це могла бути парафіяльна спільнота церкви Григорія та Параскеви П'ятниці м. Вологда [23]. Переписувач занотував, що продав «їю книгоу оуставъ Вдо^м Сѣмоу мѣнкоу геѡргію њ Сѣѡн мѣнцѣ парасковѣн наречѣнно^ѣ пѣтницѣ» [23, арк. 2–5]. Замовником у другому варіанті були члени братства шевців м. Куликів [55, арк. 223 зв.]. У випадку із *Уставом* 1515 р. його замовником виступив мирянин, але урядник, ключник тверського князя, – Іван Шелона [19; 129, с. 154].

Рукописний *Устав* першої третини XVII ст. із колекції НМЛ [64] замовив «справѣлз» раб Божий Василій «по проз Рѣданікз» у 1602 р. [64, арк. 286]. Достеменно не відомо, хто замовив кодекс 1619 р. із фонду 3 ЛННБ [48]. У записі на арк. 2 зв.–12 йдеться про те, що книга переписана 9 березня 1619 р., під час правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) «за кроля Жнкмѣтѣ третьего по^вскаго шведѣ», а також при відсутності «внѣвн^тности» Перемишльського «вппа

Бігочетива». Кодекс виготовлено за благословенням «Щца димитрія Сндѣкаго намієника Старожитнаго Бігочѣтїа премыскаго њ Пльвеніє Щца іванна плѣшѣкаго». На нашу думку, ймовірно, саме ієрей Іван Плішовський був замовником книги, а Димитрій Синдорський, намісник Перемишльського владцтва, згадується замість відсутнього у той час правлячого єпископа. У записі також вказано місце створення рукопису: «Сїа книга зовомы́ Ѹстѣа написѣа, в селѣ іанманнчѣа крѣлевикы при храмѣ покрѣ птыа Бци», тобто у с. Ясиманичі (нині – с. Аксманичі, Перемишльський пов., Підкарпатське воев., Республіка Польща) при церкві Покрови Богородиці [48, арк. 4 зв.–5].

Замовником *Єрусалимського Уставу* 1629 р. із фондів ЛІМ був «Бѣгобога́знны́ чѣвкз дѣко» [59, арк. 42 зв.]. Про це інформує покрайній запис, виконаний переписувачем цього кодексу ієреєм Лаврентієм Гучковичем. Подібна практика записування інформації про замовників книг, а також локацій їх покладень трапляється і в інших рукописах цього переписувача. Зокрема, у *Триоді пісній* 1640 р. Лаврентій Гучкович записав, що книга переписана «повелѣніє^м њ влѣны^м накладо^м тоѣт кошто^м» ієрея Івана із с. Держів (Миколаївський р-н, Львівська обл.) [40, арк. 402 зв.], подібний запис Лаврентій зробив і в *Євангелії Учительному* другої чверті XVII ст. [65]. Повертаючись до замовника *Єрусалимського Уставу* 1629 р. Данка із с. Надітичі (Миколаївський р-н, Львівська обл.), то варто відзначити, що переписувач про нього записав таке: «дѣко Снѣ Нвѣаѣ, перевозникѣ Ѹ селѣ надѣчнчѣ», який вклав рукопис до місцевого храму Введення у храм Пресвятої Богородиці [59, арк. 42 зв.].

Джерелами для встановлення імен ктиторів, чи дарувальників, тобто осіб, на кошти яких вкладалися книги до церков, слугували покрайні записи, вміщені у досліджуваних списках *Єрусалимського Уставу*. На сьогодні у 19 кодексах збережена інформація про вкладників цих книг як у монастирські, так і парафіяльні храми. Із доступного фактографічного матеріалу вдалося встановити,

що ктиторами кодексів виступали як представники духовенства, так і миряни. Ці особи не лише зафіксували інформацію про акт дарування, й вказали про обставини благодійності, її причини, короткі відомості про себе, членів родини, покійних родичів, зазначили і про грошову суму, віддану при оплаті за книгу, а також занотували слова перестороги для тих, хто наважиться викрасти кодекс. Лише чотири манускрипти були подаровані духовенством, а п'ятнадцять – мирянами.

Найдавніший запис про дарування кодексу представником духовенства відбувся у 7077 р. від створення світу «лѣтѣ збѣ іѣмѣ», тобто 1569 р. від Різдва Христового. Монахом Макарієм, «Ггареѣ макареѣ млоѣ», як він себе називає, було подаровано *Єрусалимський Устав* останньої третини XVI ст. до церкви пророка Івана Хрестителя й преподобних Антонія та Феодосія Печерських «в инѣкоѣ мнѣтѣѣ» [27, арк. 6–10]. Можливо, це нинішній Антоніє-Сійський монастир (заснований у 1520 р.), розташований в Архангельській обл. Російської Федерації. Причиною дарування була «памѣтѣ поѣкоѣ дѣи, ѣ по ѣвоѣ родитѣлѣѣ» [27, арк. 11–12].

Кодекс другої третини XVI ст. із колекції НМЛ «лиѣговлѣ» ієрей Гаврило Глібович «Презвѣитѣ ѣгоѣскѣ. роѣ ѣ го». Із короткого за складом запису можна припустити, що священиком Гаврилом було вкладено книгу у 1590 р. Вказаний рік «роѣ ѣ го», тобто року 90-го, може бути трактований як 1590 р. За палеографічними особливостями почерку, а також фактом, що рукопис був створений у другій третині XVI ст., цілком вірогідно, що згаданий ієрей у 1590 р. міг купити рукопис для свого храму [77, арк. 209].

Ктиторами *Уставу* ще одного списку другої третини XVI ст. виступили ієрей Филип «поѣ пѣтѣнѣкѣ каменеѣкѣ» і дяк «наѣмѣ гаврило ѣтѣромнловы каѣѣкѣ». Вони подарували кодекс церкві монастиря великомучениці Параскеви, а для тих «ктобы мѣѣ снѣ кѣѣѣ ѣменеѣ оѣѣтѣ ѣдланѣ ѣ ѣтѣоѣ цѣрке ѣтѣоѣ парасковѣ» записали

відповідну пересторогу: «бымо мѣли сннѣ ѿ прѣ сѣднице хѣбы» [49, арк. 1–3].

Таким чином, аби вберегти книгу від крадіжки, вкладники попередили крадія судом Ісуса Христа.

«Вѣчне и непорѣшне» було дарування у 1605 р. ієреєм Іллею, «Прозываемыи Мнхаломъ», *Церковного Уставу* початку XVII ст. до Троїцької церкви м. Олика (нині – с. Олика Ківерцівського р-ну Волинської обл.) [7, арк. 20 зв.–22].

Наступну групу ктиторів становлять миряни. Дослідження записів про дарування рукописних книг дозволило визначити чотири типи вкладів. Шість кодексів були подаровані однією особою. П'ять *Уставів* – родиною, при цьому першим згадувався її голова – чоловік, а після нього – дружина та діти. Однак в одному рукописі «очолювала список» жінка, яка, на наш погляд, була вдовою на момент купівлі, й опісля уже вписувалися діти. До третього типу ми зараховуємо кодекси, вкладені декількома особами без зазначення їх родинної спорідненості, у нашому випадку – це два манускрипти. Останній тип вкладення до храмів теж представлений двома пам'ятками, які дарувалися після реставрації (поновлення).

Перший тип дарування, коли ктитором виступала одна особа, представлений найдавнішим точно датованим *Єрусалимським Уставом* 1515 р., який вклав до храму страсотерпця Димитрія Солунського на «на черноѣ червьчѣ» [19, арк. 4–5] або в іншому варіанті запису: «Черноѣ рѣче» [19, арк. 307 зв.] Богдан Лязгін у 1587 р. [19, арк. 25, 29, 307 зв.]. У записі Богдан також іменується Дмитром: «помоеѣ богданове смрчн гѣ рѣ бога ѿмѣ мое дмитреѣ поменѣ» [19, арк. 24–30]. Ймовірно, що друге ім'я Богдана – Дмитро – було його хресним, що й зумовило даровизну саме до церкви з посвятою Димитрію Солунському. Мотивом вкладання кодексу була молитовна турбота про своїх покійних батьків, а в майбутньому і про свою душу: «впрѣмѣ бог повелѣ ѿ по своен дѣше» [19, арк. 307 зв.].

Мирянином був також Іван Григорович, який подарував книгу останньої третини XVI ст. заради свого тілесного здоров'я, та душевного спасіння до храму

пророка і предтечі Господнього Івана Хрестителя. Натомість священник, який користуватиметься кодексом, має просити Господа Бога за його здоров'я та відпущення гріхів. Дарувальник застерігає священників, дяків і посполитих осіб не віддаляти від церкви *Устав* та не використовувати його на власну користь (пожиток), оскільки будуть прокляті у цьому віці та майбутньому, а також піддані суду милостивого судді – Ісуса Христа [72, арк. 2–9].

У 1656 р., 14 лютого, смиренний раб Божий Кирило із с. Будинь (нині – с. Будинін, Томашовський пов., Люблінське воєв., Республіка Польща) подарував «прида^а» *Єрусалимський Устав* останньої третини XVI ст. монастирю с. Городище (Сокальський р-н, Львівська обл.). У записі йдеться, що на той час ігуменом обителі був ієромонах Митрофан. Традиційною причиною вкладу була потреба у спасінні та здоров'ї. Ктитор попередив можливих крадіїв прокляттям 318 Святих Отців Першого вселенського собору в Нікеї та судом «нелнцемѣрно^а позорнчи, то ѣстѣ Правѣны^а ѣднѣѡ во вѣторое прѣшествіе Ёго», який кожному «воздаст^ъ» за вчинками [47, арк. 3–12].

Раб Божий Макарій, який називає себе «Повннї Нлка Стѣпскога Сннове^а», придбав за п'ять злотих «книгѣ глаглемѣю ѣстѣ^а» і подарував її церкві святителя Миколая Чудотворця містечка Виноград 18 листопада 1664 р. [63, арк. 36 зв.]. Для порівняння тогочасних цін: теля у 1653 р. коштувало 240 грошів, за коня у 1660 р. потрібно було віддати 1500 грошів, а за кожух у 1664 р. – 240 грошів [315, с. 142].

Син Софонтія Соломатова вклав у XVII ст. *Єрусалимський Устав* останньої третини XVI ст. у храм, який він назвав «до^а» пророка Іллі та страсотерпця Димитрія Солунського за «дшѣное ѣленне». Вкладник закликав осіб, які нею розпоряджатимуться: «хѣто по ѣн кнге ѣганѣ^а ходити», нехай Бога молить за нього, «а по нѣхѡ дшн егѡ за н ѡупокѡн ѣ помнати» [24, арк. 10–22 зв.].

Для відпущення власних гріхів «н ѣта помнаниа роднѣ ѣвлнѣ» Андріан Захарович Чернишов подарував *Єрусалимський Устав* першої третини XVII ст.

Десятинній церкві у «Градѣ кнѣвѣ» (Києві). Ктитор за професією був військовослужбовцем, у званні ротмістра: «цѣрковѣ прѣсвѣтлого велнчєска ротмистрѣ» [31, арк. 10–27].

Другий тип вкладів становлять кодекси, які дарувалися головою родини із переліком живих на той час її членів. Першу книгу цього типу даровизн 12 березня 7112 р від створення світу, тобто 1604 р. від Різдва Христового богобоязливий Петро із дружиною Пелагією та дітьми придбали *Єрусалимський Устав* церкві преподобного Онуфрія Пустиножителя. Мотивом цього вкладу також була турбота про відпущення гріхів і вияв честі та хвали Господу. Ктитор звернувся до церковнослужителів, які читатимуть чи переписуватимуть цю книгу, не забувати його у молитвах, бо цим самим і вони сподобляться милості та відпущення гріхів за молитвами Богородиці й усіх святих [57, арк. 6–50].

Сім'я Івана з Вербицька (с. Вербиця, Томашовський пов., Люблінське воєв., Республіка Польща), «по прѣвѣнкѣ барѣ», у складі дружини Марії та трьох синів – Федора, Тимофія та Хоми, разом із дяком Ігнатієм 15 березня 1624 р. купили «книгѣ на ѡмнѣхъ ѡставѣхъ ѡрѣдѣнѣиѣмъ» першої третини XVII ст. для храму «зложеномъ сѣгого ѡхнестратига хѣла Мнѣхана». Цей акт даровизни був «кѣ хвалѣ гѣ бѣ н на вѣчнѣю памѣткѣ лѣы еѣ жадѣ не смѣѣ ѡдмѣти», а хто б насмілився відібрати книгу, то піддасться Божому суду в день Страшного суду [45, арк. 11–24].

Анафемою могли бути покарані крадії *Єрусалимського Уставу* 1627 р., який «ѡмѣниѣ» раб Божий Федір Харкович із дружиною Оксимою та сином Панасом. У вкладному записі Федір зафіксував рід своєї професійної діяльності – він був бондарем: «бѣдѣрѣ», тобто виготовляв ємності (бочки, діжки, барила тощо). Книга дарована церкві Воскресіння Господнього: «ѡу селѣ в мѣнѣнкѣцѣ за панована сѣго милости пана ѡдрѣвоѣского» при іереї Іванові [35, арк. 9–17].

Ще один рід діяльності згаданий при вкладенні *Уставу* 1629 р. Введенському храмові с. Надітичі. Богобоязний Данко, син Івахів «перевозникѡ», із дружиною Лукерією та шістьма дітьми і в пам'ять про покійних дітей: «которыѣ гѣ бѣ побра^а на ѿ свѣтъз немѣцкуюци тым гѣ да вѣчны покѡ, ѿ црѣтво небное» 18 травня 1629 р. подарували книгу згаданій церкві. Ктитор називає себе перевізником. Окрім пам'яті про спочилих дітей, Данко бажав «ѡ гѣ бѣ за инь мое^а даро^а еже кз бѣ дшѣвное мнѣ спеніе полчнги», а також і тілесного здоров'я [59, арк. 42 зв.–43 зв.].

Єдиним випадком, коли головним дарувальником кодексу виступила особа жіночої статі, був *Устав*, переписаний у першій третині XVII ст., – Авдотія Шимониха «гавришкова дѡка». Найочевидніше, що на момент купівлі книги та вкладення храмові вона була вдовою. У записі йдеться про те, що жінка придбала рукопис разом із трьома синами «яково^а павлом ѿ гаврилѡм», і тож вони віддали його храму Архістратиґа Михаїла «ѡу чонокожнѣ при свѣщеннкѣ Василию». Чернокожинці – тепер це село Чернокозинці у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельницької обл., де храм на сьогодні не зберігся. Метою вкладу була молитва за покійних членів родини, а також відпущення гріхів живих родичів [17, арк. 33 зв.–40 зв.].

Третій тип складають книги, які дарувалися групами осіб без зазначення їх родинної спорідненості. Прикладами цього виду даровизн є два досліджувані *Єрусалимські Устави* із колекцій ІР НБУВ та НМЛ. Список *Уставу* останньої третини XVI ст. було вкладено храму святителя Миколая Чудотворця: «козацькага в слабадѣ в вѣки непѡвнжна» вісьмома особами: «се л^з Семенз семенѣ снз шатнла. да л^з перво^а барнѣ снз да л^з рѣда^а грнго^аевз снз. да л^з. л^зкѡ. да л^з василѣ. да л^з мнха^ала. да л^з жадга даннла снз клнкѡнѡ. да л^з пет^арѣша». Ктитори застерегли як церковнослужителів: «ѡу стѣпн^аца нгѣмѣ ѿли по^а ѿли днѣкѡ ѿли

днѣкз», так і мирян: «нлн прогта^н чѣвѣкз», що у випадку, коли хтось із них винесе без відома із церкви книгу, той судитиметься «прѣ. хѣгомз нѣтаро^н с^трлшнемз с^днцн хѣ». Крадії також піддаються прокляттю 318 Святих Оців Першого вселенського собору в Нікеї. У кінці вкладного запису згадується ще одна особа – Іван Мокієць «снз бѣлга», який і записав про цю даровизну 8 травня 7112 р. (1604 р.) [20, арк. 4–10].

Подібна ситуація була й у 1620 р., коли Федько Жуковський, Ганець, Страшовський, Ониско, Олеска, Левко, Петро, Іван, Лаврик, Василій та інші подарували книгу церкві Пресвятої Тройці м. Голигори (тепер – с. Гологори, Золочівський р-н, Львівська обл.): «на ново^н мѣстѣ при дрзжавѣ его мѣ пана хѣковѣча воеводи Тро^нкого дрзжавѣ гологов^нкого». Однак головним ктитором був раб Божий Никон, який просив: «вы читателне панове читателне панодѣжкове читачи сѣю книгѣ сѣтѣ просѣте гѣ бѣ за мене грѣшнаго раба бо^тга никона». Никон не фігурує серед осіб, які безпосередньо дали кошти за купівлю кодексу: «да^т фѣко жокѣкнѣ ѣ грош сѣ (?) ѣ грош стрлшѣкы ѣ грош ганец^н два грош Ониско два грош Олеска ѣ грош Левко грош петро два грош івѣн г^н грош лаврик^н д^н грош василій пѣтора гроша. Ннз це трн». Зазначається, що цей запис «сѣтѣ» у пана Федька Жуковського, а свідками виступили пан Левко, той же Федько Жуковський, Петро зі сином і Леско Тесля [64, арк. 89–97]. Загальна сума коштів, витрачена на купівлю кодексу, становила 24,5 грошів, це майже рівнялося вартість теляти, за яке у 1615 р. віддавали від 30 до 42 грошів, чи майже як за 24 літри меду у 1620 р. [315, с. 141].

Останній, четвертий, тип вкладів становлять рукописи, які дарувалися після реставрації. Прикладом цього є список *Єрусалимського Уставу* першої третини XVI ст. із фондів ЗОКМ, який Симеон Алч із с. Винігове (нині – с. Вонігове, Тячівський р-н, Закарпатська обл.) 2 липня 1672 р. подарував Угольському

монастирю (с. Угля, Тячівський р-н, Закарпатська обл.). Реставрацію виконав ієрей Стефан із Урмезова (нині – с. Руське Поле, Тячівський р-н, Закарпатська обл.). Купівля, а також поновлювальні роботи були продиктовані турботою за власне здоров'я ктитора, відпущення його гріхів і покійних родичів: Григорія, Анни, Івана, Марії, Василя, Симеона, Станка, Федора, Михайла, Івана, Федора «и прочіиѣхъ вѣѣ родителій сороникѣ ѡвоиѣ». У записі зафіксовано, що станом на липень 1672 р. ігуменом Угольського монастиря був ієромонах Васіян [1, арк. 7 зв.]. Після реставрації ще один кодекс останньої третини XVI ст. Степан Кондратович Щильник 26 травня 1781 р. від створення світу або 1673 р. від Різдва Христового віддає церкві Воздвиження Хреста Господнього: «в село Почепскаго Ѹѣзда рогъ» (нині – с. Червоний Ріг і розташовується у Почепському р-ні Брянської обл. Російської Федерації) [60, арк. 1–11].

Отже, нам вдалося встановити імена переписувачів досліджуваних кириличних списків *Єрусалимського Уставу*, з'ясувати рід їхньої професійної діяльності, визначити соціальну приналежність. За матеріалами колофонів і маргінальних записів встановлено коло замовників кодексів. Здійснено класифікацію вкладників книг, на кошти яких здійснювалася купівля *Уставів* для монастирів і храмів. Досліджено станове походження дарувальників, з'ясовано їх професійну приналежність, а також проаналізовано мету вкладення кодексів.

3.2. Локалізація побутування та міграції кодексів

Кириличні списки *Уставу церковного Єрусалимського*, яким присвячене наше дисертаційне дослідження, були створені в останній третині XV – другій третині XVII ст. на території сучасної України, її етнічних землях, а також у межах нинішніх кордонів Російської Федерації та на теренах історичних земель Молдови. Історія побутування та міграція кодексів передбачає визначення локацій створення і місць їх використання за безпосереднім призначенням до часу надходження у наукові бібліотеки і музеї, у яких вони нині зберігаються (див. Додаток № 5).

Переважає більшість рукописів створена та побутувала на теренах України. За нашими дослідженнями, це 53 списки *Уставу*. Рукописи репрезентовані п'ятьма історичними українськими регіонами – Волинню [5; 6; 7; 8; 9; 25; 31; 35; 88], Закарпаттям [1; 2], Галичиною [36; 37; 38; 39; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 55; 56; 57; 58; 59; 63; 64; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 77; 78], Київщиною [14; 18; 21; 26; 28; 30; 33] та Поділлям [17].

Точно вдалося встановити із записів переписувачів інформацію про місце створення семи кодексів XVI–XVII ст. на теренах України. Мова йде про один кодекс, скопійований у другій третині XVI ст. у с. Тухля або поблизу неї (Сколівський р-н, Львівська обл.) [41], а останньої третини XVI ст. у м. Ягольниця (нині – с. Ягільниця, Чортківський р-н, Тернопільська обл.) [47] і 1594 р. у м. Куликів (Жовківський р-н, Львівська обл.) [55]. У XVII ст. переписано *Устав* 1612 р. у Городці (Володимирецький р-н, Рівненська обл.) [31], рукопис 1619 р. у с. Ясиманичі при храмі Покрова Пресвятої Богородиці (нині – с. Аксманичі, Перемишльський пов., Підкарпатське воев., Республіка Польща) [48], кодекс 1629 р. у містечку Пісочна (тепер – с. Пісочна, Миколаївський р-н, Львівська обл.) [59] та *Єрусалимський Устав* 1632 р. в Острополі (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.) [5].

Книг, виготовлених у теперішніх кордонах Росії в період XV–XVII ст., нараховується десять. Це список 70-х рр. XV ст. із колекції НМЛ [76; 122, р. 109], два рукописи першої третини XVI ст. [19; 22], один – другої третини XVI ст. [66], п'ять кодексів останньої третини XVI ст. [20; 23; 24; 27; 60] та рукопис 1603 р., переписаний у Троїце-Сергієвій лаврі, нині він зберігається в ІР НБУВ [34].

За нашими припущеннями, місцем створення та побутування кодексу першої третини XVI ст. із збірки рукописних книг НБ ЛНУ [61] можуть бути історичні землі Молдови, а його текст належить до сербської редакції та є ідентичним за змістом до *Єрусалимського Уставу* № 477 другої чверті XV ст. із фондів Російської національної бібліотеки [85]. За особливостями оздоблення та палеографічними характеристиками він подібний до пам'ятки *Погод. 35*, яку 4 серпня 1622 р. вклав митрополит Сучавський – архієпископ Анастасій Кримкович

(1560–1629) – храму Зіслання Святого Духа Драгомирнівського монастиря (с. Мітоку-Драгомірней, Сучавський пов., Румунія) [252, с. 91, табл. 17].

Дослідження вкладних і власницьких записів, уміщених у кодексах *Єрусалимських Уставів*, які збереглися не в усіх книгах, допомогли визначити їх первинні локації побутування.

Волинські рукописи побутували як у монастирях, так і у парафіяльних храмах. Три кодекси належали місцевим монастирям – Милецькому Миколаївському (с. Мильці, Старовижівський р-н, Волинська обл.) [25], Білостоцькому Хрестовоздвиженському (с. Білосток, Луцький р-н, Волинська обл.) [8] та Загорівському монастиреві Різдва Богородиці [88]. Порівняно більше *Уставів* використовувалися парафіяльними церквами – Олицькою Троїцькою (сміт Олика, Ківерцівський р-н, Волинська обл.) [7], Городецькою Миколаївською (с. Городець, Володимирецький р-н, Рівненська обл.) [31], Мельниківською Воскресенською [35] і Воробіївською Воскресенською (с. Воробіївка, Полонський р-н, Хмельницька обл.) [5].

На Закарпатті побутувало два кодекси *Церковного Уставу*. Це рукописи першої третини XVI ст. із Угольського монастиря (с. Угль, Тячівський р-н) [1; 325, с. 258–259] та першої третини XVII ст. [2]. Побутування останнього встановлено частково, за браком документуючих відомостей. Проте у середині книжкового блока цього кодексу виявлено рукописну картку, у якій зазначено, що рукопис належав Василю Клику, вчителю співу в Княгиниті (нині – с. Княгиня, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл.) у 1765–1775 рр. [245, с. 39; 324, с. 45].

На території Галичини, яка нині становить Івано-Франківську, Львівську та Тернопільську обл., побутувало 17 кодексів. Монастирям, які розташовані у Львівській обл., належало п'ять кодексів. Вони використовувалися в Унівському Успенському (с. Унів, Перемишлянський р-н, Львівська обл.) [43], Городищенському (с. Городище, Сокальський р-н, Львівська обл.) [47], Кам'яно-Струмиловому (тепер – м. Кам'янка-Бузька, Кам'яно-Бузький р-н, Львівська обл.) [49], Крехівському Миколаївському (с. Крехів, Жовківський р-н, Львівська

обл.) [44; 50] обителях. Парафіяльні церкви володіли 12 книгами. За матеріалами покрайніх записів встановлено, що більшість збережених *Єрусалимських Уставів* побутували у місцевостях Львівської області: с. Топорів (Буський р-н, Львівська обл.) [67], с. Лужанськ (нині – с. Лужок, Дрогобицький р-н, Львівська обл.) [46], м. Куликів (тепер – смт Куликів, Жовківський р-н, Львівська обл.) [55], с. Гологори (Золочівський р-н, Львівська обл.) [64], с. Батятичі (Кам'яно-Бузький р-н, Львівська обл.) [51], м. Добротвір (нині – с. Старий Добротвір, Кам'яно-Бузький р-н, Львівська обл.) [57], с. Демна (Миколаївський р-н, Львівська обл.) [39], с. Надітичі (Миколаївський р-н, Львівська обл.) [59], с. Тухля (Сколівський р-н, Львівська обл.) [41] та с. Сушиця (Старосамбірський р-н, Львівська обл.) [38]. Два кодекси належали парафіям Івано-Франківської обл.: у с. Виноград (Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.) [63] та с. Козара (тепер – с. Козара Горішня, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.) [37].

До побутування рукописів на Галичині ми також зараховуємо прикордонні місцевості України (етнічні землі), які тепер належать до території Республіки Польща. Досліджувані списки *Уставів* належали церквам у с. Вербиця (Томашовський пов., Люблінське воєв.) [45], с. Милик (Новосендецький пов., Малопольське воєв.) [78], с. Нове Брусно (Любачівський пов., Підкарпатське воєв.) [52], с. Аксманичі (Перемишльський пов., Підкарпатське воєв.) [48], с. Посада Риботицька (Перемишльський пов., Підкарпатське воєв.) [69] і с. Порохник (Ярославський пов., Підкарпатське воєв.) [77].

Київські рукописи представлені *Єрусалимськими Уставами* із київських Пустинно-Миколаївського [30] і Михайлівського Золотоверхого [28] монастирів, а також Межигірського Преображенського монастиря (біля с. Нові Петрівці Київської обл.) [26]. Парафіяльним церквам Київщини належали чотири кодекси: Козелецькій Спаській (смт Козелець, Чернігівська обл.) [18], Волицькій (с. Волиця, Фастівський р-н, Київська обл.) [21], Павлоцькій Михайлівській (с. Павлоч, Попільнянський р-н, Житомирська обл.) [33] і Монастирищівській Михайлівській [14].

На Поділлі побутувала лише одна рукописна книга. Це список *Єрусалимського Уставу* першої третини XVII ст. із церкви Архістратиґа Михаїла с. Чернокозинці (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) [17].

Записи у кодексах, переписаних у Росії, дали змогу реконструювати початкові місця використання цих списків *Єрусалимського Уставу*. У храмі страстотерпця Димитрія Солунського, місцевості «Черно^и руч^е», розташованої у «мн^кулин^{ско}и^и дес^{ет}ин^не» (нині – с. Чорний Ручей Спирівського р-ну, Тверської обл.) [293, с. 47–48], побутував кодекс 1515 р. [19]. Чотири кодекси останньої третини XVI ст. належали Антоніє-Сійському монастирю, Російська Федерація (Архангельська обл.) [27], церкві Воздвиження Хреста Господнього у с. Ріг (нині – с. Красний Ріг, Почепський р-н, Брянська обл.) [60], храму мучеників Георгія та Параскеви у м. Вологда (Вологодська обл.) [23], Миколаївському монастирю козацької слободи, біля м. Рильськ (нині – с. Пригородна Слобідка, Рильський р-н, Курська обл.) [20; 200, с. 250]. У Воскресенському монастиреві (Тихонова Пустинь) с. Бережок (Карачевський р-н, Брянська обл.) побутував *Єрусалимський Устав* 1603 р. [34]. Через нечитабельність вкладних записів, а почасти вигасаючому тексту та заклеєних його частин локалізацію двох рукописів вдалося встановити частково. Визначено, що книга першої третини XVI ст. належала храму святителя Миколая Чудотворця [22], а *Устав* останньої третини цього ж століття – церкві пророка Іллі [24].

Багатство фактографічного матеріалу про побутування досліджуваних кодексів дозволяє додатково висвітлити історію деяких списків *Уставу*. Почасти ці відомості інформують про минуле самих церков чи монастирів, у яких використовувалися книги, а також повсякдення людей, історичні події, астрономічні явища, природні умови, катаклізми, особливості сільськогосподарських робіт та ін.

Найдавніший волинський кодекс другої третини XVI ст. належав колекції рукописів Милецького Миколаївського монастиря (Старовижівський р-н, Волинська обл.) [25]. Про історію його побутування у стінах обителі зафіксовано у візитації монастиря за 1749 р. Там *Єрусалимський Устав* згадується серед

церковних книг, у розділі “Хієгі Серкiewне”, під номером 17 “Ustaw pisany in fol. 1” [90, арк. 122 зв.].

У Білостоцькому Хрестовоздвиженському чоловічому монастирі (с. Білосток, Луцький р-н, Волинська обл.) використовувався список *Уставу*, переписаний у першій чверті XVII ст. Читаючи запис XVII ст., дізнаємося, що «Книга Глаголемая Уставъ Монастыря Бѣлостоцкаго влѣнная Нехъ иа Нѣкто Неважнѣ Крѣтнѣ», а на нижньому березі арк. 302 дещо пізніший запис польською: “Ta jest Xięga ustaw własna Monasterya Białostockiego”[8, арк. 258, 302]. У цьому рукописі, окрім маргінальних записів релігійного характеру, вміщено записи про історію монастиря. Зокрема, є відомості про початок будівництва монастирського храму у травні 1644 р., а також про точну дату смерті його фундатора – єпископа Перемишльського та Самбірського Сільвестра Гулевича [132, с. 205]. Перший запис травня 1644 р. інформує про закладення монастирського храму: «рѳокъ ѿхмѣ. Мѣа. маа. Зложе бытѣ црѣкѣ великаа в манастирѣ бѣлостоцкоѣ ѿ фѣндатора тогоѣ стѣго мѣста. ѿ его. ма. Селвѣстра Гулевича Воютинского Еписпа Премыскаго и самбоуикаго начѣтѣ нхвалѣ гдѣ бѣѣ в трѣци в днномѣ» [8, арк. 306 зв.]. Згаданий Сільвестр Гулевич походить із Волині, з гілки роду Воютинських. Він був єпископом Перемишльським, а до прийняття чернечого постригу обіймав посаду луцького земського писаря [170, с. 12]. Однак єпископ не дочекався остаточної побудови фундованого ним храму. Із запису, вміщеного нижче на тому ж звороті арк. 306, вписаного іншою рукою у травні 1645 р., йдеться про таке: «Тѳтѣ же вышеречѣныѣ Еписпа престависѣ ѿ житї сего мало времѣнаго рѳокъ ѿхмѣ мѣа маа. ѿ на ѿданїе празника стѣго дѣа в полѣдню. нескѣчивши и црѣкви тыко двѣри зобохѣ сторонамъ заклепавъ. котѳромѣ бѣже даѣ емѣ покоѣ вѣчныѣ съ стѣыми въ црѣвѣ своѣмъ». Цей впис вагомий для істориків Церкви, адже точна дата його смерті досі не відома у науковій літературі. Не менш цікавим, на наш погляд, є автограф на

тому ж звороті арк. 306: «Митрофанъ Радзѣмѣ"икій». Імовірно, це ієромонах Митрофан Радзімінський, який був делегатом від Спаського монастиря (с. Спас, Старосамбірський р-н, Львівська обл.) на зустрічі із перемишльським владикою Інокентієм Винницьким 12 листопада 1678 р. у самбірському замку у справі врегулювання кількості світського духовенства у Самбірській економії. У 1691 р. він уже фігурує як ігумен Лішнянського монастиря (с. Лішня, Дрогобицький р-н, Львівська обл.) і був присутнім на Самбірському соборі [290, с. 10–11]. У 1698 р. він згадується також як економ єпископа Перемишльського, а у ревізії дрогобицьких парафій 17 березня 1708 р. – уже як покійник: “nieboszczyka WO Metrofana Radziminskiego ihumena niegdy Lisznianskiego O. Ekonoma episkopiey naszej” [294, с. 474].

Із колекції Загорівського монастиря походить список *Єрусалимського Уставу* першої третини XVII ст. із фондів ХДНБ [88]. Джерелом для встановлення першопочаткового побутування цієї пам’ятки є запис на нижньому березі першого аркуша. У записі йдеться, що кодекс із Загорівської бібліотеки: “Z Biblioteki Zahorowskiey” [88, арк. 1]. За повідомленням інвентарю обителі 1786 р., досліджуваний кодекс зберігався серед бібліотечних книг, у групі слов’янських книг: “Хієгі Biblioteczne Słowiańskie” [87, арк. 19 зв.]. Імовірно, помилково, ієромонах Андріан Шубович, укладач інвентарю 1792 р., записав кодекс під № 20 серед церковних книг: “Хієгі Serkewne”, а не бібліотечних [86, арк. 12]. Багато додаткової інформації про ченців, доброчинців та інших осіб, а також про тогочасні аномалії погодніх умов міститься на берегах пам’ятки. На маргіналіях місяцеслівної частини пам’ятки під 18 листопада записано, що в цей день 1683 р. помер Інокентій Гізель: «Архимандрита Печарскіи Кневскіи: которомѹ вѣчнаа памѣть еѹ Бѣнии» [88, арк. 148 зв.], а 24 листопада 1689 р. зазначено: «Прѣтѣвнса Гости"икаа игуменїа Попо мѣнникаа» [88, арк. 149 зв.]. Ще один запис 19 січня 1689 р. повідомляє про смерть переписувача книг – раба Божого Василя: «Василь пишчійкѹ у недѣлю «которомѹ вѣчнаа памѣть ѣ ждѣи» [88, арк. 189 зв.]. Никифор

Гризавич занотував, що 8 травня 1662 р., на саме Вознесіння Господнє, цілий день падав сніг [88, арк. 327 зв.]. Не взимку випав перший сніг у Загоріві й 1723 р. Один із ченців записав, що 16 вересня 1723 р. серед дня сніжило [88, арк. 117]. У 1708 р. сніг випав 28 числа цього ж місяця [88, арк. 123 зв.], а 1726 р. – 12 жовтня [88, арк. 130]. Дивним для монахів був великий, за їх словами, грім у ніч на 5 жовтня 1689 р. [88, арк. 107].

Цікавим, на наш погляд, є джерело надходження кодексу другої третини XVI ст. до Унівського Успенського монастиря. Кодекс «*ѡстава по неѡбчнкѡ корнилии ѡцѣнноѡрмонасѣ ієренѣ*», тобто *Устав* залишився після смерті ієромонаха Корнилія і був відданий до монастирського храму 7103 р. від створення світу або 1595 р. від Різдва Христового: «*єсть придана до сѣое црѣкве ѡнеское ѡспенна прѣтыа бѣа вѣчно ѡ непорѡшно лвы еѡ ни кто ѡ сѣое црѣкве не смѣѣ ѡнести ни ѡдати комѡ по клѡткою сѣѣѣ апѣлѣ ѡ сѣѣѣ бѣоноснѣѣ ѡтеѣѣ ѡ да прѣмеѣѣ вѣчнѣю мѡѡѣ на страшномѣ сѣдницѣ хрѣтовѣѣ чѣковѣѣ дѣетленнѣѣ чѣкѣѣ писано в монастырѣ ѡневѣѣ ѡ созданиа мнрѣѣ ѡзрѣѣѣ ѡ пороженнѣѣ спѣнтѣлѣѣ нашого гѣда ісѣѣ хрѣта ѡѣѣѣѣ*» [43, арк. 419]. У 1647 р. цей кодекс було переоправлено за наказом архімандрита обителі – ієромонаха Феодосія Сосновського [43, арк. 419]. Книга і в наступному столітті продовжувала своє побутування в Уневі. В акті візитації монастиря за 1747 р. досліджуваний рукопис записаний серед бібліотечних книг “*Хієгі розне w Bibliotece*”, у підрозділі “*Хієгі pisane Staroswieckie*”, яких загалом нараховувалося 30 одиниць. Із даних опису збірки рукописів відомо, що обитель мала взагалі три списки *Єрусалимського Уставу*, які записані таким чином: “*Ustawow Serkiewnych in folio Xg 2*” й у наступному рядку: “*Takaz Xiazka in 4 to Nro 1*” [90, арк. 41]. До наших днів зберігся лише останній кодекс, форматом у четверту частину аркуша, який включений у це дисертаційне дослідження.

У кодексі другої третини XVI ст. із с. Топорів (Буський р-н, Львівська обл.) [67] уміщено історичні відомості про місцеві події XVIII ст. На верхньому березі арк. 138 зв. йдеться про локальний епізод Барської конфедерації. Він повідомляє,

що 12 червня 1768 р. місто Топорів (нині – село) було спалено конфедератами, вогонь не дістався лише церкви, костелу “у chałup kылка” [67, арк. 138 зв.].

Чимало матеріалів до історії повсякдення уміщено на маргіналіях *Єрусалимського Уставу* останньої третини XVI ст. із с. Лужок (Дрогобицький р-н, Львівська обл.) [46]. Одним із користувачів кодексу у XVIII ст. було записано про купівлю продуктів харчування із зазначенням цін. Читач придбав сир за 16 грошів, “spodni” за 18 грошів, а також за півкварту горілки, тобто за півлітра, віддав 9 грошів. На завершення він занотував, що батькам Шостака “bitego” дав половину злого [46, арк. 153 зв., 154 зв.]. Представники духовенства також залишили записи у кодексі, зокрема підпис львівського владика Йосифа Шумлянського: «Іоаннъ Шумлянскій Бжнѣю Млчнѣю Правослѣннѣ Епѣпъ Львѣскій Галичскій и Камѣнца Подольскою» [46, арк. 94 зв.]. Про таїнство Хрещення сина Василя та Анни Юскових записав ієрей Іван «азъ Іерей нѣманъ презвѣнтеръ села Долышкѣ и храмъ сего вѣннѣ великаго крестнѣхъ младенца рожденнаго ѿ родителѣй законовѣнзчанныхъ Василя юсковаго и аннѣ малзжонкѣ» [46, арк. 137 зв.].

Кодекси виступали також предметом застави. Подібний випадок трапився із рукописом останньої третини XVI ст. із колекції ЛННБ [36]. Книга Василя Пелепяна перебувала у грошовій заставі Василя Петришківця: «Сель Ѹставъ вѣ вѣннѣ пѣлѣпѣнна Ѹ вѣ пѣтрншкѣвца Ѹ золотыѣ Ѹ възѣтавѣ» [36, арк. 14 зв.–15]. У цьому кодексі також занотовано про коронацію Владислава IV Вази 1632 р.: «ро^к Бжого ѿхлѣ Владислава крѣла короуновано на короулеѣтво по^кике сла^не» [36, арк. 165]. Не полишено увагою погодні умови й астрономічні явища. У 1662 р., після свята Вознесіння Господнього, який припадав на 40-й день після Пасхи, випало багато снігу: «же крѣто было млзѣ пришло за ты^ндѣ и лѣсѣ было збарно же сла че^нвонѣвѣз пре^з все лѣто и хлѣба было оу воени в горѣ немало» [36, арк. 2 зв.]. Ці

аномалії і далі траплялися у місцевості, у якій побутував кодекс, й 1666 р., коли було затемнення Сонця. У записі йдеться про те, що 22 червня, яке припало на п'ятницю: «єще мѣнило Миѣа нуньа дѣа къ го в днѣз пѣтковын», і що від того дня до свята апостолів Петра і Павла була посуха: «за тѣм мѣзъ велика посуха была ажъ по петрѣ в нѣлю дождзъ ѡдарыѣ» [36, арк. 149 зв.]. Подібні катаклізми сприяли молитовним зверненням вірян, як приклад цьому, може бути молитовне звернення до Пресвятої Богородиці: «Ѡ мѣтн дѣо ѿтѣа звѣзда в нѣтѣ пресвѣтлаа та ѣт зарѣ свѣтлѣншаа нѣ всѣхъ сѣѣ сѣѣншаа засвѣтлааа в темно́ ночи додаа на^м всѣ^м помочи́ родачнѣа ѿ адама ѿ потѣ^мка Авраамаа не ко^трого поколѣнаа вышло правдивое сѣмнаа панна ѿтѣа дѣца прѣѿтѣа голубнцаа выбранаа спочат^къ свѣтаа а прозрѣлаа а по^ѣ лѣта не болѣзно прѣвѣчно слово през дѣа сѣтого вѣрныѣ своихъ охрани двора нѣнаа Пани да^м в нѣтѣ королевати заггламиа ликовати. Аминѣа» [36, арк. 3].

Відомості про не менш драматичні події вміщено ще в одному кодексі останньої третини XVI ст. [58], свого часу вони частково опубліковані А. Петрушевичем [272, с. 123–124]. Усе почалося із двох повеней 1656 р. Автор запису повідомив, що перша «вода» була меншою, а друга призвела до того, що у нижньому передмісті ріки, які вийшли із берегів, не можна було перейти. Друга повінь змусила автора переселитися на лани, він почав дякувати при храмі Різдва Богородиці. Записувач також був свідком подій 1655 р. у Немирові (Яворівський р-н, Львівська обл.), коли козаки людей «пекли, драли», брали і церкви внівець «аж до ґрунту», престולי вивертали. У цьому році, за словами автора запису, козаки спалили міста коло Львова, всі передмістя, зокрема Яворів, Немирів, Янів, Городок, Любачів, Потелич, та села, яких він не в змозі був перерахувати. Не менше біди місцевому населенню принесли шведи, які прийшли у цьому ж році після козаків і «бавилися не мало». Інший дописувач 1690 р. записав про шкоду від сарани у період від Успіння Богородиці й до зими, а у 1695 р. цю місцевість

спіткала ще одна повінь, яка припала на 9 травня, у день перенесення мощей Миколая Чудотворця. Автору було відомо й про стан господарства на Закарпатті, в історичному регіоні Мармарощина, у 1690 р. миші знищили посіви хліба, і тутешні жителі змушені були закуповувати злакові культури на Львівщині. Не оминули увагою користувачі кодексу і Польсько-турецьку війну 1683–1699 рр., автор запису занотував, що у 1699 р. німці ввійшли, тобто «Саси» із циганами. Спершу «кінники» збирали по 40 злотих за місяць, – згодом по 17, а піхота натомість – по 20 злотих. У лютому 1699 р. турки спалили Стрийський повіт [58, арк. 18 зв.]. Місцевість, у якій побутував досліджуваний кодекс, не оминули катаклізми й у XVIII ст., зокрема, у 1748 р. на долю містян випало затемнення Місяця та Сонця, а також напасть сарани, з якою боролися за допомогою молитви і церковної процесії [58, арк. 110–111 зв.].

Відомості про воєнні події, катаклізми й аномальні природні явища вміщені в *Єрусалимському Уставі* початку XVII ст. із с. Гологори (Золочівський р-н, Львівська обл.) [64]. Дяк Федір Поморянський записав, що 1670 р. була міцна зима «зніма тл^кклаа мало оу школѣ не помн^злы» [64, арк. 45 зв.], інший дописувач зазначив, що у 1719 р. зима була погана: «Рокѣ Бжїга лѣдї таковага бѣла зніма поганага» [64, арк. 210 зв.]. Не оминув увагою Костянтин Завидовський-Стебельський у 1711 р. і присутність сарани у Гологорох: «Рокѣ Бжїга лѣдї мѣла лѣгѣста днѣ дї прѣ ъспенїє^м сполѣднѣ сара^ча презъ мѣсто такъ бѣрзо гѣсто летѣла же ажъ шѣмѣло нѣбѣ в' хмарѣ» [64, арк. 46]. Кілька записів присвячено перебігу Північної війни (1700–1721). Роком 1702 датований запис про взяття шведами Кракова: «Рокѣ Бжїга лѣв шведнї є кроле^м по^ики^мз ѡвгѣстомъ по Краково^мз потребѣ мѣлнѣ» [64, арк. 46]. У 1708 р. у селі були московські війська: «Рокѣ Божнїга лѣн москѣва бѣла» [64, арк. 46], які покинули Річ Посполиту, за словами Федора Левицького 21 листопада 1711 р.: «Москѣва пошѣла є по^ики рокѣ Божнїга.

лѣтѣ. Мѣсяцъ Возвръненїа Днѣя. кѣ на введенїе Прѣчтонъ Брѣцїи» [64, арк. 160 зв.]. Однак 10 травня, у день Вознесіння Господнього, «стали Слѣнъ в гологорѣ, великой шкоди начинили» [64, арк. 46 зв.].

Додатково реконструюють побутування рукописів візитаційні матеріали, інвентарні описи, а також каталоги бібліотек. У візитації церкви с. Демня (Миколаївський р-н, Львівська обл.) уміщено інформацію про присутність там кодексу першої третини XVI ст. [39]. В акті протоколу генеральної візитації церкви Миколая Чудотворця с. Демня 16 червня 1764 р. про досліджуваний рукопис записано: “Ustaw staroswiecko pisane” [80, арк. 203 зв.]. Сама ж книга була вкладена до церкви 9 серпня 1629 р. при владіцтві Єримїї Тиссаровського (1607–1641) [39, арк. 1–19].

Храму Собору Пресвятої Богородиці у с. Батятичі (Кам’янка-Бузький р-н, Львівська обл.) належав *Устав* першої третини XVII ст. [51]. Це зафіксовано у власницькому записі XVII ст. на початку книжкового блока: «Сїя Книга рекомла Ѹстѣа, прїналежнѣ, до Храму Собѣ Прѣчтонъ Бѣцїи, до села Батїатїи маетности Короля Бѣго Млѣтїи. нже бн не была ѡдлена ѡ тѣмъ Сѣѣ Цркви вѣчними часи Бѣѣ хвала чѣтїи слава ѡмѣнѣ» [51, арк. 2]. Цей кодекс зафіксований у візитації церкви за 22 листопада 1763 р. серед книг розділу “Księgi Cerkewne”, під назвою: “Ustaw in folio pisane” [79, арк. 24].

У церкві Введення у храм Пресвятої Богородиці с. Надітичі (Миколаївський р-н, Львівська обл.) побутував *Устав*, завершений 18 травня 1629 р. ієреєм Лаврентієм Гучковичем у сусідньому селі Пісочна [59]. Заповіт ктитора Данка про непорушність книги сповнювався у XVIII ст. У візитації цього храму 27 червня 1764 р. згадано про присутність досліджуваного кодексу: “Ustaw zwana” [80, арк. 234 зв.].

Найпізніший *Устав* за часом виготовлення, який включений до нашого дисертаційного дослідження, належав Крехівському Миколаївському монастирю [44]. Цей кодекс переписаний не пізніше 1630-х рр. [246, с. 107] у Львові при

Ставропігійському братстві [128, с. 229; 133, с. 105]. Побутування *Крехівського Уставу* зафіксовано в інвентарних описах обителі, а також у візитаційних матеріалах [103, с. 156]. У найранішому інвентарі, датованому другою третиною XVII ст., кодекс згадується серед церковних книг: «Устава писаны з московского велики» [89, арк. 3]. Однак у візитації 1739 р. книга фігурує серед бібліотечних книг і записана як: «Уставн цѣныє in folio pisane» [92, арк. 5]. У бібліотеці кодекс зберігався і в наступні роки, що засвідчують інвентарні описи монастиря за 1755 р. [93, арк. 8], 1759 р. [94, арк. 11 зв.], 1766 р. [95, арк. 20], 1771 р. [91, арк. 26 зв.]. До цієї книги ставилися із значним трепетом, про це йдеться у написі на перших аркушах: «Сїа Книга рекóмаа, Устаѣ, котóрий Прнналѣжиѣ Слѣжити по клаѣвою Сѣѣѣ ѡцѣз, трѣста, ѡ ѡемз нѣделѣѣ» [44, арк. 1–3].

Найдавніший список *Уставу* із Київщини, який нині зберігається у фондах ІР НБУВ, побутував у Пустинно-Миколаївському монастирі Києва. В кодексі вміщено кілька записів, за допомогою яких можна реконструювати його історію. У кінці блока міститься впис за 18 червня 1600 р. (?), який інформує про поновлення блока та виготовлення нової оправи. У записі йдеться про те, що з ініціативи отця Йосифа Полятного: «за старѣемз ѡца еснѣа полѣтного», за церковні кошти було переоправлено *Єрусалимський Устав*: «манастыра сѣго ѡца николы пѣстыноѣ кнѣйкого». Відповідні інтролігаторські роботи виконав місцевий дякон Григорій Косталевський: «працею дякоѣ миколскѣ григорнѣа косталѣйского», який, власне, і записав цю інформацію [30, арк. 327]. У 1643 р. на нижніх берегах початкових аркушів було зазначено про право власності на кодекс монастиря: «сїа Книга глѣмаѣа Устаѣ цѣрковны: власны естз Монастыра Сѣго николы Пѣстыноѣго». У ньому також зазначено, що ніхто не має права відібрати книгу «ѡ того Сѣго мѣстца нѣкѣгда нѣбылз ѡдаленз: ѡ если бы хто хотѣлз сїю Книгу потаѣмне взѣшн

и на сво́ пожитокъ шбернѣти: таковы́ швѣтъ дастъ перѣстрашны^м и нелицемѣрны^м сѣдѣю: Которы́ Придетъ сѣдѣти живыхъ и мертвы^х: и воздади комѣдо по дѣломъ Бго: Яминь» [30, арк. 3–10]. Фігурує власницький запис і на арк. 2: «Сїа Книга ѣтъ власнаа Мнѣтра с^т: Ніколаа Пусты́ного Кіевскаго». Побутування рукопису у стінах обителі зафіксоване 1806 р. архімандритом Іринеєм Фальковським, який уклав список рукописних книг Пустинно-Миколаївського монастиря. Його опис долучено до опису майна чернечої спільноти, датованого 1799 р. Під № 10 цього реєстру записано досліджуваний список *Єрусалимського Уставу* таким чином: «Уставъ церковный рукописный безъ стран.» [10, арк. 133 зв.]. Значно більше відомостей про пам'ятку міститься у каталозі бібліотеки, укладеному намісником обителі – ієромонахом Серапіоном 1907 р. Кодекс номеровано у реєстрі позначенням «I 1/9», римське I – означало номер шафи, арабське 1 – номер полиці, а 9 – номер книги. Таким чином, рукопис зберігався у першій бібліотечній шафі, на першій полиці під номером дев'ять. Ці облікові позначення вміщено на корінці книги. Опис рукопису складається з його назви, формату, року та короткого опису оправи: «Уставъ церковного пѣснопѣнія въ листъ. 1643 года. Переплетъ кожанный въ деревяной крышкѣ» [11, с. 4]. Укладач каталогу помилково вписав дату створення кодексу із покрайнього запису, адже 1643 р. – це власницький запис, а не запис про завершення переписування пам'ятки. Таким чином, книга від часу створення та до моменту надходження у відділ рукописів ВБУ 1930 р. перебувала безпосередньо у Пустинно-Миколаївській обителі та використовувалася за призначенням.

Наступний рукопис тої ж таки другої третини XVI ст. походить із колекції Михайлівського Золотоверхого монастиря. На вільному аркуші верхнього форзаца записано, що книга «Уставъ. Принадлежитъ Михайловской Библиотецѣ» [28]. Саме належність кодексу монастирській бібліотеці засвідчують каталоги книгозбірні 1808 р. [29, арк. 26 зв.] та 1822 р. [32, арк. 22 зв.]. Рукопис зберігався під різними номерами, проставленими на самій книзі: «9», «№ 19», «1 М. 29», «№ 1667», «Отд. 3, гл. 3. № 2599-6». Інвентарний номер «1667» цього *Уставу*

зафіксований у бібліотечних каталогах обителі у наступних 1860 р. і 1890-х рр. [297, с. 183].

Список *Єрусалимського Уставу* 1515 р., переписаний у Твері (Тверська обл., Російська Федерація), був вкладений 1587 р. Богданом Дмитром Лязгіним до церкви мучеників Дмитрія Солунського та Параскеви П'ятниці с. Чорний Ручей (Спирівський р-н, Тверська обл.) [19, арк. 307 зв.]. Важливо, що рукопис був подарований храму у день його освячення – 3 січня 1587 р., на празник пророка Малахії та мученика Гордія [19, арк. 306]. Про цю подію було записано в кодексі таким чином: «Лѣта зчѣ мца енварга въ третїи днѣ напамѣт стаго прорка малахѣа и стѣ мѣка гордѣга ѡсвещѣ бысть храмъ стѣтрпць хѣъ мѣченик дмитрѣга на черноѣ рѣчью в мнѣланьскоѣ десетинѣ при благоверноѣ црѣ великоѣ кнзе дедоре нвановиче всеа рѣси при епѣископѣ захарѣе тверьско при священникѣ при вasilьѣ» [19, арк. 306–306 зв.].

Відомості економічного характеру вміщено на приклеійній частині нижнього форзаца *Уставу* із с. Красний Ріг на Брянщині [60]. По середині цього аркуша помітний згин і дірки від шиття. Ймовірно, ця розгортка використана з іншої книги чи зшитка рукопису “in quarto” (у четверту частину аркуша). Рукописний текст інформує про одиниці мір, грошово-лічильні одиниці, а також про купівлю / продаж і митні збори: «кѣ ржи цена за четверник по девяти ачнѣх шестю четверниковъ с полѣ четвернко пшеницы цена за четверникъ по шестнацати ачнѣх поѣваѣ четверникѣ ѡвса цена за четверник по семи ачнѣх і все днѣгъ взято за ѡвѣ хлѣбѣ восьмъ рѣблевъ двѣцѣть аднѣ ачнѣх четыре днѣгъ а пошлинѣ взято четырнацѣть ачнѣх поачторы днѣгъ товож числа продаѣ браншоѣ стреле конша Арлоѣ трицѣть кадѣ медѣ взяѣ за мѣ сорокъ два рѣли а пошлинѣ с него взято два рѣли три ачнѣх двѣ дѣгнѣ дековрѣа въ кеѣ продаѣ браншоѣ стреле Гаврила Белвановъ дано с також говѣахнѣх днѣгъ взяѣ за кожнѣ двѣцѣть три рѣли а пошлинѣ взято повѣпнѣи

с рѣблен по плати дѣнѣз і всего девятнацать лѣтнѣз з деугою лѣтнѣз по четыре дѣни по'плати четверника сѣ цена за четверникѣ по девяти лѣтнѣз і все дѣнѣз взято девят рѣблевѣз четырнацат лѣтнѣз адна дега а пошлин взято п'нацать лѣтнѣз четыре дѣни генварѣа вз нѣ кѣпнѣ нижне слободы крѣтъяни" і ва" како релени" п'адесят три пѣда соли дѣнѣз плати" за со' п'нацать рѣблевѣз н лѣтнѣз а пошлин взято з дѣнѣз триннацат лѣтнѣз по'торы деги тово" числа прода' крѣтъяни" комарники мѣлѣти села бородина Івашка Суховерко' с товарыщ семѣ возовѣ хлѣба рѣжн двѣцать семѣ четверковѣ цена за четверникѣ по осми лѣтнѣз по четыре дѣни і все дѣнѣз взята семѣ рѣблевѣ» [60; 125, с. 28].

Під час дослідження історії побутування кодексів *Уставу* встановлено, що 26 рукописів переміщувалися від місць свого первинного побутування. Визначено три види міграцій книг: у межах регіону створення, міжрегіональне переміщення, надходження із Росії.

Першу групу становлять рукописні *Устави*, які переміщувалися у межах одного регіону, в якому були переписані. Найбільше мігрували кодекси, виготовлені на теренах Галичини. За інформативністю записів у рукописах, які слугують основним джерельним матеріалом у питанні переміщення, встановлено факт міграції шести пам'яток.

Єрусалимський Устав, датований другою третьою XVI ст. [41], переписаний у с. Тухля (Сколівський р-н, Львівська обл.), у 1767 р., перебував у сусідньому с. Гребенів (Сколівський р-н, Львівська обл.). Причиною переміщення вказано, що вона: «сѣтъ позичона для цѣлѣнѣа сѣа Кларѣ Црковномѣ» [41, арк. 32 зв.]. Також зазначено, що вона із с. Тухля та позичена в ієрея Теодора Сарановича, пароха Тухлі та комендаря Гребенівського [41, арк. 32 зв., 112 зв.].

Двох переміщень зазнав кодекс, виготовлений у Ягільниці (Чортківський р-н, Тернопільська обл.) в останній третині XVI ст. [47, арк. 230 зв.]. У 1656 р. цей *Устав* був придбаний Кирилом із с. Будиня (Томашовський пов., Люблінське

воєв., Республіка Польща) і вкладений 14 лютого у Городищенську обитель на Сокальщині [47, арк. 3–12].

Рукопис останньої третини XVI ст. [49, арк. 1–3], який належав монастирю у Кам'янці-Струмиловій (тепер – м. Кам'янка-Бузька Львівської обл.), мігрував у XIX ст. до Жовківського монастиря Отців Василіан. Кодекс зберігався у бібліотеці обителі, про що повідомляють штампи на його аркушах [49, арк. 1, 58, 80, 96]. У міжвоєнний період *Устав* опинився у Центральному василіанському архіві та бібліотеці у Львові, який розташовувався в Онуфріївському монастирі [232, с. 360].

Єрусалимський Устав 1619 р., виготовлений у Аксманичах (Перемишльський пов., Підкарпатське воєв., Республіка Польща) і який, ймовірно, там побутував [48, арк. 2 зв.–12], у XVIII ст. опиняється у Добромилі (Самбірський р-н, Львівська обл.). Ряд записів інформує про зміну локації побутування кодексу, зокрема власницький запис 1726 р.: «Сіа Книга Гл҃ама Устава, ѡбщежитє'ныя Лавры Добромильскіа, сего ради пописуем, дабы ѡ Сѣой ѡбытели сей ѡдалѣна небыла ꙗѣкъ.» [48, арк. 8–22]. У провенієнції замість усталеного у науковій літературі визначення цієї обителі як монастиря вжито визначення «лавра». Ця назва може свідчити про значний духовно-релігійний статус цієї чернечої спільноти у житті регіону, а також про значну кількість монахів та храмів. Інші записи та відтиски штампів повідомляють, що *Устав* зберігався у бібліотеці Добромильського василіанського монастиря: “Bibliothecae Conventus Dobromiliensis Ord. Basilij M. Doct. Eccl.” [48, арк. 1]. У першій чверті XX ст. рукопис мігрував до Львова.

Значно менше розлогих відомостей про побутування та переміщення рукопису першої третини XVII ст. із колекції ЛННБ [50] Миколаївського монастиря (с. Крехів, Жовківський р-н, Львівська обл.) та Львівського Онуфріївського. З цього можна зробити висновок, що рукопис спершу побутував у Крехівській обителі та, як і рукописи із Жовківської та Добромильської

обителів [48; 49], у 20-х рр. минулого сторіччя опинився у зібранні Центрального василіанського архіву та бібліотеки у Львові.

Ще одним прецедентом міграції рукописів *Єрусалимського Уставу* у межах Галичини є кодекс із с. Вербиця (Томашовський пов., Люблінське воєв., Республіка Польща). Цю книгу у 1624 р. було подаровано місцевій церкві Архістратиґа Михаїла Іваном Бараном із родиною [45, арк. 10–24]. У ХІХ ст. рукописна книга опиняється у Верхратській обителі (с. Верхрата, Любачівський пов., Підкарпатське воєв., Республіка Польща) [45, арк. 1]. Зібрання рукописних кодексів цієї чернечої спільноти у 1766 р. налічувало 104 одиниці найменувань [162, с. 819]. Мігрування пам'ятки у Верхрату було не останнім, адже відтиск штампа на кількох аркушах засвідчує, що вона до ХХ ст. належала книгозбірні Крехівського монастиря.

У межах історичної Волині переміщення зазнали чотири кодекси і один фрагмент *Уставу* ХVІІ ст. Перший рукопис, який був вкладений 4 лютого 1605 р. ієреєм Іллею [7], на початку ХХ ст. опиняється у Загаєцькому монастирі (с. Великі Загайці, Шумський р-н, Тернопільська обл.), а згодом – у Київському центральному архіві давніх актів [15, арк. 129]. Така ж доля спіткала й фрагмент *Уставу* за № 3943 [6; 15, арк. 129].

Кодекс *Уставу* із Білостоцького монастиря (с. Білосток, Луцький р-н, Волинська обл.) [8] у ХІХ ст. мігрував до Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії, про що свідчить штамп округлої форми фіолетового кольору: «ФУНДАМЕНТ. БИБЛИОТЕКА ВОЛЫНСК. ДУХ. СЕМИНАРИИ» та паперовий друкований суперекслібрис прямокутної форми на верхній дошці оправи у лівому верхньому куті: «Фунд. библ. Волын. духов. Семинарии. Русск. отд. № 842.» [132, с. 205].

Єрусалимський Устав 1627 р., переписаний ієреєм Йоакимом, першопочатково належав церкві Воскресіння Господнього [35, арк. 13–14, 197 зв.]. У вкладному записі йдеться про село «ме¹ни^Ѡц^Ѡл^Ѡ», яке точно локалізувати не вдалося [35, арк. 9]. У наступному сторіччі кодекс належав Почаївському Успенському монастиреві (с. Почаїв, Кременецький р-н, Тернопільська обл.) [35,

арк. 2], а також і в XIX ст. У записі 1854 р. йдеться, що пам'ятка знаходилася у бібліотеці Почаївської лаври [35, арк. 1, 10, 20].

У першій третині XX ст. кодекс із Загорівського монастиря [88] опиняється у Житомирі, у Волинському єпархіальному давньосховищі. Перший опис кодексу здійснив студент-філолог Київського університету Святого Володимира – Микола Гудзій 1911 р. [271, с. 62]. М. Гудзій (1887–1965) у майбутньому став викладачем, відомим істориком літератури, доктором філологічних наук, професором, а також був дійсним членом Національної академії наук УРСР і завідувачем відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка [233, с. 244; 218, с. 194]. Під час Першої світової війни кодекс разом із частиною колекції рукописів евакуйовано до Харківського музею українського мистецтва, що засвідчує штамп цієї інституції на арк. 1: «У. С. Р. Р. Наркомос Харківський музей українськ. мистецтва».

У межах Київщини переміщувалися чотири списки *Церковного Уставу*, датованих XVI і XVII ст. Кодекс другої третини XVI ст. [18] станом на XVII ст. належав Спаському храму м. Козелець (сmt Козелець, Чернігівська обл.) [18, арк. 334 зв.]. У 1890 р. ця рукописна книга надійшла до ЦАМ КДА від владики Ієроніма, єпископа Тамбовського і Шацького, який в минулому був очільником Чернігівського владитства, а також був почесним членом Церковно-археологічного товариства КДА [259, с. 173].

Багато місць побутування змінив рукопис першої третини XVII ст. [21]. Спершу *Устав* був покладений у лютому 1612 р. до храму у с. Волиця (Фастівський р-н, Київська обл.) [21, арк. 13, 43 зв.–53], однак після смерті настоятеля місцевої церкви, у 1699 р., книгу купив за 15 злотих зять покійного – Федір Чемерес, мельник за професією [21, арк. 5–26]. Новий власник кодексу заповідає, що після його смерті *Устав* має перейти у власність його онука – Андрія [21, арк. 17–19]. Станом на травень 1718 р. рукопис ще належав Федору, який повторив власницький запис у кінці книжкового блока [21, арк. 196 зв.–213]. До кінця XIX ст. книга знаходилася у приватній бібліотеці псаломщика с. Кочубіївка (Уманський р-н, Черкаська обл.) Віссаріона Івановича Гордієва [21,

арк. 4–13]. Кодекс у 1896 р. належав зятю Віссаріона Гордієва – псаломщику с. Орадівка (Христинівський р-н, Черкаська обл.) Дмитру Лаврентієву [21, арк. 6–20]. Останній невдовзі надіслав рукопис архімандриту Антонію, наміснику Києво-Братського монастиря, якого назвав у записі своїм «незабвенным наставником и благодителем» [21, арк. 23–40]. У свою чергу, архімандрит Антоній передав *Устав* до фондів музею КДА [258, с. 8]. Про побутування рукопису у КДА також засвідчує наявність штампа бібліотеки цієї навчальної інституції.

Церковний Устав першої третини XVII ст. був покладений «за цїєнніка Василя Шко'якаго» у с. Паволоч до храму Архістратиґа Михаїла [33, арк. 123 зв.–124], що на сьогодні розташовується у Попільнянському районі на Житомирщині. Цей кодекс у 1854 р. опиняється серед книг бібліотеки Києво-Софійського собору, де зберігався під № 96 [33, арк. 1, 10, 21].

Описаний С. Щегловою, *Устав*, датований нами першою третиною XVII ст., був теж створений на Київщині і повторно вкладений у XVIII ст. до «церкви архістратиґа Христова Михаїла монастирської» [14, арк. 8–12]. Місце попереднього побутування кодексу визначити проблематично, адже записи частково заклеєно смужками паперу. Достеменно відомо, що рукописна книга спершу була вкладена 1658 р. у цей нелокалізований храм [14, арк. 2–6]. Після Монастирища *Устав* зберігався у фондах Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора Миколи Олександровича (нині – Національний художній музей України) під інвентарним номером: «Рукоп. № 44», що засвідчують штампи на аркушах кодексу.

Другу групу складають рукописні пам'ятки, які переміщувалися із регіону виготовлення до іншого українського регіону побутування. Цю групу репрезентують п'ять кодексів із Волині та Поділля, переписаних у XVI–XVII ст.

Милецький *Устав*, виготовлений у другій третині XVI ст. [25], в останній третині XIX ст. опиняється у Києві. Відповідно до наказу київського митрополита Арсенія Москвіна (1795/1797–1876) за № 3449 від 11 грудня 1874 р. рукописи із Києво-Софійського собору, Києво-Печерської та Почаївської лавр, київських

монастирів, а також Тригірської, Загорівської, Дерманської, Милецької та інших обителей повинні були бути передані до фондів ЦАМ КДА [254, с. V].

Переписаний у 1612 р. Матвієм Смідинським у Городці (Володимирецький р-н, Рівненська обл.), *Церковний Устав* у другій половині XVII ст. був покладений у Десятинну церкву Києва Андрієм Чернишовим [31, арк. 1–27]. Рукописна книга й у XIX ст. належала Києво-Десятинному храмові, про що дізнаємося із запису на звороті верхньої дошки оправи писаного чорнилом скорописом XIX ст.: «Типиконъ или Уставъ Церковный. Кієво-Десятинной церкви.», а також із напису на наліпці арк. 175 зв.: «XVII в. (1612 г.) Типиконъ или Уставъ Церквн. Кієво-Десятин. Церкви».

Із території Поділля мігрував *Устав*, створений у першій третині XVII ст., який придбала Авдотія Шимониха із синами у храм с. Чернокозинці (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) [17, арк. 33 зв.–40 зв.]. Не відомо, коли книга мігрувала із с. Чернокозинці до старообрядницької Вознесенської церкви Києва, «Приемлющихъ Священство БЛОКРИНИЦКОЙ ІЕРАРХИИ», про що інформують відтиски штампів у книзі. Можливо, одночасно книга належала й іерею Кирилу Куликову, який вмістив у ній свій екслібрис.

Реконструювати первинне місце побутування ще одного волинського списку *Єрусалимського Уставу* вдалося частково, адже запис про дарування рукопису до наших днів дійшов у фрагментарному стані: багато його частин стерто. Із ідентифікованого запису зрозуміло, що «Сѣга Кнѣга Глголемла Уставъ или Розѹмъ Надана вистъ [...] Прѣвѣлго^и влѣцѣи Нашѣ^и» [9, арк. 1–4]. Очевидно, мова йде про богородичний храм, проте не відомо, якому саме богородичному святу присвячена церква та в якому населеному пункті вона розташовувалася. Відомо, що українські богородичні храми іменувалися на честь її Різдва, Введення у храм, Зачаття, Благовіщення, Покрову, Успіння чи Собору Богородиці. Можемо припустити, що цей кодекс у XVII ст. був вкладений до Києво-Печерського монастиря, а посвятою храму було Успіння Богородиці. Саме так іменувалася головна велика церква лаврської обителі. Стосовно затертих місць у вкладному записі (мова йде про локацію храму та первинний титул

храму), то ми схильні вважати, що до моменту надходження книги у печерський монастир вона побутувала у якомусь богородичному храмі, та можливо, самі печерські монахи або дарувальник обителі стерли частини запису про місце розташування цього храму із його точною посвятою. У XIX ст. рукопис зберігався під номером: «Рук. 44. Д» у Києво-Печерському монастирі, про що дізнаємося із штампа овальної форми фіолетового кольору: «БИБЛИОТЕКА КІЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ».

Список *Єрусалимського Уставу*, переписаного уродженцем Львівщини Яковом Даниловичем у 1632 р. на Волині, призначався для Остропільського храму Різдва Богородиці [5, с. 250 3-го рахунку], нині – це село Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Не відомо, коли рукопис потрапив до Ніжинського Хрестовоздвиженського храму (м. Ніжин, Чернігівська обл.), адже саме звідти книга надійшла до ВБУ у 1930 р. [15, арк. 8 зв.].

Третю групу становлять кодекси, які мігрували із сучасних територій Росії на терени Київщини. Цей тип переміщення характерний для семи кодексів, датованих початком XVI – початком XVII ст. *Єрусалимський Устав* 1515 р. переписаний у Твері та, ймовірно, там побутував до 1587 р. [19, арк. 307]. Від 1587 р. кодекс належав церкві Дмитрія Солунського у с. Чорний Ручей (Спирівський р-н, Тверська обл.) [19, арк. 307 зв.]. Точно не відомо, коли рукопис опинився у Михайла Дубініна, міщанина посаду Добрянки (нині – смт Добрянки, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.). Однак відомо, що він у 1900 р. продав книгу ЦАМ КДА [260, с. 449]. Незадовго після цього *Устав* опиняється у зібранні лаврського музею, що засвідчують відповідні облікові позначення.

Із Сійського монастиря на Архангельщині у середині XIX ст. на Київщину переміщено кодекс останньої третини XVI ст. [27]. Він опинився у зібранні бібліотеки Києво-Печерського монастиря, що документує запис 1863 р. [27, арк. 1–15].

Ще один рукопис XVI ст. із колекції НБ КНУ, який побутував у с. Красний Ріг на Брянщині, потрапив до Києва [60, арк. 1–20]. На вільному аркуші верхнього форзаца міститься запис, який допомагає у реконструкції історії побутування

книги. По середині цього аркуша написано таке: «Св. троїцкой Кириловск Церкви». Цей напис дозволяє стверджувати, що якимось чином у ХІХ ст. досліджуваний *Церковний Устав* мігрує до Києва у Троїцький храм Кирилівського монастиря. Однак невдовзі він уже зберігається у бібліотеці Софійського собору під № 172, про що довідуємося із відтиску штампа на звороті вільного аркуша верхнього форзаца [125, с. 28].

Три кодекси *Єрусалимського Уставу* із теренів Росії у ХІХ ст. опинилися у фондах бібліотеки КДА. Це рукописи останньої третини ХVІ ст. [20; 23; 24] із церков пророка Іллі (місце знаходження не визначено), Георгія та Параскеви із Вологди, а також із Миколаївського монастиря с. Пригородна Слобідка на Курщині.

Натомість рукопис 1603 р., переписаний у Троїце-Сергієвій лаврі для Воскресенського монастиря с. Бережок на Брянщині [34, арк. 475 зв.–476], перед надходженням до фондів ВБУ змінив дві локації. Спершу *Єрусалимський Устав* був переміщений у Межигірський монастир на Київщині [34, арк. 1], а звідти у 1854 р. – до бібліотеки Софійського монастиря у Києві, де зберігався під № 97 [34, арк. 1, 10, 20].

Таким чином, визначено регіони створення кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського*, а в деяких випадках встановлено безпосередні місця переписування кодексів. Досліджено історію побутування пам'яток у регіонах виготовлення, а також здійснено класифікацію типів їх міграції, тобто встановлено місця переміщення рукописних книг від часу створення до моменту надходження до сучасних місць збереження.

Висновки до розділу 3

Дослідження історії побутування кириличних списків *Єрусалимських Уставів* ХV–ХVІІ ст. дозволило встановити їхніх переписувачів, з'ясувати імена замовників кодексів, а також дізнатися, ким вони дарувалися. Джерелознавчий аналіз колофонів і маргінальних записів дав змогу реконструювати регіони

створення рукописів, першопочаткові локації побутування та подальші місця міграції пам'яток.

Кодекси переписувалися переважно представниками духовенства або особами, наближеними до церковного середовища. У цьому розділі було встановлено дванадцять імен переписувачів, які збережені у чверті кодексів. Це Василій, підключник тверського князя Івана Шелони, Василій, дяк Олексій, ієрей Петро, Іван Шапкін, диякон Лука, монах Данило Гаврилов, син священника Матфій Смідинський, дяк Лонгин, Яків Данилович, ієреї Йоаким і Лаврентій Гучкович. Не відомо, ким за родом діяльності були Василій, Іван Шапкін і Яків Данилович. Замовниками продукції були переважно духовні особи, а також церковні громади і миряни. Досліджуючи особливості дарування книг у монастирські та парафіяльні храми, нами було класифіковано два типи вкладів – церковнослужителями і мирянами.

Встановлено, що переважна більшість досліджуваних пам'яток була створена у п'яти українських історичних регіонах – на Волині, Галичині, Закарпатті, Київщині та Поділлі. Загалом, на теренах сучасної України та її етнічних землях було переписано 53 кодекси, у сучасних кордонах Російської Федерації – 10 і на історичних землях Молдови – одну книгу. Вивчення документуючих записів і облікуючих позначень дало змогу з'ясувати місця побутування манускриптів. На Галичині побутувало 23 кодекси, на Волині та Київщині – по сім пам'яток, на Закарпатті – дві, на Поділлі – одна і на сучасних теренах Росії – вісім. Додатково висвітлюють історію побутування інвентарі та візитаційні матеріали парафіяльних і монастирських храмів, зокрема описи церковних книг монастирських і парафіяльних храмів. Окрім цих відомостей, у кодексах розміщено інформацію про історичні події, погодні явища, сільськогосподарські справи у безпосередній місцевості їх побутування.

Рукописні книги побутували у регіонах їх виготовлення та зазнавали переміщення. За доступними джерельними відомостями вдалося визначити шляхи міграції кодексів, які переміщувалися у межах регіону створення (15), міжрегіонально (5) і з територій сучасної Росії (7). Таким чином, вдалося

простежити історію побутування списків *Єрусалимського Уставу* від моменту створення й до часу потраплення у вітчизняні бібліотечні та музейні установи України, в яких нами й були виявлені ці кодекси.

Список опублікованих праць за темою розділу 3

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати розділу:

1. Волощенко С. Єрусалимський Устав XV століття у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Konštantínove listy*. Nitra, 2019. Vol. 12. Is. 1. P. 102–115.
2. Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2018. Вип. 4(139). С. 24–29.
3. Волощенко С. А. Иерусалимский Устав 1603 г. из коллекции Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі*. Мінск, 2018. Вып. 20. С. 31–40.
4. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких»*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.
5. Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 222–231.
6. Волощенко С. А. «Многогрішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 150–154.

7. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (За матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–300.
8. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.
9. Волощенко С. А. Церковний устав XVII ст. із Крехівської обителі. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного простору: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 101–106.

ВИСНОВКИ

1. Кодекси *Єрусалимського Уставу* XV–XVII ст., які зберігаються в українських бібліотеках і музеях, почали вивчатися у другій половині XIX ст. і продовжують бути актуальними й у XXI ст. Огляд історіографії засвідчив, що дослідження цих манускриптів здійснювалося переважно у загальних книгознавчих і джерелознавчих працях. Списки *Єрусалимського Уставу* не були предметом окремого кодикологічного дослідження. Перші дослідження рукописних книг були опубліковані в останній третині XIX – першій третині XX ст. Основним завданням цих видань була атрибуція пам'яток, які зберігалися у державних (Художньо-промисловий музей імператора Миколи Олександровича) і церковних колекціях Києва (ЦАМ КДА, Києво-Печерської і Почаївської лавр, Милецького, Михайлівського Золотоверхого та Пустинно-Миколаївського монастирів, Десятинної церкви, Софійського собору та зібрання митрополита Макарія Булгакова), Львова (Бібліотек Інституту «Народний дім», Г. Павліковського, А. Петрушевича і Музею Ставропігійського Інституту) і Житомира (Волинське єпархіальне давньосховище), їх первинний опис. Авторами перших досліджень кодексів були В. Березін, М. Гудзій, М. Гембарович, Б. Дудік, О. Лебедєв, М. Петров, І. Свенціцький і С. Щеглова. У радянський період було опубліковано лише опис кодексу XVII ст. із фондів ЗОКМ у м. Ужгород В. Микитасем. Проте у цей час з'являються праці, які стосуються дослідження мистецької складової пам'яток (П. Жолтовський, Я. Запаско), філігранології (Я. Дашкевич, О. Дзьобан, О. Мацюк) як ключового методу при визначенні часу створення, розвивається палеографія й археографія (Я. Ісаєвич, С. Луппов), вивчаються маргінальні записи (О. Апанович). У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. *Єрусалимські Устави* стають одним із аспектів при загальному вивченні української рукописної книги XVI–XVII ст. (М. Боянівська, О. Іванова, І. Сус, В. Фрис), також змінюється підхід у їх описуванні, адже залучається якісно новий підхід у кодикологічному дослідженні манускриптів (Л. Дубровіна, О. Гальченко, О. Іванова). У 2007 і 2010 рр. було видано каталоги кирилических рукописних

пам'яток із колекцій ІР НБУВ і ЛННБ, у яких серед іншого було оприлюднено описи *Єрусалимських Уставів* XVI ст.

2. Основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять 64 списками *Єрусалимського Уставу* XV–XVII ст., які були виявлені у восьми бібліотечних і музейних інституціях України – ІР НБУВ, ЛННБ, НБ КНУ, НБ ЛНУ, ХДНБ, ЗОКМ, ЛІМ та НМЛ. Ці неопубліковані рукописні джерела зумовили цілісність цього дисертаційного дослідження, адже представлені різними регіонами створення та побутування, що дозволяє якісно вивчати кодекси як комплексне історичне джерело і цілісний продукт історії та культури. Сучасне місце знаходження пам'яток зумовлене особливостями їх побутування та переміщення. Додатково розкривають історію побутування *Єрусалимських Уставів* архівні джерела XVII–XX ст. Це інвентарні описи майна Загорівського та Крехівського монастирів, каталоги бібліотек Пустинно-Миколаївського та Михайлівського Золотоверхого монастирів Києва й акти візитацій Крехівського, Милецького та Унівського монастирів, а також парафіяльних церков с. Батятич, Демна та Надітичі.

3. Кириличні списки *Уставу церковного Єрусалимського* XV–XVII ст. належать до книг богослужбового характеру, проте їхні тексти не читаються при звершенні церковних служб. Книга призначена для визначення складу, порядку і чину здійснення богослужінь добового, тижневого та місячного кіл, а за характером вона належить до регламентаційних. Джерелознавче вивчення колофонів кодексів *Уставів церковних Єрусалимських* XV–XVII ст., власницьких і вкладних записів у них, а також візитаційних матеріалів, інвентарних описів і давніх каталогів дозволило визначити, як називали досліджуваний тип книги їх користувачі у період застосування за призначенням. Рукописні пам'ятки у переважній більшості іменувалися *Уставами*, проте траплялися випадки, коли до слова «устав» дописували пояснення, як, наприклад: глави, розум, єрусалимський, церковний, денним і нічним службам, святих Вселенських Отців, до церковного правила та ін. Лише у рукописі 1515 р. його переписувачем було вказано у колофоні назву – *Tunik*, однак при купівлі книги Богданом Лязгіним і вкладенні у

храм вжито все ж *Устав*. Під час дослідження тексту кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.* з'ясовано їх склад і структуру змісту. За цими параметрами пам'ятки було класифіковано на п'ять груп насамперед за кількістю глав розділу Уставу церковним службам. Ця модель класифікування дозволила виявити спільні риси у наповненні інших розділів у межах однієї групи пам'яток, а також й відмінні риси. Перша група рукописів містить 50 глав і три глави із *Тактикону Никона Черногорця*, друга – 67 глав, третя – 44, четверта – 76 і п'ята сформована з 57 глав Уставу церковним службам. У процесі вивчення цих глав ми з'ясували їх походження, а також виявили, що кожна наступна група формувалася на основі попередніх. Наприклад, глави п'ятої групи сформовані з чотирьох попередніх, однак виявлено, що з'явилися 14 нових рубрик. Текст четвертої групи, який представлений одним рукописом, був скопійований із друкованого московського *Уставу* 1610 р., відомого під назвою *Око Церковне*. Окрім розділу, присвяченого поясненню та визначенню порядку звершень богослужінь, містилися й інші, які становили основну частину кодексів. Це Місяцеслов, послідування Чотиридесятниці та Пятидесятниці, а також посту апостолів Петра і Павла, а у випадку рукопису першої третини XVII ст. – й Різдвяного та Успенського постів. До основного тексту у значній кількості пам'яток уміщено Часослов і Маркові глави, що було характерним для другої групи кодексів, проте Часослов записано у двох рукописах XVI ст., які віднесено до другої групи змістів. У п'ятій групі до основної частини внесено два розділи – Послідування служб києво-руським святым, яким передбачалося поліелей, або всенічне бдіння, та Храмові глави. Додаткову частину пам'яток наповнювали тексти тропарів (воскресних, повсякденних, богородичних, хрестобогородичних і загальних святих), кондаків, іпакоїв, алилуаріїв, прокименів, покажчиків читань *Євангелія* та *Апостола*, різноманітних повчань, пасхалій та інших рубрик. Досліджуючи текст календарної частини кодексів, які називають Місяцесловом, встановлено, що 77 днів церковного року присвячені святым, які жили і служили на теренах Київської, а згодом і Московської митрополій, а також п'ять свят, пов'язаних із чудотворенням ікон й освяченням церкви святого Георгія у Києві.

Прикметно, що лише в першій групі змістів, у місяцесловній частині, києво-руських святих не значилося, а у інших чотирьох групах вони були присутні. Найбільш відзначуваними були князь Володимир Великий, Сергій Радонежський, митрополити Київські Петро, Олексій та Іона, віленські мученики Антоній, Іоан та Євстафій, князі Борис і Гліб, Антоній і Феодосій Печерські, єпископи Ростовські Леонтій та Ігнатій, а також княгиня Київська Ольга. Траплялися випадки, коли імена окремих святих з'являлися лише в одному чи кількох кодексах, як у випадку з митрополитом Київським Діонісієм, Андрієм Юродивим, обретіння мощей єпископів Гурія Казанського та Варсонофія Тверського, свята на честь трьох святителів Київських – Петра, Іони й Олексія, князя Михаїла Тверського та єпископа цього міста – Арсенія чи Макарія Глушицького та ін. Наявність цих святощів – не лише джерело у вивченні локальної релігійної культури, а й атрибуруючий чинник у встановленні часу створення рукописів. Завдяки аналізу Місяцеслова кодексу останньої третини XV ст. було звужено визначення можливого часу його переписування між 1474 і 1479 рр.

4. Вивчення кодикологічних особливостей книжкового блока кириличних списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.* дозволило визначити час їхнього створення. За матеріалами дисертаційного дослідження з'ясовано, що в останній третині XV ст. переписано один кодекс, у першій третині XVI ст. – п'ять, у другій третині – 12 і в останній третині XVI ст. – створено 18 рукописів, а у першій третині XVII ст. – 27 кодексів, на початку другої третини XVII ст. – один список. Із записів переписувачів встановлено, що у дев'яти кодексах наявні точні дати завершення роботи над виготовленням рукописів. Три кодекси XVI ст. містять відомості про дату копіювання книг 12 червня 1515 р., 3 квітня 1590 р., 1594 р. і шість – XVII ст.: 1603 р., 27 серпня 1612 р., 9 березня 1619 р., 18 грудня 1627 р. 18 травня 1629 р., 6 жовтня 1632 р. Проведений філігранологічний аналіз водяних знаків паперу дав можливість датувати інші 55 манускриптів, збережених без вказівки на час створення. Дослідження обсягу пам'яток дозволило стверджувати, що книжковий блок первинно не нумерувався переписувачами. Номери аркушів у час використання *Уставів* за призначенням проставлялися

кириличними цифрами при поновленні у XVII–XVIII ст. Однак у трьох списках XVII ст. виявлено факт фоліації аркушів, проте це радше виняток, ніж усталена практика. Нумерація аркушів арабськими цифрами відзначається масовістю у XIX–XXI ст., коли рукописи надходять у бібліотеки і музеї та стають предметом наукового дослідження. Нумерування аркушів або сторінок проставлялося коричневим атраментом, чорнилом і олівцем переважно у верхньому зовнішньому куті, рідше у нижньому. У 55 рукописах збережено сигнатури зшитків, аналіз особливостей їх просталення дав можливість встановити, що вони проставлялися безпосередньо перед опрацюванням і вони часу створення кодексів, які писалися кириличними цифрами переважно коричневим атраментом, рідше у поєднанні з кіновар'ю або чорнилом. Номери зшитків містилися у низу аркушів, ближче до зовнішнього кута або середини цього ж берега. Аркуші блока формувалися у зшитки, а їх кількість не була сталою. За проведеним дослідженням з'ясовано, що у більшості кодексів їх кількість складала в середньому 6 і 8 аркушів, хоча є випадки наявності 10, 12 і навіть 14 аркушів у зшитках. Рукописні кодекси переписані виключно на ганчір'яному папері білого кольору. Дослідження водяних знаків паперу також допомогло визначити формат кодексів, який встановлюється за місцем розташування зображення філіграні. Встановлення формату книжкового блока досліджуваних списків *Єрусалимського Уставу* дозволяє стверджувати, що цей тип книги виготовлювався у другу частину аркуша, проте дев'ять манускриптів переписані у четверту частину аркуша, що мало місце у XV–XVI ст., рукописів четвертого формату у XVII ст. не виявлено. Організація сторінки залежала від формату кодексів, розмір поля запису для другого формату коливався в еквіваленті 165–260 x 110–160 мм, а для четвертого формату – 145–170 x 90–100 мм. Від розміру сторінки залежала й кількість рядків, яких могло бути від 15 до 38, розміщених в один стовпець. Лише у кодексі другої третини XVI ст. текст розміщено у два стовпці. За проведеним палеографічним дослідженням встановлено, що розмір рядкових літер становить від 2 до 4 мм, ширина вузьких літер складає 1–2 мм, а широких – від 3 до 7 мм. Міжряддя у проаналізованих рукописах має від 4 до 8 мм. Дослідження

організації тексту показало, що всі пам'ятки містять рубрикацію, а у 40 кодексах наявні колонтитули безпосереднього часу створення (22) і пізнішого часу проставлення (18). Лише у манускрипті першої третини XVII ст. текст розміщено у лінійних рамках, що було свідченням запозичення стародрукованої практики. Текст окремих розділів спадав у V-подібній, чашоподібній і хрестоподібній формах, що надавало естетичності в організації пам'яток. Кириличні списки *Єрусалимських Уставів*, збережених в Україні, переписані півуставним типом письма, однак у нашому дослідженні виявлено, що в одному кодексі першої третини XVI ст. півустав переходить у скоропис, а у п'яти рукописах XVII ст. простежуються риси скоропису. У ході дослідження почерків переписувачів *Уставів* виявлено що у 16 екземплярах кількість копіювальників становила від двох до п'яти. Для художнього оформлення рукописів застосовувалися здебільшого заставки плетінчастого, а також рослинного типів, у незначній кількості пам'яток зафіксовано використання ініціалів і кінцівок. Заголовки розділів писалися в'яззю за допомогою кіноварі, рідше – золочення та застосування інших барв. Аналіз стану збереження кодексів дозволив стверджувати, що пам'ятки активно використовувалися. Свідченням затребуваності є забруднені кутики сторінок жиром пальців, розриви аркушів, плями воску. Встановлено реставраційні чи поновлювані роботи, які сприяли тривалішому користуванню кодексами, зокрема це доповнення втрачених частин аркушів, відтворення незбережених фрагментів тексту, укріплення розривів, перешивання блока та виготовлення нових оправ.

5. Детальне вивчення оправ рукописних *Уставів* XV–XVII ст. дозволило встановити час та регіони їх виготовлення. Встановлено, що дванадцять рукописних книг збережено в первинних оправах XVI–XVII ст., які переважно створені на сучасних територіях України та її етнічних землях. В окремих випадках вдалось визначити професійні інтролігаторські майстерні, які діяли при Києво-Печерській та Троїце-Сергієвій лаврах, Пустинно-Миколаївському монастирі Києва та Львівському Успенському братстві. Окрім того, з'ясовано два імені інтролігаторів – Григорій Косталевський (диякон Пустинно-Миколаївської

обителі) та ієрей Стефан (священик церкви с. Руське Поле на Закарпатті). Виготовлення вторинних оправ здійснювалося на кошти церков, у яких побутували кодекси, а також мирян. За допомогою записів у книгах встановлено замовників переоправлення *Єрусалимських Уставів* – ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря ієромонах Йосиф Полятний, архімандрит Унівської обителі ієромонах Феодосій Сосновський і мирянин Симеон Алч із с. Вонігове, що на Закарпатті. Оправи переважно виготовлювалися із дерев'яних кришок, поволочених шкірою, які містяться на 46 рукописах. Дошки містять канти і ранти, проте є й такі, які були у рівень із книжковим блоком, прикладом чого можуть бути кришки первинної оправи першої третини XVI ст. із колекції НБ ЛНУ. Корінці блоків репрезентовані різними за типом і формою, тобто глухі та порожнисті, прямі, заокруглені та кашировані. Корінці зміцнювалися тканими і плетеними капталами, а також каптальною стрічкою. Книжкові блоки зшивалися ланцюжком і на опорах (шнурах). Обрізи рукописних книг фарбувалися у червоний, жовтий, зелений, синій і коричневий кольори. Застосовувалося також фарбування обрізів крапленням фарбою, під мрамур чи золочення із тисненням. У випадку із кодексом першої третини XVI ст., то його обріз містить, окрім фарбування у червоний колір, словесник. За конструкцією форзаци кодексів були суцільні та складені з фальчиком, а за типом кріплення – приклеєні, пришивні і прошивні. Вони виготовлялися переважно із ганчір'яного паперу, складеного навпіл, чи двох окремих аркушів. Траплялися випадки застосування у якості форзацного матеріалу аркушів з інших книг чи навіть ксилографічних гравюр. Досліджуючи оправи, вдалося здійснити реконструкцію застібок, адже багато оправ дійшло із частковими чи цілковитими втратами структурних елементів застібок (пробої, шпеньки, ремені з наконечниками і петлями чи лише ремені). Масовим попитом користувалися застібки на врізні пробої, однак також застосовувалися і на накладні пробої, застібки на врізні шпеньки, а також зав'язки. До фурнітури також належить застосування на оправах досліджуваних *Єрусалимських Уставів* накладних елементів у вигляді середників, наріжників, жуковин і пуклів, зафіксованих на чотирьох кодексах. Кришки та корінці оправ

оздоблювалися блінтовим і золотим тисненням за допомогою різноманітних інструментів – накаток, дорожників, штампів і кліше. Наприкінці ми реконструювали схеми розміщення тиснення на кришках оправ, які виділено у три групи із варіативними особливостями.

6. *Єрусалимські Устави XV–XVII ст.* створювалися переважно представниками духовенства або особами, наближеними до церковного середовища. У цьому розділі було встановлено дванадцять імен переписувачів, які збережені у чверті кодексів. Копіювали пам'ятки у XVI ст. Василій, підключник тверського князя Івана Шелони (1515 р.), Василій, дяк Олексій, ієрей Петро, Іван Шапкін (1590 р.), диякон Лука (1594 р.), а у XVII ст. – чернець Данило Гаврилов (1603 р.), син священника Матфій Смідинський (1612 р.), дяк Лонгин, ієрей Йоаким (1627 р.), ієрей Лаврентій Гучкович (1629 р.) та Яків Данилович (1632 р.). Три переписувачі книг: Василій, Іван Шапкін і Яків Данилович про свою соціальну та професійну приналежність нічого не зазначили, можливо, виключне переписування книг становило основний рід їх діяльності, але записування про це для них не мало особливого значення, адже було очевидним. Окрім того, з'ясовано, що Лаврентій Гучкович, окрім *Уставу* 1629 р., переписав ще шість кодексів богослужбового характеру. Замовниками *Єрусалимських Уставів XV–XVII ст.* зазвичай були представники духовенства: ігумен Захарія із Корачева, ієрей Михайло із Городця та ієрей Матфій із Воробіївки. Проте замовниками двох кодексів були громади – парафіяльна спільнота церкви Григорія та Параскеви П'ятниці м. Вологда і члени братства шевців м. Куликів. Траплялися випадки, коли замовниками виступали миряни, зокрема ключник тверського князя Іван Шелона, Василій Руданик і Данко з Надітичів. Досліджуючи особливості дарування *Уставів церковних Єрусалимських XV–XVII ст.*, у монастирські та парафіяльні храми, було класифіковано два типи вкладів. У 19 списках *Єрусалимських Уставів* збережена інформація про ктиторів. Із цієї кількості лише чотири пам'ятки були вкладені церковнослужителями, а п'ятнадцять – мирянами. Окрім того, виділено чотири групи даровизн серед мирян. До першої категорії належать одиничні вклади,

тобто коли у ролі ктиторів виступала одна особа (6 кодексів); до другої віднесено родину (5 книг), іншу категорію становили групи осіб без зазначення родинної спорідненості (2 рукописи), а четвертий вид об'єднаний вкладниками, які дарували книги після їх поновлення (2 кодекси).

7. Встановлено, що переважна більшість досліджуваних *Уставів церковних Єрусалимських XV–XVII ст.* були створені у п'яти українських історичних регіонах: на Волині, Галичині, Закарпатті, Київщині та Поділлі. Загалом на теренах сучасної України та її етнічних землях було переписано 53 кодекси із 64 досліджуваних, у сучасних кордонах Російської Федерації – 10 і на історичних землях Молдови – один рукопис. У результаті дослідження провенієнцій вдалося встановити локації побутування рукописних книг. Отримані відомості дозволили з'ясувати, що на Галичині побутувало 23 кодекси, на Волині та Київщині – по сім, Закарпатті – два, Поділлі – один і на сучасних теренах Росії – вісім пам'яток. Додатково висвітлюють історію побутування інвентарі та візитаційні матеріали парафіяльних і монастирських храмів, зокрема описи церковних книг Пустинно-Миколаївського, Михайлівського Золотоверхого, Загорівського, Крехівського, Милецького, Унівського монастирів, а також церков у селах Демна, Батятичі і Надітичі. Окрім цих відомостей, у кодексах уміщено інформацію про історичні події у безпосередній місцевості чи регіоні. Наприклад, у рукописі останньої третини XVI ст. очевидець записав про козацькі безчинства у Немирові 1655 р., перебіг Польсько-турецької війни 1683–1699 рр., або у кодексі першої третини XVII ст. записано про початок будівництва церкви Білостоцького монастиря та точну дату смерті її фундатора – єпископа Перемишльського Сільвестра Гулевича. Майже усі списки *Єрусалимського Уставу* першопочатково побутували у регіонах їх виготовлення. Однак ці кодекси не оминуло переміщення. У ході вивчення історії їх побутування встановлено, що 27 пам'яток мігрували від місць свого первинного побутування. Ми виділили три групи переміщення досліджуваних рукописних книг. Першу категорію складають 15 кодексів, які змінювали локацію побутування у тому ж регіоні в якому були переписані. До другої групи віднесли 5 книг, які переміщувалися міжрегіонально, тобто із

регіону виготовлення до іншого регіону побутування (наприклад волинський рукопис, який згодом дарувався у храм Київщини). Останню, третю, групу об'єднують 7 рукописів, які переписані та спершу побутували у сучасних межах Російської Федерації, а починаючи із XVIII ст. опинилися на Київщині. Тобто нам вдалося простежити долю збережених на сьогодні списків *Уставу церковного Єрусалимського XV–XVII ст.* в українських бібліотечних і музейних інституціях від часу їх створення до моменту потрапляння у сучасні місця збереження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА І СТАРОДРУКИ

Архівні джерела

Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького

Фонд «Архів»

1. Спр. 8436. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 383 арк.

Фонд «Історія»

2. Спр. 438. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 180 арк.
3. Інвентарна книга фонду «Архів», XX ст., 90 арк.
4. Інвентарна книга фонду «Історія», XX ст., 92 арк.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Інститут рукопису

Ф. І. Літературні матеріали (комплексний фонд)

5. Спр. 1759. Устав церковний Єрусалимський, 1632 р., 300 арк.
6. Спр. 3943. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 5 арк.
7. Спр. 3945. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 321 арк.
8. Спр. 4054. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 306 арк.
9. Спр. 5359. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 226 арк.
10. Спр. 5535. Інвентарний опис Пустинно-Миколаївського монастиря, 1806 р., 166 арк.
11. Спр. 5539. Каталог бібліотеки Пустинно-Миколаївського монастиря, 1907 р., 672 с.
12. Спр. 7493. Мінея службова на травень–червень, XVII ст., 270 арк.
13. Спр. 7499. Мінея службова на липень–серпень, XVII ст., 359 арк.
14. Спр. 7503. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 297 арк.
15. Інвентарний опис фонду I, Кн. 3 (№ 1668–5154), 1931–1936, 203 арк.
16. Інвентарний опис фонду I, Кн. 4 (№ 5155–9016), 1936–1940, 200 арк.

Ф. 30. Колекція рукописних книг ІР НБУВ

17.Спр. 38. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 219 арк.

Ф. 301. Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії

18.Спр. 74л. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 336 арк.

19.Спр. 193л. Устав церковний Єрусалимський, 1515 р., 309 арк.

20.Спр. 194л. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 294 арк.

21.Спр. 195л. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 233 арк.

Ф. 302. Зібрання рукописних книг митрополита Макарія Булгакова

22.Спр. 17. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 475 арк.

23.Спр. 18. Устав церковний Єрусалимський, 1590 р., 518 арк.

24.Спр. 19. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 562 арк.

Ф. 303. Зібрання рукописних книг Мелецького монастиря

25.Спр. 109. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 258 арк.

Ф. 306. Зібрання рукописних книг Києво-Печерської лаври

26.Спр. 19. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 221 арк.

27.Спр. 20. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 306 арк.

Ф. 307. Зібрання рукописних книг Михайлівського Золотоверхого монастиря

28.Спр. 424. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 256 арк.

29.Спр. 540. Каталог бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1808 р., 352 арк.

Ф. 308. Зібрання рукописних книг Пустинно-Миколаївського монастиря

30.Спр. 550. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 328 арк.

Ф. 311. Зібрання рукописних книг Десятинної церкви

31.Спр. 576. Устав церковний Єрусалимський, 1612 р., 371 арк.

Ф. 312. Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору

32.Спр. 16. Каталог бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1822 р., 38 арк.

33.Спр. 94. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 259 арк.

34.Спр. 95. Устав церковний Єрусалимський, 1603 р., 486 арк.

Ф. 313. Зібрання рукописних книг Почаївської лаври

35.Спр. 26. Устав церковний Єрусалимський, 1627 р., 197 арк.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника.

Відділ рукописів

***Ф. 2. Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту
«Народний Дім» у Львові***

Оп. 1

36.Спр. 5. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 232 арк.

37.Спр. 12. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 2 арк.

38.Спр. 25. Устав церковний Єрусалимський, кін. XVI ст. – поч. XVII ст.,
189 арк.

39.Спр. 26. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 261 арк.

40.Спр. 78. Тріодь пісна, 1640 р., 402 арк.

41.Спр. 132. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 218 арк.

42.Спр. 364. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 45 арк.

***Ф. 3. Збірка рукописів Центрального василіанського архіву і бібліотеки у
Львові***

43.Спр. 33. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 419 арк.

44.Спр. 78. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 807 арк.

45.Спр. 80. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 227 арк.

46.Спр. 274. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 168 арк.

47.Спр. 304. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 230 арк.

48.Спр. 438. Устав церковний Єрусалимський, 1619 р., 376 арк.

49.Спр. 689. Устав церковний Єрусалимський, кін. XVI ст. – поч. XVII ст.,
182 арк.

50.Спр. 1258. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 244 арк.

51.Спр. 1281. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 302 арк.

Ф. 76. Збірка рукописів Бібліотеки ім. Г. Павліковського

Оп. 1

52.Спр. 183. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 313 арк.

**Ф. 77. Колекція кириличних рукописних книг Бібліотеки
А. С. Петрушевича**

Оп. 1

53.Спр. 23. Євангеліє Учительне, 1634 р., 353 арк.

54.Спр. 32. Євангеліє Учительне, 1641 р., 451 арк.

55.Спр. 48. Устав церковний Єрусалимський, 1594 р., 225 арк.

56.Спр. 80. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 233 арк.

57.Спр. 83. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 249 арк.

58.Спр. 100. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 111 арк.

Львівський історичний музей

Фонд «Рукописи»

59.Спр. 111. Устав церковний Єрусалимський, 1629 р., 238 арк.

Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Відділ рідкісних книг та рукописів

60.Од. зб. 16 8478. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 413 арк.

Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка

61.Од. зб. 211 III. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 362 арк.

62.Од. зб. 194 IV. Тактикон Никона Черногорця, XVII ст., 530 с.

Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Відділ стародруків і рукописів

Фонд «Рукописи кириличні»

- 63.Спр. Ркк-54. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 223 арк.
- 64.Спр. Ркк-62. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 301 арк.
- 65.Спр. Ркк-105. Євангеліє Учительне, XVII ст., 394 арк.
- 66.Спр. Ркк-190. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 141 арк.
- 67.Спр. Ркк-191. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 195 арк.
- 68.Спр. Ркк-202. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 232 арк.
- 69.Спр. Ркк-222. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 190 арк.
- 70.Спр. Ркк-283. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 185 арк.
- 71.Спр. Ркк-296. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 157 арк.
- 72.Спр. Ркк-406. Устав церковний Єрусалимський, кін. XVI ст. – поч. XVI ст.,
116 арк.
- 73.Спр. Ркк-412. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 201 арк.
- 74.Спр. Ркк-474. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 35 арк.
- 75.Спр. Ркк-659. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 174 арк.
- 76.Спр. Ркк-853. Устав церковний Єрусалимський, XV ст., 435 арк.
- 77.Спр. Ркк-861. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 210 арк.
- 78.Спр. Ркк-973. Устав церковний Єрусалимський, XVI ст., 237 арк.

Фонд «Рукописи латинські»

- 79.Спр. Ркл-24. Візитаційна книга, 1763–1764 рр., [1] арк., 976 с., [3] арк.
- 80.Спр. Ркл-25. Візитаційна книга, 1764–1765 рр. [1] арк., 362 арк.

**Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский
отдел рукописей**

Ф. 304 I. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры

- 81.Д. 239. Устав церковный, XV в., 327 л. URL:
<http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=239> (дата звернення:
25. 09. 2018).
- 82.Д. 211. Никона Черногорца Тактикон, XVI в., 406 л. URL:
<http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=211> (дата звернення:
25.09.2018).

83.Д. 212. Никона Черногорца Тактикон, XVI в., 411 л. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=212> (дата звернення: 25. 09. 2018).

84.Д. 213. Никона Черногорца Тактикон, XVI в., 508 л. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=213> (дата звернення: 25. 09. 2018).

Российская национальная библиотека. Отдел рукописей

Ф. 777. Собрание рукописных книг П. Н. Тиханова

Он. 3

85.Д. 476. Устав церковный Иерусалимский с дополнительной статьей, XV в., 294 + IV л. URL: <http://nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#28?ab=55DF6435-218B-46B0-B9F4-B34442E4808C> (дата звернення: 25. 09. 2018).

Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка.

**Науково-дослідний відділ документознавства, колекцій рідкісних
видань і рукописів**

86.Од. зб. 81 9024. Інвентарний опис Загорівського монастиря, 1792 р., 66 арк.

87.Од. зб. 81 9142. Інвентарний опис Загорівського монастиря, 1786 р., 41 арк.

88.Од. зб. 81 9176. Устав церковний Єрусалимський, XVII ст., 639 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 129. Львівський Ставропігійський Інститут, м. Львів

Он. 1

89.Спр. 539. Інвентарний опис Крехівського монастиря, XVII ст., 10 арк.

Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів

Он. 4б

90.Спр. 529. Акти обслідування монастирів ордену Василіанів, 1748–1749 рр., 160 арк.

Ф. 684. Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, м. Львів

Он. 1

- 91.Спр. 2029. Інвентарний опис Крехівського монастиря, 1771–1777 рр., 69 арк.
- 92.Спр. 2042. Книга візитацій Крехівського монастиря, 1739 р., 7 арк.
- 93.Спр. 2043. Інвентарний опис Крехівського монастиря, 1755 р. 9 арк.
- 94.Спр. 2044. Інвентарний опис Крехівського монастиря, 1759 р., 20 арк.
- 95.Спр. 2045. Інвентарний опис Крехівського монастиря, 1766 р. 23 арк.

Стародруки

**Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут
книгознавства. Відділ стародруків та рідкісних видань**

- 96.Од. зб. Кир. 161. Устав. Москва: Видавництво Друкарського Двору, 1633. 7, 99, 559, 75 арк.
- 97.Од. зб. Кир. 245. Устав. Москва: Видавництво Друкарського Двору, 1695. [1], 4, 675 арк.
- 98.Од. зб. Кир. 252. Устав. Москва: Видавництво Друкарського Двору, 1700. [1], 4, 674 арк.
- 99.Од. зб. Кир. 847. Устав. Москва: Видавництво Друкарського Двору, 1641. 3, 999, 179 арк.
100. Од. зб. Кир. 5525п. Устав. Москва: Видавництво О. М. Радишевського, 1610, 11, 11, 134, 865, 235 арк.
101. Од. зб. Кир. 3063п. Устав. Москва: Видавництво Друкарського Двору, 1682. [1], 8, 673 арк.

Львівська національна галерея мистецтв імені В. Г. Возницького.

Музей староукраїнської книги

102. Од. зб. Кр-49. Апостол. Львів: Видавництво Івана Федоровича, 1574. [14], 264 арк.

II. ЛІТЕРАТУРА

103. Альмес І. Богослужбові книги у Крехівському василіанському монастирі у другій половині XVIII ст. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Львів, 2014. Кн. 1. С. 155–163.
104. Альмес І. До історії формування книгозбірень монастирів Львівської єпархії в другій половині XVII – середині XVIII ст. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Львів, 2015. Кн. 1. С. 83–98.
105. Альмес І. «Надпалена, подерта, стара і пошарпана»: замітки про фізичний стан книг в контексті історії читання в монастирях Львівської єпархії XVIII ст. (за матеріалами інвентарних описів). *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова)*. Матеріали 13 Міжнар. наук. конф. (27–29 трав. 2015 р.). Київ, 2015. С. 152–154.
106. Альмес І. *Lectio Orthodoxorum*: книжкові зібрання православних монастирів Львівської єпархії наприкінці XVI – у XVII столітті. *Київська академія*. Київ, 2017. Вип. 14. С. 115–149.
107. Альмес І. І. Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 20 с.
108. Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР. *История книги и издательского дела: сб. науч. тр.* Ленинград, 1977. С. 22–52.
109. Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ УССР. *Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва, 1976. С. 70–86.
110. Апанович Е. М. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах. *История СССР*. Москва, 1979. № 2. С. 150–161.
111. Апанович Е. М. Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. *Проблемы рукописной и печатной*

- книги. Москва, 1976. С. 158–167.
112. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник / ред. кол. Л. А. Дубровіна (голова), Г. В. Боряк, Н. М. Зубкова [та ін.]; авт.-уклад.: О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова [та ін.]. Київ, 2015. 325, [1] с.
113. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис. Київ, 2012. 311 с.: іл.
114. Боянівська М. Б. Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1994. 43, IX с.
115. Боянівська М. Б. Причинок до створення словника українських книжників XI–XVIII ст. (невідомі матеріали з рукописних фондів ЛНБ). Додаток: Матеріали до словника діячів українського книгописання XVI–XVII ст. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 верес. 1996 р. Львів, 1999. С. 333–342.
116. Боянівська М. Б. Світські переписувачі книжок в українській книгописній культурі XV–середини XVII століть. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1997. Т. 233: Праці Історично-філософської секції. С. 239–250.
117. Боянівська М. Б. Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст.: виробництво і поширення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 1994. 26 с.
118. Брикнеръ А. Г. Къ исторіи ценъ въ Россіи 17 века. *Историческій вѣстникъ*. С.-Петербургъ, 1885. Т. 20. № 5. С. 259–280.
119. Булашовъ Г. Мѣсяцесловы святыхъ при рукописныхъ богослужебныхъ книгахъ Церковно-археологическаго музея. *Труды КДА*.

- Київ, 1882. Т. 6. С. 1–32; Т. 7–8. С. 33–92.
120. Вергун Н. Рукописи латинські у фондах Національного музею у Львові. *Літопис Національного музею у Львові*. Львів, 2004. Вип. 3(8). С. 99–101.
121. Водяные знаки рукописей России XVII в.: по материалам Отдела рукописей ГИМ / сост.: Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. Москва, 1980. 172, [1] с.
122. Волощенко С. Єрусалимський Устав XV століття у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Konštantínove listy*. Nitra, 2019. Vol. 12. Is. 1. P. 102–115.
123. Волощенко С. Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч як джерельна база досліджень і перспективи їх подальшого вивчення. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 57. С. 13–22.
124. Волощенко С. Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2018. Вип. 6(379). С. 137–144.
125. Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2018. Вип. 4(139). С. 24–29.
126. Волощенко С. А. Иерусалимский Устав 1603 г. из коллекции Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі*. Мінск, 2018. Вып. 20. С. 31–40.
127. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник*

- м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких». Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.
128. Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 222–231.
129. Волощенко С. А. «Многогрішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 150–154.
130. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (За матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–300.
131. Волощенко С. А. Стан збереженості кириличних списків Єрусалимських Уставів XV–XVII сторіч як джерело до історії побутування, користування та поновлення. *Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: матеріали доп. Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23 листоп. 2018 р.)*. Львів, 2018. С. 106–113.
132. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.
133. Волощенко С. А. Церковний устав XVII ст. із Крехівської обителі. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного простору: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.)*. Київ, 2016. С. 101–106.
134. Выдащенко М. Б., Мыцко И. З. Коллекция старопечатных изданий кирилловского шрифта в Музее Ивана Федорова во Львове. *Федоровские чтения 1981*. Москва: Наука, 1985. С. 208–215.
135. Гальченко Е. М. Археографическое описание украинского переплета

- XVI–XVIII вв.: к проблеме о терминологии. *Библиотека – Информатизация – Наука: тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 8–10 окт., 1990 г.* Киев, 1990. Ч. 2. С. 59.
136. Гальченко Е. М. Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы. *Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теорет. сб.* Киев, 2007. Вып. 5. С. 81–105.
137. Гальченко О. М. Атрибуція та визначення первинності оправи при описуванні кирилических рукописних книг XVI ст.: спостереження кодиколога. *Рукописна та книжкова спадщина України.* Київ, 2013. Вип. 17. С. 332–355.
138. Гальченко О. М. Бібліопегістика – спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Історіографічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смоля: у 2-х ч.* Київ, 2000. Вип. 10. Ч. 1. С. 313–322.
139. Гальченко О. М. Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* Львів, 2006. Т. 252: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 440–464.
140. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ, 2005. 375 с.: іл.
141. Гальченко О. М. Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 1994. 18 с.
142. Гальченко О. М. Оправи східнослов'янських рукописних книг та стародруків: спроба аналізу та опису. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 438–456.
143. Гальченко О. М. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні

- Києво-Печерської лаври: спроба іконографічного вивчення. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 268–304.
144. Гелетович М. Внесок Митрополита Андрея Шептицького у формування збірки Національного музею у Львові. *Митрополит Андрей Шептицький – основник Національного музею у Львові*. Львів, 2015. С. 404–417.
145. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2007. 380 с.
146. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог. Київ, 2003. 194 с.
147. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2010. Вип. 14. С. 179–197.
148. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 39–57.
149. Гнатенко Л. А. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.: монографія. Київ, 2016. 476 с.; іл.
150. Гнатенко Л. А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3–4. С. 103–109.
151. Гнатенко Л. А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом). *Рукописна та*

- книжкова спадщина України*. Київ, 2000. Вип. 6. С. 11–21.
152. Гнатенко Л. А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 17. С. 370–379.
153. Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 28 с.
154. Головацкій Я. Коротка відомість о рукописах Славянских и Руских находящих ся в книжници Монастыря Св. Василия Вел. у Львові. *Русалка Дністровая*. Будим, 1837. С. 122–129.
155. Голубинский Е. Е. История канонизации святых в Русской Церкви. Москва, 1903. 606 с.
156. Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові. *Записки Чина св. Василия Великого*. Жовква: Видавництво ЧСВВ, 1927. Вип. 1. 114 с.
157. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный кат.: в 2 кн. Москва: Индрик, 2003. Кн. 1 / под общ. ред. Л. И. Сазоновой. 648 с.; ил.
158. Гусева А. А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации. Москва, 2010. 1251 с.
159. Гуцаленко Т. «Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові». *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 верес. 1996 р. Львів, 1999. С. 128–149.
160. Дашкевич Я. Р. Філігранологія та завдання українського

- джерелознавства. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 284–332.
161. Дзебан А. О., Мацюк О. Я. Филлигранология: история и задачи исследования на Украине. *Филлигранологические исследования: теория, методика, практика*. Ленинград, 1990. С. 128–136.
162. Дзюба О. М., Фрис В. Я. Библиотеки Украины. *История Украинської культури: у 5 т.* Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 814–832.
163. Дмитриевскій А. А. Богослужения в Русской Церкви в XVI веке. Казань, 1884. Ч. 1: Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств: историко-археологическое исследование. 161 с.
164. Дмитриевскій А. А. Древнѣйшіе патріаршіе Типиконы Іерусалимскій (Святогробскій) и Константинопольскій (Великой церкви): Критико-библиографическій этюдъ. *Труды КДА*. Київ, 1900. Т. 9. С. 58–117; 1901. Т. 1. С. 34–86; Т. 9. С. 49–88; Т. 12. С. 519–587.
165. Дмитриевскій А. А. Западные, такъ называемые, ктиторскіе или студійскіе Типиконы. *Труды КДА*. Київ, 1895. Т. 12. С. 633–679.
166. Дмитриевскій А. А. Новыя данныя для исторіи Типикона Великой церкви Константинопольской. *Труды КДА*. Київ, 1902. Т. 12. С. 505–545; 1903. Т. 4. С. 587–634; Т. 12. С. 511–556.
167. Добрянська Т. А. Кодиколого-палеографічне вивчення й описування української кириличної книги XVII ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2014. Вип. 18. С. 348–354.
168. Добрянська Т. А. Проблема датування українських кириличних кодексів XVII ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2013. Вип. 17. С. 380–389.
169. Добрянська Т. А. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ: кодиколого-палеографічне вивчення й

- описування. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2014. Вип. 18. С. 340–354.
170. Довбищенко М. Гулевичі у суспільно-релігійному житті Православної Церкви в кінці XVI – середині XVII століть. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство»*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 9–13.
171. Дубровина Л. А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс». *Архівознавство, археографія, джерелознавство*. Київ, 2002. Вип. 5. С. 45–55.
172. Дубровина Л. А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского, 1988–2003. *Федоровские чтения*. Москва: Наука, 2005. С. 613–627.
173. Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / авт. та уклад.: Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова; вступ. ст. Л. А. Дубровіна; відп. ред. О. С. Онищенко; ред. Н. М. Зубкова, О. В. Лігостова; АН України, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. Київ: ІУА, 1992. 152 с.
174. Дубровіна Л. А. Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліографічний огляд (1988–2003 рр.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: до 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України*: зб. наук. пр.: у 2 ч. Київ, 2004. Чис. 11. Ч. 2. С. 44–65.
175. Дубровіна Л. А. Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (кінець 80-х рр. XX – початок XXI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство*,

- бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2006. Вип. 1. С. 20–30.
176. Дубровіна Л. А. Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки. *Спеціальні галузі історичної науки*: зб. на пошану М. Я. Варшавчика. Київ, 1999. С. 54–67.
177. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 263 с.
178. Дубровіна Л. А. Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2000. Чис. 5: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Ч. 1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. С. 347–342.
179. Дубровіна Л. А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (1992–2011). *Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии*: материалы XXIV Междунар. науч. конф., Москва, 2–3 февр. 2012 г. / редкол.: Ю. Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и вспомогат. ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археогр. комиссия. Москва: РГГУ, 2012. С. 275–277.
180. Дубровіна Л. А. Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2014. Вип. 18. С. 286–315.
181. Едлінська У. Я. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. *Передача текстів документів і пам'яток*. Київ, 1990. С. 3–29.
182. Жолтовський П. М. Українська рукописна книга та її оздоблення. Харків, 1926. 214 с.
183. Запаско Я. П. Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI – першої половини XVIII ст.

- Матеріали з етнографії та художнього промислу*. Київ, 1956. Вип. II. С. 46–79.
184. Запаско Я. П. «Доброписці тоді славні були» (Нариси з історії українського рукописного мистецтва). Львів: Афіша, 2003. 135 с., 34 іл.
185. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. 312 с.
186. Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги: конспект лекцій спецкурсу для студентів IV курсу спеціальності 0518 «Історія монументального та декоративно-прикладного мистецтва». Львів: ЛДПДМ, 1993. 140 с.
187. Запаско Я. П. Мистецькі рукописні пам'ятки України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 80 с.
188. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. 184 с.
189. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 480 с.: іл.
190. Запаско Я. П. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. 136 с.
191. Збірник оглядів фондів Відділу рукописів / уклад.: А. Г. Адаманенко, М. П. Візир, І. Д. Лисиченко, Й. В. Шубинський. Київ: АН УРСР, 1962. 116 с.
192. Зинченко С. В. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов с тиснением. *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии*: сб. тр. Библиотеки Российской библиотеки академии наук. Санкт-Петербург, 2004. С. 5–18.
193. Зінченко С. До історії створення та побутування низки рукописів XV–XVIII століть з оправами візантійської конструкції (із збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького). *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. Львів, 2007. Вип. 5(10). С. 115–120.

194. Зінченко С. Збірка рукописів і стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Митрополит Андрей Шептицький – основник Національного музею у Львові*. Львів, 2015. С. 442–461.
195. Зінченко С. В. Візантійсько-болгарські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Львів, 2007. 18 с.
196. Зінченко С. В. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2000. Вип. 4. С. 101–112.
197. Зінченко С. В. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2000. Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 457–470.
198. Зінченко С. В. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. *Рукописна і стародрукована книга: зб. праць: Міжнародна конференція (XIII Федоровський семінар): Львів, 23–25 квітня 2004 р.* Львів, 2006. С. 113–141.
199. Иванова О. А., Лось В. Е. Рукописные книги Киево-Межигорского монастыря в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: краткий обзор. *Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований*. Краснодар, 2010. Вып. 6. С. 168–181.
200. Извѣстія Церковно-археологическаго Общества при Кіевской духовной Академіи за декабрь, 1878 года / сост. Н. Петровъ. *Труды КДА*. Кіевъ, 1879. Т. 1. Вып. 1. С. 250–254.
201. Ищенко Д. С. Церковные и монастырские уставы. *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг*. Москва, 1990. Вып. 2. Ч. 2. С. 224–235.
202. Ищенко Д. С. Церковные и монастырские уставы. *Методические*

- рекомендації по описанню славяно-руських рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.* Москва, 1976. Вып. 2. Ч. 2. С. 305–313.
203. Іваннікова М. К. Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* Київ, 2004. Вип. 13. С. 401–410.
204. Іваннікова М. К. Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічний опис: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 2003. 18 с.
205. Іваннікова М. К. Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. *Студії з архівної справи та документознавства.* Київ, 2002. Т. 8. С. 124–129.
206. Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції. *Архіви України.* Київ, 2002. № 4–6. С. 169–178.
207. Іваннікова М. К. Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ. *Библиотечное дело и краеведение: сб. науч. тр. Киев; Симферополь, 2002. Вып. 4. С. 5–11.*
208. Іванова О. А. До питання датування рукописних книг (За матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України.* Київ, 2002. Вип. 7. С. 204–216.
209. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 256 с.: іл.
210. Іванова О. А. Папір кириличних рукописів XVI ст. Аналіз походження та динаміка використання. *Рукописна та книжкова спадщина України.* Київ, 2004. Вип. 9. С. 163–173.

211. Іванова О. А. Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 07.00.08. Київ, 2003. 19 с.
212. Іванова О. А. Рукописні книги XVI ст. у фондах Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2002. Вип. 9. С. 465–474.
213. Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом. Київ, 2010. 791 с.: іл.
214. Іванова О. А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських пам'ятках постійного змісту XVI ст. (На матеріалі фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2003. Вип. 8. С. 95–103.
215. Ільків-Свидницький І. Рукописів НБ ЛНУ фонд. *ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2 т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. 2: Л–Я. С. 386–387.
216. Ільків-Свидницький І. Рукописних, стародрукований та рідкісних книг відділ імені Ф. П. Максименка. *ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2 т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. 2: Л–Я. С. 387–388.
217. Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1964. Вип. 1. С. 174–187.
218. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 2. Додатки / редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. 576 с.
219. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII в. в. (1596–1651). Київ, 1923. 144 с.
220. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1979. 494 с.

221. Катагощина М. В. Предпринимательская деятельность российских антикваров в конце XIX – первой трети XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2005. 24 с.
222. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харьковѣ. Отдѣль рукописей. *Каталогъ выставки XII Археологическаго съѣзда въ г. Харьковѣ.* Харьковѣ, 1902. 64 с.
223. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: каталог. Львів: Оріяна-Нова, 2007. Т. 1: XI–XVI ст. / уклад.: М. М. Кольбух (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба; передм. М. М. Кольбух; уклад. наук.-довід. апарату: М. М. Кольбух, Я. П. Сенік; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. XLVI, 522 с., 24 кол. іл.
224. Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; уклад.: Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької; заг. ред. Г. І. Ковальчук. Київ, 2008. 232 с., 44 арк. іл.
225. Клепиков С. А. Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. *Записки отдела рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина.* Москва, 1960. Вып. 22. С. 313–447.
226. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. *История книги и издательского дела.* Ленинград: БАН СССР, 1977. С. 53–61.
227. Клепиков С. А. Описание древних обиходных переплетов. *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР.* Москва: Институт истории СССР, 1976. Вып. 2. Ч. 1. С. 51–77.
228. Клепиков С. А. Орнаментальное украшение переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях библиотеки Троице-Сергиева монастыря. *Записки отдела рукописей Государственной ордена Ленина*

- библиотеки СССР имени В. И. Ленина. Москва, 1960. Вып. 22. С. 57–73.*
229. Колосовська О. Бібліотека Народного дому: з історії формування фондів. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2002. Вип. 9–10. С. 114–134.*
230. Кольбух М. М. Історія формування збірки кирилических рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. *Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 263–276.*
231. Кольбух М. М. Кирилическі рукописні книги бібліотеки інституту «Народний Дім» у Львові: особливості формування збірки. *Бібліотека на західноукраїнських землях XVIII–XX ст. Львів, 2006. С. 26–30.*
232. Кольбух М. М. Монастирські збірки кирилических рукописних книг у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: історія і сучасність: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовт. 2010 р. / відп. ред. М. М. Романюк; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Львів, 2010. С. 360–367.*
233. Комаренко Т. О. Гудзій Микола Каленикович. *Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2 (Г–Д). С. 244.*
234. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. Київ: Київ-друк, 1926. 44 с.
235. Лауцявичюс Э. Т. Бумага в Литве в XV–XVIII веках: атлас = Laucevicius E. Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlas. Вильнюс: Минтис, 1967. 577 с.
236. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Саратовъ: Электро-типография «Волга», 1916. Т. I. 472 с.
237. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков: в 3 т. С.-Петербургъ: ОЛДП, 1899.
238. Лукьяненко В. И. Определение формата издания при описании старопечатных кириллических книг. *Исследования памятников письменной*

- культуры в собраниях и архивах отделов рукописей и редких книг:*
сб. науч. тр. Ленинград, 1985. С. 140–153.
239. Луппов С. П. Рукописная и печатная книга. Москва: Наука, 1975. 323 с.
240. Мансветовъ И. Церковный уставъ (Типикъ), его обозрѣніе и судьба въ греческой и русской церкви. Москва, 1885. IV, 449 с.
241. Мацюк О. Я. Історія українського паперу. Київ: Ін-т історії України АН України, 1994. 186 с.
242. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). Київ: Наукова думка, 1974. 296 с.
243. Мацюк О. Я. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. Київ: Наукова думка, 1992. 352 с.
244. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н. П. Бондар, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна та ін.; передм.: Л. А. Дубровіна, Г. І. Ковальчук. Київ: НБУВ, 2007. 134 с.
245. Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: опис і каталог. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. 85 с.
246. Мицько І. З. Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек. *Бібліографічна інформація і сучасність*: зб. наук. пр. Київ, 1981. С. 102–111.
247. Міщук С. М. Рукописно-книжкова спадщина Волині в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст.: дослідження опис, доля. *Волинські історичні записки*: зб. наук. пр. Житомир, 2008. Т. 1. С. 105–116.
248. Міщук С. М. Українські вчені – дослідники рукописно-книжкової спадщини України: друга половина XIX – 10-ті рр. XX ст. *Питання історії України*: зб. наук. пр. Чернівці, 2008. Т. 11. С. 144–148.
249. Никольскій К. Краткое обозрение богослужебныхъ книгъ Православной Россійской Церкви по отношению ихъ къ церковному

- уставу. С-Петербургъ, 1858. II, 434 с.
250. Никольскій К. Пособіє къ изученію устава богослуженія Православной Церкви. С.-Петербургъ, 1900. XV, 872 с.
251. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект). Київ: Інститут української археографії АН України, 1995. Ч. 1. 54 с.
252. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские / сост. В. Э. Гранстрем. Ленинград, 1953. 131 с., 19 табл.
253. Описаніє рукописей Почаевской лавры, хранящихся въ библіотекъ музея при Кіевской духовной академіи / сост. В. Березинъ. Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, собствен. домъ, 1881. V, 81 с.
254. Описаніє рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ. Москва: Университетская типографія, Страстной бульваръ, 1891. Вып. I: Собраніє рукописей Московскаго митрополита Макарія (Булгакова), Мѣлецкаго монастыря на Волыни, Кіевско-Братскаго монастыря и Кіевской духовной Семинаріи / сост. Н. И. Петровъ. VIII, 321 с.
255. Описаніє рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ. Москва: Университетская типографія, Страстной бульваръ, 1896. Вып. II: Собранія рукописей Кіевско-Печерской Лавры, Кіевскихъ монастырей Златоверхо-Михайловскаго, Пустынно-Никольскаго, Выдубицкаго и женскаго Флоровскаго, и Десятинной церкви / сост. Н. И. Петровъ. 290 с.
256. Описаніє рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ. Москва: Университетская типографія, Страстной бульваръ, 1904. Вып. III: Библіотека Кіевско-Софійскаго собора / сост. Н. И. Петровъ. IV, 307, LVIII с.
257. Особисті архівні фонди відділу рукописів / уклад.: Є. М. Гуменюк, П. Г. Баб'як, О. О. Дзьобан. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР, 1977. 188 с.
258. Отчетъ Церковно-археологическаго и Археологическаго Общества

- при Кіевской духовной Академіи за 1901 (XXIX существованія Общества) годъ / сост. Н. И. Петровъ. *Труды КДА*. Кіевъ, 1902. Т. 1. Вып. 4. С. 1–38.
259. Отчетъ Церковно-археологическаго Общества при Кіевской духовной Академіи за 1890 годъ / сост. Н. И. Петровъ. *Труды КДА*. Кіевъ, 1891. Т. 2. Вып. 5. С. 171–202.
260. Отчетъ Церковно-археологическаго Общества при Кіевской духовной Академіи за 1900 (XXVIII существованія Общества) годъ / сост. Н. И. Петровъ. *Труды КДА*. Кіевъ, 1901. Т. 1. Вып. 3. С. 447–481.
261. Пентковская Т. В. Адаптация раннего болгарского перевода Иерусалимского Типикона в Древней Руси (рукопись РГАДА, ф. 381, № 45). Кирило-Методиевски студии. София, 2009. Т. 18. С. 323–340.
262. Пентковская Т. В. Ранние южнославянские переводы Иерусалимского Типикона: особенности лексико-грамматической нормы. *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*. София, 2006. С. 397–419.
263. Пентковская Т. В. Русские редакции Иерусалимского Устава и их соотношение с евфимиевской редакцией (литургическая лексика). *Търновска книжовна школа*. Велико Търново, 2007. Т. VIII. С. 329–344.
264. Пентковский А. М. «Иерусалимизация» литургического пространства в византийской традиции. *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств* / ред.-сост. А. М. Лидов. Москва, 2009. С. 58–77.
265. Пентковский А. М. «Иерусалимский устав» и его славянские переводы в XIV столетии. *Преводите през XIV столетие на Балканите: Доклади от международна конференция* (София, 26–28 юни 2003). София, 2004. С. 153–171.
266. Пентковский А. М. [Церковные уставы Древней Руси и некоторые проблемы изучения памятников письменности традиционного содержания] / *Круглый стол: 1000-летие христианизации Руси. Советское славяноведение*. Москва: Наука, 1988. № 6. С. 39–43.
267. Пентковский А. М. Византийское богослужение. *Православная Энциклопедия*. Москва, 2004. Т. VIII. С. 380–388.

268. Пентковский А. М. Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы. *Журнал Московской Патриархии*. Москва, 2001. № 4. С. 70–78.
269. Пентковский А. М. Студийско-Алексеевский Устав в богослужебной традиции Древней Руси. *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России*: сб. докл. конф. (Москва, 17–21 ноября 1998 г.). Москва, 1999. С. 112–120.
270. Пентковский А. М. Устав, Уставник, Типикон. *Аванесовские чтения* (Междунар. науч. конф., 14–15 февраля 2002 г.): тез. докл. Москва, 2002. С. 218–219.
271. Перетць В. Н. Отчетъ объ экскурсії семинарія русской филології въ Житомирѣ. *Университетскія извѣстія*. Кієвъ, 1911. № 10. С. 57–110.
272. Петрушевичъ А. С. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. Львовъ, 1874. 700 с.
273. Пешак М. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. Київ, 1961. 84 с.
274. Полный православный богословский энциклопедический словарь: в 2 т. Санкт-Петербургъ, 1913. Т. 2. Стб. 1131–2464, [4] с.
275. Полный церковно-славянский словарь / сост. Григорій Дьяченко, свящ. Репр. воспроизведение изд. 1900 г. Москва, 1993. XXXVIII, 1120 с.
276. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. 160 с.
277. Рыков Ю. Д. Большаков. *Православная Энциклопедия*. Москва, 2002. Т. 5. С. 669–670.
278. Рудейко В. Часослов за канонем лаври святого отця нашего Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016. 240 с.
279. Свенціцкий І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Львів, 1911. Ч. 3. IV, 193 с.
280. Свенціцький І. С. Прикраси рукописів Галицької України XVI в.

- Жовква, 1922. Вип. 2. 135 с.
281. Свенціцький І. С. Українські наукові книгозбірні у Львові. *Бібліологічні вісті*. Київ, 1926. № 4. С. 91–94.
282. Свѣнцицькій И. С. Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. Львовъ: Типографія Ставропигійскаго Института подь управленіємъ Михаила Рефця, 1908. XI, 248 с.
283. Свѣнцицькій И. С. Церковно- и русско-славянскія рукописи Публичной Библіотеки Народнаго Дома во Львовѣ. Санктъ-Петербургъ, 1904. 65 с.
284. Сидор О. Національний музей у Львові в історії музейництва Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Митрополит Андрей Шептицький – основник Національного музею у Львові*. Львів, 2015. С. 388–403.
285. Скабаллановичъ М. Толковый Типиконъ. Объяснительное изложение Типикона съ историческимъ введінемъ. Кіевъ, 1910. Вып. I. X, 494 с.
286. Скабаллановичъ М. Толковый Типиконъ. Объяснительное изложение Типикона съ историческимъ введінемъ. Кіевъ, 1913. Вып. II. XIV, 336 с.
287. Скабаллановичъ М. Толковый Типиконъ. Объяснительное изложение Типикона съ историческимъ введінемъ. Кіевъ, 1915. Вып. III. 78, II с.
288. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVІІ–ХVІІІ століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Львів, 2004. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. ССVІІІ, 512 с.
289. Скрутень Й. Бібліотека львівських Василян. *Записки Чина св. Василя Великого*. Жовква, 1925. Т. 1. Вип. 2–3. С. 161–176; 1928. Т. 3. Вип. 1–2. С. 65–75.
290. Стецик Ю. Перехід до унії православних монастирів Перемишльської єпархії (кінець ХVІІ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2008. Вип. 1. С. 7–12.
291. Столярова Л. В. Кодикология – наука о рукописных книгах. *Книга в*

- Древней Руси (XI–XVI вв.)*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 23–34.
292. Сус І. Єрусалимські церковні устави. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 20–21 верес. 1996 р. Львів, 1999. С. 319–326.
293. Тверской епархіальний статистическій сборникъ / сост. И. Добровольский. Тверь, 1901. 772 с.
294. Тимошенко Л. Документи до церковної історії Дрогобича (друга половина XVII – початку XVIII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 467–476.
295. Титовъ Ф. Страничка изъ тридцатилетней истории Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской духовной академіи. *Труды КДА*. Київ, 1903. Т. 1. С. 152–158.
296. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина / сост.: Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва, 1976. 448 с.
297. Ульяновський В. І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки). Київ: Фенікс, 2008. 192 с.
298. Филиграни XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ: каталог / сост. Т. В. Дианова. Москва, 1993. 192 с.
299. Фрис В. Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні. *Рукописна і стародрукована книга: зб. пр. Міжнар. наук. конф., Львів, 23–25 квіт. 2004*. Львів, 2006. С. 28–34.
300. Фрис В. Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 171–186.
301. Фрис В. Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записах давніх українських кириличних книг. *Theatrum Humanae Vitae*:

- студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 150–161.
302. Фрис В. «Голоси знизу» (огляд покрайніх записів XVI–XVIII століть на кириличних рукописах і стародруках). *Київська Академія*. Київ: Laurus, 2014–2015. Вип. 12. С. 110–119.
303. Фрис В. До історії кириличної рукописної книги перемишльської землі XVI–XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 130–135.
304. Фрис В. Записи на рукописних книгах про «покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників. *Наукові записки Українського католицького університету. Серія «Історія»*. Львів, 2010. Ч. 2. Вип. 1. С. 35–50.
305. Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української рукописної книги XVI – першої половини XVII століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1997. № 233. С. 215–238.
306. Фрис В. Кирилична півуставна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: особливості письма й оформлення та їх залежність від функціональної диференціації. *Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*. Львів, 1998. С. 303–309.
307. Фрис В. Кирилична рукописна книга у фондах ЛНБ. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 верес. 1996 р.* Львів, 1999. С. 278–290.
308. Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 235–242.
309. Фрис В. Культура рукописної кириллическої книги в Україні XVI–XVII вв. *Книга в Росії* / науч. совет «История мировой культуры»; Б-ка

- РАН; Науч. центр исслед. истории кн. культуры. Москва: Наука, 2006. Сб. 1. С. 14–23.
310. Фрис В. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку ХХІ ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2010. Вип. 14. С. 194–206.
311. Фрис В. Покрайні записи ХVІ–ХVІІІ ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних кодексах та стародруках. *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні*: зб. наук. пр. / за заг. ред. О. Петрука. Львів, 2014. С. 670–680.
312. Фрис В. Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини ХVІ ст. *Матеріали ІІІ конгресу україністів*. Харків, 1996. Ч. 1: Історія. С. 249–254.
313. Фрис В. Рукописна книга в бібліотеці Львівського Ставропігійського братства. *Успенське братство і його роль в українському національному відродженні*: доп. та повідомлення конф., 4–5 квіт. 1996 р. Львів, 1996. С. 55–60.
314. Фрис В. Українська рукописна книга ХVІ – першої половини ХVІІ ст.: проблема репрезентативності та відтворення цілісності. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1998. Вип. 4. С. 180–187.
315. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 188 с. + 8 кольор. іл.
316. Фрис В. Я. Кирилична рукописна книга в Україні ХVІ – першої половини ХVІІ ст.: кодикологія та регіональні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Львів, 1994. 25 с.
317. Фрис В. Я. Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя ХVІ–ХVІІ ст. *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Katowice, 2004. S. 164–177.
318. Фрис В. Я. Книжна культура в Україні ХІ–ХVІ ст. *Рукописна та*

книжкова спадщина. Київ, 2016. Вип. 20. С. 327–339.

319. Фрис В. Я. Палеографія українських кириличних рукописних книг XVI – першої половини XVII ст. *Бібліотека – скарбниця духовності: міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника АН України*. Львів, 5–8 верес. 1990 р. Київ, 1993. С. 245–251.
320. Фрис В. Я. Українські рукописні книги XVI ст. у збірках Львова. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України*. Київ, 1993. № 2. С. 3–9.
321. Хойнацкій А. Западно-русскіє уніатскіє часословы, октоихи, тріоди, трефологіоны, или анфологіоны, мѣсячныя минеи и уставы. *Труды КДА*. Кієвъ, 1868. Т. 9. С. 468–518.
322. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія: дослідження, каталог, описи. Київ; Львів: Свічадо, 2011. 223 с.
323. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1993. Вип. 1. С. 123–133.
324. Шевніна Т. Покрайні написи в рукописних книгах і стародруках XV–XIX ст. в колекції фондів Закарпатського краєзнавчого музею. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород: Патент, 2004. Вип. VI. С. 69–84; 2005. Вип. VII. С. 29–46; 2006. Вип. VIII. С. 25–39.
325. Шевніна Т. «Списание обителей Марамороских древле бывших» – цінна пам'ятка історії монастирів Закарпаття. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород: ІВА, 2010. Вип. IX–X. С. 252–320.
326. Швець Н. Рукописний фонд Наукової бібліотеки Львівського національного університету: матеріали до історії формування. *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Katowice, 2004. S. 360–372.
327. Шпак О. Проблема народної гравюри в контексті художньої культури України. *Українська народна творчість у поняттях міжнародної*

- термінології (примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч ...)*. Київ, 1996. С. 213–220.
328. Шпак О. Українська народна гравюра XVII–XIX століть. Львів, 2006. 224 с., 16 с. кол. іл.
329. Щеглова С. А. Описаніе рукописей Кіевскаго художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. Петроградъ: Типографія Императорской академіи наукъ, 1916. 112 с.
330. Щербаківський Д. Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого Державного музею в Києві. *Бібліологічні вісти*. Київ, 1923. Ч. 4. Ствп. 103–108.
331. Яроцька М. В. Рукописні книги XVII ст. з монастирських збірок у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: питання наукового опису. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2005. Вип. 10. С. 438–442.
332. Almes I. Księgi cyrylickie w bibliotekach monasterów bazylikańskich eparchii lwowskiej XVIII wieku. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Supraśl, 2016. T. 7: Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy / pod red. M. Kuczyńskiej. S. 209–217.
333. Almes I. Źródła do historii bibliotek klasztornych eparchii lwowskiej XVII–XVIII wieku. Inwentarze monasteru bazylikańskiego w Krechowie. *Textus et studia* / pod. red. M. Hałaburdy, J. Szczepaniaka. Kraków, 2015. Nr. 3. S. 7–27.
334. Badecki K. Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382–1600 r. Lwów, 1928. 23 s., XX tabl.
335. Bielowski A. Biblioteka xx. Bazylianow. *Dziennik literacki*. Lwów, 1852. S. 106–107.
336. Briquet C. M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Leipzig, 1907–1923. Vol. 1–4.
337. Dudik B. Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien. Im Auftrage

des hohen Staatsministeriums beschrieben und durchforscht / Archiv für österreichische Geschichte. Herausgegeben von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Commission der kaiserliche Akademie der Wissenschaften. B. 39. H. 1. Wien, 1868. 222 s.

338. Gębarowicz M. Katalog rękopisów biblioteki im. Gwalberta Pawlikowskiego. Lwów, 1938. 159 s.
339. Mareş Al. Filigranele Hirtiei Intrebuintate in tarile Romane in secolul al XVI-lea. Bucureşti, 1987. 421 s.
340. Piccard Online. Wasserzeichenkartei Piccard. URL: <https://www.piccard-online.de/start.php> (дата звернення: 24.09.2018).
341. Shpak O. Ukraińska grafika ludowa pogranicza między Wschodem a Zachodem. *Konteksty*. Warszawa, 1996. № 3/4. S. 95–97.
342. Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1969. XV, 41 s., CCXXVIII tab.

ДОДАТКИ

**Місця збереження та хронологія створення списків
Уставу церковного Єрусалимського**

№ з/п	Місце збереження	XV ст.	XVI ст.			XVII ст.		Разом
		остання третина	перша третина	друга третина	остання третина	перша третина	друга третина	
1.	ЗОКМ		1			1		2
2.	ІР НБУВ		3	3	5	12		23
3.	ЛІМ					1		1
4.	ЛННБ			3	9	7	1	20
5.	НБ КНУ				1			1
6.	НБ ЛНУ		1					1
7.	НМЛ	1		6	3	5		15
8.	ХДНБ					1		1
Разом		1	5	12	18	26	1	64

**Місця збереження та хронологія виготовлення оправ кодексів
Уставу церковного Єрусалимського**

№ з/п	Місце збереження	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.	Разом
1.	ЗОКМ		2				2
2.	ІР НБУВ	1	9	6	4	1	21
3.	ЛІМ			1			1
4.	ЛННБ	1	6	8	2		17
5.	НБ КНУ		1				1
6.	НБ ЛНУ	1					1
7.	НМЛ	2	1	3	5	4	15
8	ХДНБ		1				1
Разом		5	20	18	11	5	59

Місця збереження та регіони виготовлення оправ кодексів

Уставу церковного Єрусалимського

№ з/п	Місце збереження	Українські терени				Російські терени	Молдовські терени	Разом
		Волинь	Галичина	Закарпаття	Київщина			
1.	ЗОКМ			2				2
2.	ІР НБУВ	4			10	7		21
3.	ЛІМ		1					1
4.	ЛННБ		17					17
5.	НБ КНУ					1		1
6.	НБ ЛНУ						1	1
7.	НМЛ		13			2		15
8	ХДНБ	1						1
Разом		5	31	2	10	10	1	59

**Конструктивні ознаки східнослов'янських шкіряних оправ (жорстких)
XII–XVIII ст. за розробкою О. Гальченко**

(Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ, 2005. С. 221–225)

Техніка оправлення			
Давньоруська оправа XII–XVII ст.		Українська оправа друга половина XVI– XVIII ст.	Російська оправа друга половина XVI– XVIII ст.
1	2	3	4
Візантійська техніка оправлення	Змішана техніка оправлення (поєднання візантійських і романських ознак та ознак, виявлених тільки на давньоруських оправах)	Готична техніка оправлення	
2.3. Кришки			
2.3.1. Матеріал			
Дерево: на книгах форматом у 2° розміщення волокон повздовжнє; на книгах форматом у 4° та менших форматів розміщення волокон може бути як повздовжнє, так і поперечне.		XVI–XVII ст. – дерево З XVIII ст. дерево трапляється тільки на церковних книгах, виконаних у традиційній манері.	
		Картон: на рубежі XVII–XVIII ст. макулатурний картон за типом пап'є-маше. У майстерні Києво- Печерської лаври спочатку вживається тільки для підносних видань у пудлах і лише з кінця XVIII ст. стає звичним і починає вживатися для оправ малоцінних книжок.	На межі XVII– XVIII ст. дерев'яні кришки оправи заміняються картонними: макулатурний картон за типом пап'є-маше з кінця XVIII ст.
		З XVIII ст. поширюється картон фабричного	

		виробництва.	
2.3.2. Конфігурація кришок (для дерев'яних кришок)			
<p>Урівень із блоком: гладкі торці кришок (без жолобків); з наскрізним жолобком, що йде вздовж торця кришки паралельно обрізам, утворюючи в місцях перетину (в зовнішніх кутах кришки) конусоподібне заглиблення; з переривчастими жолобками, що йдуть у здовж торця кришки паралельно обрізам і перериваються біля зовнішніх кутів, не дійшовши кілька сантиметрів до них.</p>		<p>З кантами та рантами (кінець XVI–XVII ст.)</p>	<p>З кантами по всіх обрізах, але без рантів (кінець XVI – початок XVII ст., оправи Троїце-Сергієвої лаври): з кантами та рантами (з початку XVII ст.)</p>
	<p>З виїмками, межа XV–XVI ст. (виявлено тільки два випадки: в одному кришка врівень з блоком, в іншому – має кант тільки по бічному обрізу)</p>		
<p>Трапецієвидна форма кришки, характерна для книг, що зберігалися на бібліотечних полицях, у цьому випадку каптал та зовнішні кути кришок розміщувалися на одному рівні.</p>		<p>Прямокутна форма</p>	
<p>Зі шпонками трапляється тільки на рукописних книгах та друківаних виданнях великого формату.</p>			
2.4. Покриття			
2.4.2. Матеріал			
<p>Шкіра: сириця світлих природних кольорів</p>		<p>Шкіра: теляча, опоек, свиняча, козяча, сап'ян. Колір шкіри – темно-коричневий, коричневий з червонястим відтінком, коричневий, світло-коричневий, у XVIII ст. починають вживати шкіру, фарбовану під мрамур, та корінь і краплену.</p>	

<p>Теляча, опоек тощо. Колір шкіри – темно-коричневий (майже чорний), коричневий з червонястим відтінком, коричневий, світло-коричневий.</p>	<p>Пергамент із другої чверті XVIII ст. вживався тільки у майстерні Києво-Печерської лаври – природного (білого) кольору та пофарбований у оливковий та зелений кольори.</p>	
2.5. Книжковий блок		
2.5.2. Особливості комплектування блока		
<p>Перед мініатюрами (заставками) захисні аркуші. Трапляється на книгах російського походження (XVI–XVII ст.).</p>		
<p>Блок сформовано з різноформатних аркушів, різниця в розмірах яких є досить значною. Така практика характерна для актових книг.</p>		
2.5.3. Корінець		
<p>Глухий, заокруглений, гладкий, обклеєний полотном по всій довжині.</p>	<p>Глухий, заокруглений, з ледь виступаючим рельєфом або бинтами (трапляється на книгах російського походження, шитих на ремнях або шнурах), обклеювався смужками полотна, шкіри або пергамену тільки між бинтами.</p>	<p>Глухий, заокруглений або каширований, зі справжніми бинтами; міг обклеюватися по всій довжині корінця або тільки між бинтами. Поєднання дійсних та фальшивих бинтів на корінцях виявлене на латиномовних друкованих книгах, опрацьованих в Україні (з XVII ст.).</p>
2.5.4. Каптал		
<p>Каптал з губочкою виплітався безпосередньо на корінці книжного блока: – плетений з хрестоподібним розташуванням стібків (до поч. XVI ст.); для виплітання капталів вживалися конопляні або шовкові</p>	<p>З початку XVIII ст. – приклеєний каптал, вироблявся окремо від книжного блока: – плетений простий або подвійний, з прямим розташуванням стібків, у 2 нитки; для виплітання капталів вживалися шовкові або бавовняні нитки переважно 2 кольорів; за серцевину правили 2 шматочки мотузки</p>	

<p>нитки (2–4 кольорів); за серцевину правили залежно від способу виплітання 2–3 шматочки мотузки різної товщини; – тканий (східний); горизонтальне розташування стібків – час вживання потребує уточнення; для виплітання капталів вживалися шовкові (2–4 кольорів); за серцевину правила смужка шкіри; виявлений на оправах західноукраїнського походження (XIV–XVI ст.): – плетений простий, з прямим розташуванням стібків, у 2 нитки (з XVI ст.); для виплітання капталів вживалися шовкові або бавовняні нитки переважно 2 кольорів; за серцевину правили 2 шматочки мотузки різної товщини.</p>	<p>різної товщини; – гладкий (шкіряний або тканинний) каптал або каптальна стрічка трапляється на оправах, реставрованих у XIX–XX ст.; для виготовлення гладкого тканинного капталу застосовували смужки бавовняної тканини (смуғастої або з дрібним малюнком) переважно двох кольорів.</p>
2.5.5. Шиття блока	
2.5.5.1. Спосіб шиття	
<p>Шиття «ланцюжком» (XII–XVI ст., на оправах українського походження – до останньої чверті XVII ст.), по одному зшитку.</p>	<p>Шиття на шнурах (одинарних та подвійних) починає вживатися на зламі XV–XVI ст., стає превалюючим на східнослов'янських оправах з другої половини XVI ст.; переважно по одному зшитку; з XVII ст. трапляється шиття по два зшитки.</p>
	<p>Романське шиття (на широкому ремені, розрізаному по середині) на оправах російського походження (XIII–XV ст.)</p>
2.5.5.4. Отвори для шиття (форма)	
Зарубки	Зарубки (XVI – перша половина XVII ст.) Проколи (із XVII ст.).
2.5.6. Прикріплення блока до кришок	
<p>Нитяне кріплення, типи 1–4; час поширення кожного типу потребує уточнення. В Україні вживається до середини XVI ст., в</p>	<p>Готичне кріплення (XVI–XVIII ст). Кріплення в паз (окремі випадки у XVI ст.). Кріплення на клей (трапляється на українських оправах форматом у 4° з</p>

деяких західноукраїнських остаточно виходить з ужитку лише в середині XVII ст.), у Росії зникає у XIII ст. і знову відроджується у XV ст.		картонними кришками з кінця XVII ст. і з XVIII ст. – на російських; на оправах з дерев'яними кришками – з XVIII ст.). Поєднання готичного кріплення та кріплення на клей (з кін. XVII ст., оправи друкарні Михайла Сльозки).	
	Романське кріплення (для книг, шитих на широкому ремені, розрізаному по середині (XIII–XV ст.).		
2.5.7. Закладка			
Закладки-регістри – плоскі закладки прямокутної форми на бічному обрізі; трапляються переважно у літургійних книгах, робилися зі шматочків шовку червоного, синього та зеленого кольорів; ними позначали певні місця, які читалися під час свят певного чину.			
2.5.8. Краї (торці) книжного блока			
2.5.8.2. Обріз			
Чистий (білий); з словесами; однокольорові суцільнофарбовані обрізи (червоний, зелений тощо), золотий, золотий з гравіруванням.		Чистий (білий); суцільно обрізи, однокольорові суцільнофарбовані обрізи (червоний, зелений, жовтий тощо); однокольорові суцільнофарбовані обрізи з золотим тисненням (друга половина XVII–XVIII ст.), золотий, золотий з тисненням або з гравіруванням; двокольоровий повздовжній (на оправах Києво-Печерської лаври, XVII ст.); комбіновані обрізи (XVIII ст.).	
		Смугасті дво- та трикольорові обрізи (XVIII–XIX ст.).	
2.6. Форзаци			
Не було, зворот кришок не виклеювався. Виклеєний зворот трапляється на рукописних книгах XVI ст., що підлягали ремонту та поновленню.	З XVI ст. суцільні форзаци: пришивні, приклеєні, виготовлялися з макулатурного або білого паперу чи макулатурного	Суцільні форзаци: пришивний, приклеєні, прошивні (на оправах, реставрованих у XIX ст.) виготовлялися спочатку з макулатурного паперу або пергамену, пізніше з білого паперу, з XVIII ст. на форзаци починають вживати також папір синього або блакитного кольорів.	

	пергаменту.	
2.7. Функціональні елементи (фурнітура)		
2.7.1.1. Жуки		
Круглої, краплеподібної та квадратної форми, переважно латунні або мідні.	Круглої та краплеподібної форми, переважно латунні або мідні (друга половина XVI – початок XVII ст.).	
2.7.1.2. Застібки		
На врізний шпеньок (візантійська застібка). Розташовувалися по всіх обрізах (до XIV ст.) та по передньому обрізу (переважна частина рукописних книг, що збереглися); накидна частина застібки мала переважно тричастинні ремені, хоча іноді (досить рідко) трапляються, двочастинні; при пізнішій реставрації могли замінюватися на одночастинні та пласкі ремені.	<p>Застібка на накладний литий шпеньок, накидна частина застібки мала плаский ремінь (XVII–XVIII ст., Україна).</p> <p>Застібка на врізний пробій (XVI–XVIII ст.), зазвичай прямокутної форми.</p> <p>На накладний литий пробій (XVII–XVIII ст.), який мав аморфну форму.</p> <p>На накладний гравірований пробій (XVII–XVIII ст.), який міг мати прямокутну або аморфну форму. За зразок для них правили застібки німецьких оправ.</p> <p>Застібки на вертлюзі ставилися переважно на окладні оправы.</p> <p>Застібки розміщувалися тільки по бічному обрізу, зазвичай їх було дві, а на книгах малих форматів могла ставитися тільки одна застібка по середині бічного обрізу; накидна частина застібки мала плаский ремінь, металеві частини застібки виготовлялися переважно з латуні, міді, бронзи. Застібки зі срібла та золота ставилися лише на розкішні окладні оправы. Кінці ременів прибивалися зазвичай одним або двома цвяхами; з XVI ст. досить часто під них підкладали закріпу прямокутної форми, з XVIII ст. трапляються закріпи примхливої форми. З XVII ст. починають вживати цвяхи на зразок обійних з голівками у вигляді 5–7 пелюсткової квітки. Заклепки замість цвяхів починають вживати з XVIII ст., їх голівки також можуть мати примхливу форму.</p>	
2.7.1.3. Середники		
2.7.1.4. Наріжники		
		Трапляються переважно на оправах літургійних книг, з XVIII ст. майже не вживаються, трапляються в основному на окладних оправах. Залежно від статків

		замовника виконувалися з латуні, міді, заліза, золота та срібла.
2.7.1.6. Зав'язки		
		Трапляються на оправах з картонними кришками (XVIII ст.), вживалися досить короткий час, переважно це оправи, зроблені іноземними майстрами, які працювали в Російській імперії; розташовувалися по бічному обрізу.
3. ОЗДОБЛЕННЯ		
Гладка шкіряна оправа без тиснення. Сліпе тиснення розміщувалося тільки на кришках, корінець тиснення не мав; іноді тиснення розміщувалося по торцях, що прилягали до обрізів блока.		Гладка шкіряна оправа без тиснення. Сліпе тиснення. Тиснення може розташовуватися на обох кришках або лише на верхній, корінці, рантах та пласких ременях застібок.

Переписувачі *Уставів церковних Єрусалимських*

1. **Василій**, підключник тверського князя Івана Шелони, 1515 р. [19].
2. **Василій**, друга третина XVI ст. [77].
3. **Олексій**, дяк, Сколівський р-н, Львівська обл., друга третина XVI ст. [41].
4. **Петро**, ієрей храму Успіння Богородиці с. Ягільниці (Чортківський р-н, Тернопільська обл.), друга третина XVI ст. [47].
5. **Шапкін Іван**, син Ананія, м. Вологда (Вологодська обл., Російська Федерація), 1590 р. [23].
6. **Лука**, диякон із м. Куликів (Жовківський р-н, Львівська обл.), 1594 р. [55].
7. **Данило Гаврилов**, чернець і крилошанин Троїце-Сергієвої лаври (Московська обл., Російська Федерація), 1603 р. [34].
8. **Матфій Смідинський**, син священника Епіфанія із м. Турів (Гомельська обл., Республіка Білорусь); 1612 р. [31].
9. **Лонгин**, дяк Чарногородський (Макарівський р-н, Київська обл.), перша третина XVII ст. [33].
10. **Йоаким**, пресвітер, 1627 р. [35].
11. **Лаврентій Гучкович**, ієрей, настоятель храму Успіння Богородиці с. Пісочна (Миколаївський р-н, Львівська обл.), 1629 р. [59].
12. **Яків Данилович** із м. Солоний Городок (м. Городок, Львівська обл.), 1632 р. [5].

**Місця збереження та регіони створення списків
Уставу церковного Єрусалимського**

Місце збереження	Українські терени					Російські терени	Молдовські терени	Разом
	Волинь	Галичина	Закарпаття	Київщина	Поділля			
ЗОКМ			2					2
ІР НБУВ	8			7	1	7		23
ЛІМ		1						1
ЛННБ		20						20
НБ КНУ						1		1
НБ ЛНУ							1	1
НМЛ		13				2		15
ХДНБ	1							1
Разом	9	34	2	7	1	10	1	64

Список опублікованих праць за темою дисертації**Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:**

1. Волощенко С. Єрусалимський Устав XV століття у колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Konštantínove listy*. Nitra, 2019. Vol. 12. Is. 1. P. 102–115.
2. Волощенко С. Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч як джерельна база досліджень і перспективи їх подальшого вивчення. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 57. С. 13–22.
3. Волощенко С. Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2018. Вип. 6(379). С. 137–144.
4. Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2018. Вип. 4(139). С. 24–29.
5. Волощенко С. А. Иерусалимский Устав 1603 г. из коллекции Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі*. Мінск, 2018. Вып. 20. С. 31–40.
6. Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: кодикологічний опис пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 222–231.
7. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (За матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–300.

8. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.

**Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів
дисертації:**

9. Волощенко С. А. «Многогрішні» та «недостойні»: переписувачі Єрусалимських Уставів XVI–XVII сторіч. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 150–154.
10. Волощенко С. А. Стан збереженості кириличних списків Єрусалимських Уставів XV–XVII сторіч як джерело до історії побутування, користування та поновлення. *Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: матеріали доп. Першої Міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 23 листоп. 2018 р.). Львів, 2018. С. 106–113.
11. Волощенко С. А. Церковний устав XVII ст. із Крехівської обителі. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного простору: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 101–106.

**Опубліковані праці, які додатково відображають наукові
результати дисертації:**

12. Волощенко С. А. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині. *Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина імені князів Острозьких»*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 143–147.